

39923

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

Tomus XVII.

Szeged
1981

Szerkeszti
CSUKÁS ISTVÁN

Technikai szerkesztő
BARANYAI ZSOLT

99123

Kiadja
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

CSUKÁS ISTVÁN

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KEMÉNY, JÓSIKA, MADÁCH ÉS EÖTVÖS
MŰVEIBEN

A nemzetiségi kérdés — a régi Magyarország nem magyar népeinek egyenjogúsága — a XIX. század közepére az ország politikai életének egyik központi problémájává terebélyesedett. Megoldatlansága hozzájárult a 48-as forradalom és szabadságharc bukásához, az abszolutizmus éveiben pedig elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzeti szuverenitásért, a magyar alkotmány visszaállításáért folytatott küzdelemmel. Jelentőségét bizonyítja, hogy a hazai népekkel való megegyezés lehetőségei nemcsak a politikusokat, hanem a korszak íróit is élénken foglalkoztatták. Annál is inkább, mivel közülük többen — így Kemény, Jósika, Madách és Eötvös is — aktív szereplői voltak a politikai életnek is. Ezek az írók beszédek, publicisztikai írásaik és szépirodalmi alkotásaik révén hatékony tényezőivé váltak a korabeli magyar közvélemény formálásának. Ezért munkásságuk megítélése szempontjából nem lehet közömbös, hogyan vélekedtek a haza népeiről, nézeteik mennyiben segítették az egyetértést, a megbékélést, az egyenjogúság megteremtését.

Mind a négyen a nemesi liberalizmus táborához tartoztak, a nemzetiségi kérdés alapelveiben tehát nincs köztük különbség. Ragaszkodnak a történelmi jogon alapuló magyar hegemoniához és az ország területi integritásához. Mereven elutasítják a más ajkú népeknek mint nemzeteknek az elismerését s az ehhez kapcsolódó követeléseket (nemzetiségi területek kialakítása, területi autonómia stb.). Az ország lakosságát olyan, politikailag egységes nemzetnek — a politikai magyar nemzetnek — tekintik, amelyen belül a nemzetiségek tagjait az állampolgári egyenjogúság és az anyanyelv használatának a joga illeti meg. Óhajtják az ország népei között az egyetértést, a békés együttműködést a közös érdekek alapján. Hirdetik a más nyelvűek iránti tapintatot, elítélik a nemzeti türelmetlenséget, az erőszakos magyarosítást. A természetes asszimiláció hívei. A magyarság térhódítását a művelődésben, a polgári fejlődésben való gyorsabb előrehaladástól remélik.

De csak az alapelvekben van köztük egység. A vizsgálódás mélysége, elméleti megalapozottsága, az egyes jelenségek történeti előzményeinek, az összefüggéseknek a megítélése és a következtetések levonása szempontjából jelentős eltéréseket mutat a négy író.

Tudományos igénnyel Eötvös tárgyalja a kérdést s megállapításait *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* c. művében és *A nemzetiségi kérdés* c. könyvében foglalja össze. Kemény és Madách már főként gyakorlati megközelítésben, a publicisztika szintjén, s Madách ezen kívül néhány politikai beszédben és *A civilizátor* c. vígjátékában foglalkozik a témával. Jósika pedig a szabadságharc alatt szerzett tapasztalatait dolgozza fel az emigrációban írott regényeiben. Főként az erdélyi románokról szól s éppen csak érinti a nemzetiségpolitika elvi kérdéseit.

A hazai mozgalmak okai között mindegyikük hangsúlyozza Bécs és az „uszítók” szerepét, s Madách és Jósika itt meg is áll. Eötvös és Kemény azonban az objektív

tényezőket — a gazdasági-politikai fejlődés, a polgárosodás hatását — is felismerik Kemény Zsigmond pedig eljut a nemzeti egyenjogúság elismerésének a küszöbéig. amikor felfedezi, hogy az ország népeinél végbemenő belső fejlődési folyamat —, amelynek külső megnyilvánulása s egyben ösztönzője is az anyanyelv és irodalom fejlesztése-ápolása — szükségképpen elérkezik a politikai önállóság követeléséhez.

A négy író közül Eötvös és Kemény hajlandó önkritikával elismerni azt is, hogy a nemzetiségek jogosan sérelmezték a nyelvtörvények végrehajtása során elkövetett hibákat, az erőltetett magyarosítást.

Eltérő a véleményük az egybekapcsolódó három probléma — a magyarság, a nemzetiségek és Ausztria — összefüggéseinek megítélésében is. Jósika a Kossuth-i emigráció tagjaként Ausztriában csak az ellenfelet látja s egyébként sem fordít nagy figyelmet a nemzetiségpolitika nemzetközi összefüggéseire. Madách a nemzetiségek „megtérésétől” s a velük való összefogástól reméli, hogy az alkotmányosság helyreállítása révén rendeződik az ország és Ausztria kapcsolata. De már Eötvös és Kemény gondolkodásában a magyarság és Ausztria ill. a Habsburg-ház elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Széchenyi kedvenc gondolatát elfogadva azt remélik, hogy a távolabbi jövőben a birodalom súlypontja áttevődik Magyarországra, kormánya pedig Budán működik majd.

Naplója tanúsága szerint Eötvös még ennél is tovább megy. A königgrätzi osztrák vereség kapcsán merész álmokat sző egy magyar vezetésű új birodalomról, mely a Habsburgokkal vagy nélkülük, föderációs alapon jönne létre a magyarság és a szomszédos népek önkéntes, szabad társulása révén. Ebben a magyarság a magasabb műveltség és nagyobb áldozatvállalás címén juthatna vezető szerephez.

Nemzetiségpolitikai felfogásuknak vannak maradandó, előremutató elemei (a demokratikus jogok hirdetése, a műveltség, a közös jólét fejlesztése, a nemzeti türelem hangoztatása stb.). Igazán korszerű, a hazai népeket is megnyerő programot azonban egyikük sem tudott ajánlani. Gondolkodásuk legfontosabb tétele, közös fundamentuma ugyanis — a politikai magyar nemzet elve — már nem felelt meg a kor igényeinek.

Kemény Zsigmond

Bár élete nagyobbik részét — a gondolkodás formálása szempontjából a jelentősebb szakaszt — Erdélyben töltötte, a nemzetiségi kérdésre nem a közvetlen, a személyes tapasztalatok irányították a figyelmét. Nem is az állambölcseleti stúdium tudományos izgalma hatására vette vizsgálat alá mint „uralkodó eszmét”, ahogy ezt Eötvös cselekedte. Keményt két, egymással szorosan összekapcsolódó körülmény kényszerítette arra, hogy szembenézzon a nemzetiségi kérdéssel: a cári Oroszország terjeszkedési politikájától, a pánszlávizmustól való félelem és a magyar polgári fejlődés perspektíváinak végiggondolása.

Az elnyomott szláv népek szabadságtörekvései s az ezeket kísérő eszmék a szláv testvériségről a múlt század negyvenes éveitől kezdve egyre fokozódó érdeklődést s egyben riadalmat váltottak ki a magyar liberálisok körében. Sőtér István Lukács Móric, Wesselényi és Trefort példáját említi,¹ mint akik az elsők között fogalmazták meg ebbéli aggodalmukat „a szláv elemnek Európában varázslag növvő befolyása s hatalma” miatt. A pánszlávizmus hazai visszhangjának jelentőségét szemlélteti, hogy nemzetiségi kérdés két olyan kiváló ismerője, mint Eötvös és Mocsáry az erről a téma-

¹ SÓTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Akadémiai, Bp., 1963. 477.

körrel frott munkáikban kimerítő terjedelemben foglalkoznak a szláv törekvések várható hazai következményeivel. A szépirodalomból vett példaként pedig elég talán Jókaira hivatkozni, aki az *Életképek* Charivari-rovatában közölt satirikus írásaitól kezdve a *Szomorú napok* című regényén át a nyolcvanas évek elején keletkezett *Akik kétszer halnak meg* c. művéig számos írásában viaskodik hol fölényesen gúnyolódva, hol meg mély aggodalommal a fenyegető rémmel, a kis létszámú magyarságot veszélyeztető nagyszláv veszéllyel.

Keménynél a pánszláv mozgalmaktól való félelem kapcsolódik a néptömegek szociális megmozdulásai miatti aggodalommal, s mindkettő már a 40-es években frott művekben jelen van. Sőtér István hivatkozott művében részletes elemzéssel mutatja ki, hogy a *Korteskedés és ellenszerei* c. röpirat háttérében ugyanaz a rettegés és szorongás munkál, amely a *Gyulai Pál* ban „történelmi képek és alakok formáiba öltözik”. A hazai szláv népek öntudatra ébredése és a nemzetiségi tömegeknek is politikai jogokat ígérő polgári átalakulás Kemény számára a magyar ezen belül a birtokos nemesi érdekek, a hegemonia súlyos veszélyeztetését jelentette s ez a veszélyérzete fogalmazódik meg az íásaiban. A *Gyulai Pál* ban „a muderris jelenetek vásári, olcsó szörnyűsége is elárulja — mondja Sőtér István —, hogy miféle rémlátásokra hajlik Kemény a nemzetiségek mozgalmainak megítélésében s mennyi szorongás, mennyi félelem lappang gondolatai mögött, amelyeket röpiratában oly hideg logikával fejt ki”. A *Gyulai Pál* a szociális és a nemzetiségi kérdés „álruhás ábrázolása”.

Ez a fenyegetettségi érzés a szabadságharc utáni években is megmaradt és hatékonyan befolyásolta Kemény felfogását a hazai politika kérdéseiben. Ez készíteti őt arra is, hogy a magyarság érdekeinek védelmét, a nemzeti megmaradás biztonságát az osztrák szövetség keretein belül keresse. Ő is megfogalmazza a mások által is, — s legtöbbször a nemzetiségi kérdéskörhöz kapcsolódóan — oly sokszor hangoztatott nézetet, hogy a birodalom népei közt egyedül a magyarságnak nincs a határokon kívül rokona, a többinek mindnek van. „Más népfajok kereső kezei a Baltikumtól a Dardanellákig és a Névaig kinyúlni fognak s mindenütt meleg és testvéri érzésre találhatnak”, állapítja meg aggodalommal Kemény s fölteszi a területi integritást, az ország fennmaradását feltő kérdést: „Hogy fog a nemzetiségi roham, az összeolvadási vonzerő fékeztetni? Nem is gyanítható”.² A magyarság jövőjét nem tudta másként elképzelni, mint a Habsburg birodalommal való szoros kapcsolat útján. Előbbi kérdésfeltevésére ezért adja a kategorikus választ: „Mi magyarok okvetlenül csak a birodalom térszínén belől kereshetjük a rokon elemeket.”

A forradalom és a szabadságharc egyik tanulságát is az egymásrautaltságban ismeri fel, hangoztatva, hogy sem Magyarország Ausztria nélkül, sem az utóbbi az előbbi nélkül „fel nem állhat”. Kettőjük összefogása — Ausztria „a germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított magyar államiság útján Keletre hatva” — soha nem látott nagysághoz, közös dicsőséghez vezet. A nemzetiségi és a szociális mozgalmak ellen orvosságu meglelt osztrák-magyar összefogás képezi Kemény politikai állásfoglalásának lényegét: „Íme az alapeszme, íme közös jövődönknek rendíthetlen sarkköve”.³ A „Keletre ható” politika pedig konkrétan fogalmazva azt jelenti, hogy Kelet-Európa „vezénylete körül” a főszerep ne másé, azaz ne a cári Oroszországu legyen, hanem a Monarchia váljon „az európai török föld polgárosítójává”,⁴ s főként „a keleti szlávok szellemi központjává”. Így fogalmazódott meg a későbbiekben — Jókai, Vajda és mások által — gyakran megidézett magyar nagyhatalmi álom, mely a civilizátori küldetés címén ki akarta terjeszteni a Monar-

² Báró Kemény Zsigmond Összes Művei. Szerk.: Gyulai Pál. 1896—1908. XII. 70.

³ I. m. 328.

⁴ A telepítésekről Magyarországon. Pesti Napló 1851. febr. 14.

chia fennhatóságát a Balkán népeire, visszaállítva ezzel Nagy Lajos birodalmát. Mert Kemény szerint a Habsburg birodalom hivatása „a Duna alsó részét is a polgárisodás körébe vonni, s különösen kiterjeszteni erkölcsi felsőségét azon tőlünk elszakadott részekre, melyek történetünk legragyogóbb szakában a magyar korona védelme alá voltak helyezve”.⁵

A félelem a nemzetiségi mozgalmaktól és a pánszlávizmustól így teszi Kemény gondolkodásának „sarkkövévé” az Ausztriával való sorsszerű együvértartozás eszméjét. S ehhez — már csak a középkori nagy magyar birodalom ábrándja miatt is — stílusosan kapcsolódik az a — Savoyai Jenő által tanácsolt s Széchenyitől is pártolt — gondolat, hogy a Monarchia központját helyezték át Budára. E mögött pedig az az óhaj húzódik meg, amelyet később, Kemény eszméinek továbbvivői, Jókai és Vajda is nyíltan hangoztattak, hogy t.i. a Budáról kormányzott Habsburg birodalomban a vezető nemzet a magyar legyen. Jókai Habsburg Árpádja ennek az óhajnak a megsejmelésítője.

De Kemény nem állt meg a nemzetiségi mozgalmak keltette aggodalom átélésénél ill. annak írói megfogalmazásánál. Megnyilatkozásaiból az is kiderül, hogy igyekezett megérteni, belülről szemlélni a nemzetiségi törekvéseket, feltárni azok keletkezését, okait és megvilágítani természetüket. Ezt teszi, amikor azt fejtegeti, hogy milyen szoros az összefüggés a nemzeti nyelv, az irodalom, általában a korszerű kultúra fejlődése és a társadalom reformja között, hogy miként készítik elő a nyelvi-szellemi mozgalmak a társadalmi változásokat. A horvátok nemzeti ébredésének jelentkezését bizonyos csodálkozással vegyes megértéssel veszi tudomásul: „Ott Gay és vörös sipkásai a magyar szellem ellen a neologizmus zászlóit tűzték ki ... ki tulajdonított fontosságot ama veszélyes vállalatnak, melynek célja vala a déli szláv dialektusokból egy szabályos irodalmi nyelvet állítani össze, s azt a szellem királyi hatalmánál fogva a népre octroyozni? És ki hitte nálunk, hogy ezen philologiai harc a közjogi viszonyok szétrombolására gyűjti az erőt, fejtí a vágyakat, fegyverezi fel az észet, gyűjti meg a szenvedélyeket? Bizony kevesen fogták fel a magyarok és horvátok közti verseny okát akkor, midőn azt vagy elnyomni, vagy kiegyenlíteni lehetett volna”.⁶

A horvát fejlődés lényegére tapint Kemény, amikor felismeri, hogy a megindult szellemi erjedés szakítást jelent a múlttal, és a magyartól eltérő önálló út követését jelzi a jövőben. Sőt a lényeges változásban nem a véletlen művét látja, hanem a törvényszerűséget fedezi fel s ezzel elismeri a másik nép öntörvényű útjának jogosságát: „Nekik magukból s nemzetiségük alapján kell kiforrni” — mondja a horvátokról. De még ennél is tovább megy a megértésben, mert az ország egységéért aggódó Kemény — legyőzve a nemzetiségi mozgalmak okozta félelmeit — hideg fejjel viszi végig a gondolatot és az előzőek logikus következményeként ismeri fel, hogy a nemzeti sajátságok szerint létrejött új horvát kultúra „a magyar polgárisodástól” eltérő formákat követel majd az „institutiókban” is. S meggyőződésének, — hogy az ilyen fejlődési folyamat egy-egy nép sajátos viszonyainak, belső feltételeinek törvényszerű következménye — azzal is nyomatékokot ad, hogy a horvát átalakulást nem a februári forradalom eredményének fogja fel. Szerinte anélkül is bekövetkezett volna. Kemény szavai világosan szólnak a horvát fejlődés öntörvényű jellegéről: „Műveltségük lényegileg különböző leendő, mint a német vagy magyar polgárisodás, természetes ha a társadalomban oly sajátosságok fognak feltűnedezni, melyek kifejeztetésüket az institutiókban is követelik. Ez mellőzhetlen. A horvát, ha a februári forradalom ki

⁵ Még egy szó a forradalom után. B. K. Zs. Ö. M. XII. 307.

⁶ B. K. Zs. Ö. M. XII. 230.

sem üt, Magyarországgali viszonyát több vagy kevesebb küzdelem után nemzeti alapokon rendezte volna.”

Dehát a horvátok ügyében tanúsított megértés érvényes-e a többi hazai népekre, vagyis Kemény nemzetiség szemléletének általános vonásáról van-e itt szó? Hiszen ismeretes, hogy Horvátország kérdését a 67-es kiegyezéssel létrejött magyar kormányzat is megkülönböztetett engedékenységgel kezelte. Vajon Kemény véleménye nem ennek a később megvalósuló politikának az előjele csupán? Ha csak a horvátokról beszélne, talán jogosan merülne fel ez a kérdés. De Kemény a szlovákok példájára is hivatkozik, igaz, a horvátokéval ellentétes értelemben, de a példa így is, vagy éppen ezért az író felfogásának általános érvényét bizonyítja. Ha a horvátokat az irodalom és a nemzeti kultúra kibontakozása önálló útra tereli, Kemény véleménye szerint a szlovákoknál épp ellenkező a helyzet: „Bizonyosan a legnehezebb feladatok egyike volna a tótokat rövid idő alatt tőlünk állandólag elidegeníteni”. Miért? Mert Kemény szerint a szlovákoknál nem ment végbe a „belső kiforrás”, nincs „erős tót irodalom”, amely meggyorsítaná a nemzeti sajátosságokban gyökerező szlovák polgári műveltség kibontakozását s ezzel előidézné a századok óta velünk közös „érdekek és fogalmak meghasonlását”. De ha a szlovákok nemzeti kultúrája a kor színvonalán állna — mondja Kemény — óhatatlanul bekövetkeznék a társadalmi változás is az „új eszme és érdekirányok” szerint s ezzel meglazulna a magyar államhoz fűződő kapcsolat is: „Ha egy megtisztított tót nyelv és nemzeti irodalom korlátai emeltetnének közközt: már e tény által az új eszme- és érdekirányok a társadalmat annyira megváltoztatnák, hogy a tót nép barátunk és szövetségesünk lehetne ugyan, azonban a közjogi és közgazgatási szoros egység és teljes összeolvadás mellett őszinte rokonszenvet aligha tanúsítana. Számára formák kellenének, azon sajátosságainak megfelelők, melyeknek öntudatához az irodalom által jutott”.⁷

Más kérdés, hogy Kemény helyesen ítélte-e meg 1851-ben, amikor megfogalmazta ezt a véleményt, a szlovák irodalom fejlettségi szintjét és hogy jogos volt-e hangoztatni, hogy a „lutheránus papok” tevékenysége jelentéktelen és az irodalom szempontjából hatástalan volt. Mert hiszen Kemény nyilatkozatával egyidőben az un. Štúr-iskola már virágzó irodalmat teremtett, amelynek kiemelkedő szerepe volt a nemzeti öntudat felébresztésében. S akkor már régen — 1843 óta — készen volt a „megtisztított tót nyelv”, a modern szlovák irodalom és művelődés kibontakoztatásának nélkülözhetetlen eszköze.

Szempontunkból itt most nem Kemény megállapításának vitathatósága az érdekes, hanem az okfejtés háttérében lévő szemlélet: a nemzetiségi mozgalmak belső feltételeinek felismerése, a folyamat objektív jellegének elfogadása. Ez a megközelítés ugyanis befolyásolja a nemzetiségi politikában a Kemény által követendőnek elfogadott gyakorlatot is.

Mert kétségtelen, hogy ez a megértés erőteljesen ott munkál Kemény gondolkodásában, amikor az önkényuralom bukása után a közeledés, a kibékülés jelszavait hirdeti újságcikkeiben. És nemcsak saját cikkeiben, hanem a *Pesti Napló* lapprogramjának is egyik kiemelt pontjává teszi a nemzetiségi kérdéssel való foglalkozást. 1860 őszén — az októberi diploma kiadása után — bécsi útjáról levélben adott instrukciókat a lap egyik főmunkatársának, Falk Miksának. Ezek között első helyen a 48-as törvények előtérben tartását említi, de már a szerkesztői program második célkitűzéseként a nemzetiségi politikában fennálló ellentétek felszámolását jelölte meg. Leveleinek ide kapcsolódó szövege szerint a *Pesti Napló* feladata „a Magyarországon lakó nemzetiségeknek rokonszenvét megnyerni még előítéleteiknek is kedvezve. Min-

⁷ I. m. 229.

dentől idegenkedem, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívén, hogy nyelvük rángerőszakolásával kulturai missiót teljesítenek.”⁸

Kemény lapja következetesen igyekezett követni a megjelölt szerkesztői irányvonalat s a 60—61-es fordulón ismételten visszatért a nemzetiségi kérdés tárgyalására. Az 1861. január 1-i számban maga Kemény fejt ki vezércikkben véleményét s hangoztatja a megegyezésre irányuló határozott szándékot. Cikke tükrözi azokat a szempontokat, amelyek szerint az ügyet rendezni szeretné. Érthetően a nemesi liberalizmus szemszögéből szemléli a kérdést, ezért hivatkozik a történeti jogokra, amelyeket a nemzetiségi követelésekkel összhangba akar hozni. A magyar (nemesi) hegemoniát fenntartva az ország kormányzásának és a törvényhozásnak a nyelvét a magyarban jelöli meg, azzal az engedménnyel, hogy a nem magyar ajkú képviselők anyanyelvükön is felszólalhatnak az országgyűlésben. A nemzetiségi érdekek kielégítését — mint Eötvös is — a megyei és a városi önkormányzat keretében kívánja biztosítani.

„Annyi bizonyos, hogy mi magyarok történeti jogainkkal az országban lakó többi nemzetiségek érdekeit kiegyeztetni komolyan óhajtjuk” — írja Kemény s e szavak érzékeltetik a közeledés és a megbékélés őszinte vágyát és eltökéltségét. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy a vitás kérdések rendezését — épp a nemzetiségektől való félelmében — az osztrák birodalom védő szárnyai alatt akarja megoldani. Csak így tartja elkerülhetőnek azt a veszélyt, amely a magyar hegemoniát fenyegeti a demokratikus jogok biztosításával, a polgári haladás felgyorsulásával a nemzetiségek részéről.

Sőtér István meggyőzően bizonyítja, hogy Kemény összbirodalmi elmélete mögött továbbra is ott lappang a nemzetiségektől való félelem s 48 után „még inkább arra törekszik, hogy „megóvja” a magyar polgárosodást a nemzetiségek önállósági törekvéseitől s hogy a polgárosodás igenlésével egyidőben a nemzetiségek feletti uralom is megmaradjon a magyar uralkodó osztály kezében.”⁹ Ez a „két hitre bizottság” Kemény szerint már a 48 előtti magyar politikát is jellemezte, s a *Korteskedésben* ő maga is aggodalommal szemléli a demokratikus folyamat és a nemzeti (nemesi) érdekek összeütközését. S később, már a 48—49-es tapasztalatok birtokában sajnálattal állapítja meg, hogy „egyik politikai párt sem egyeztetette össze elég tapintattal a két irányt”. Ő maga sem tette, nem tehette meg s így nem jutott túl az összehangolás szükségességének sürgetésén s annak a beismerésén, hogy „e két hitre bizottság érdekei olykor meghasonlanak”. A „tapintat” nem hiányzott írásaiból, de osztályhelyzete, világnézeti-politikai meghatározottsága megakadályozta abban, hogy a nemesi érdekeken felülemelkedjék. „A nemzetekről vallott ... nézeteinek szembe-tűnő gyengéje, hogy eredményes jövőt nem a tömegektől és — ha kell — a forradalmat is vállaló harcuktól vár. Ezért ha felismerte is azt a veszélyes lehetőséget, hogy a nemzeti érdekek és az egyetemes haladás bizonyos körülmények között szembekerülhetnek egymással, arra már nem telt erejéből, — eszméiből, osztályhelyzetéből —, hogy e lehetséges konfliktus elkerülésének demokratikus nemzetiségpolitikai útját-módját is megmutassa” — írja róla Benkő Samu.¹⁰

Mint liberális elvbarátai, Kemény is megkülönböztette a nyelvi (faji) nemzetiséget a politikai nemzetiségtől. Az utóbbi az ő szóhasználatában is az ország egész lakosságára utaló fogalom, annak az egybetartozásnak a jelölésére szolgál, amelyet a közös történelmi múlt során az érdekek azonossága teremtett meg. *A politikai nem-*

⁸ PAPP FERENC: Báró Kemény Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Bp., 1923. II. 391.

⁹ A magyar irodalom története. Akadémiai, Bp., 1965. IV. 255.

¹⁰ Kemény Zsigmond naplója. Magyar Helikon, 1974. 63.

zetiség c. cikksorozatban Kemény erről azt írja, hogy Magyarországon a magyarul beszélők számaránya nem igen változott évszázadokon át és e vegyes ajkú országban régen is ki volt fejlődve a politikai nemzetiség, „azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövővel bíró népségeket állandólag összekötötte”.¹¹ Ez a politikai nemzetiség — vagy mint másutt nevezi: patriotizmus — az országban lakó bármely nyelvű nép ragaszkodását fejezte ki ahhoz az államhoz, amely a történeti jog értelmében a magyarság, az uralkodó osztályok tulajdona. A politikai nemzetiség tehát ebben az országban magyar s minden lakója — bármilyen nyelvet beszél is — politikai értelemben a magyar nemzethez tartozik. A múltra visszavetítve Kemény szerint a magyar politikai nemzetiség, a tömegek patriotizmusa oly mértékben egybefogta az ország népeit, hogy az így megszilárdult homogén jelleg háttérbe szorította a soknyelvűség jelentőségét, hiszen hazafiság tekintetében mindenki magyarnak tartotta magát. A *Még egy szó a forradalom után*ban írja: „A szoros értelemben vett Magyarország térszínén minden nyelvkülönbség mellett, kiki magyarnak képzelte magát s a kapcsolt részekben is *magyar állami patriotizmus* élt (Kemény kiemelése), s ezen ragaszkodást a közanyához még a három évszázad óta különszakadt Erdély sem vetközte le. Az általános hazafiságból — melynek érzete nem a magasabb bürokráciát és a társadalmi felsőbb rétegek szegélyeit hatotta át, mint az osztrák hazafiság: de a tömegnek volt soha el nem idegenített tulajdona — önként következik, hogy mi valósággal mégsem valánk annyira polyglott alakúak, mint első tekintetre látszottunk s mint aminő vala az osztrák birodalom másik fele.”¹²

Ilyenformán tehát a politikai nemzetiség érzése-tudata erős összetartó kapocs a soknemzetiségű országban és biztosítja az állam területi egységét. Amilyen mértékben gyengül, háttérbe szorul a politikai nemzetiség s vele szemben felerősödik a nyelvi (faji) nemzetiség tudata, olyan mértékben csökken az összetartó erő s nő az ország egységét, fennmaradását fenyegető veszély. Ez a gondolat foglalkoztatja Keményt, mikor az 1849 után kialakult helyzetet vizsgálva elérkezik az orosz-török érdekellentétek elemzéséig. Itt arra a kérdésre keres választ — összhangban pánszláv félelmeivel —, hogy a cári hatalom befolyásának növekedése a Balkánon milyen következményekkel járna a még török uralom alatt élő szlávok és románok helyzetére, illetve a Magyarország határain belül élő szlávokra és románokra. A déli határok mindkét oldalán fennálló etnográfiai adottságokat is figyelembe véve arra az aggasztó következtetésre jut, hogy minél erőteljesebb „az orosz szellemi protekció Kelet-Európa fölért, a görög hit annál szorosabb kapcsolatokat keres a nép rokonszenvében, hogy a tömegeket kelet felé összpontosítsa”.¹³ Ez pedig a gyakorlatban a nyelvi (faji) nemzetiség győzelmét jelenti a politikai nemzetiség felett, más szóval az ország területi integritását veszélyezteti. Ez esetben ugyanis az ország délszláv lakossága „a nemzetiséget már többé nem jognak és társadalmi érdeknek, a földirati és történetészeti téren kifejezett szolidaritásában keresi, hanem kizárólag csak a nyelvben ápolja, védi, félti. A déli szláv, midőn a magyar államtól különválasztá nemzetiségét, midőn a politikai nemzetiségről lemondott a nyelv kedviért, már szellemében e nemzetiséget az etnográfiai határokig terjesztette ki.”¹⁴

A „politikai nemzetiség” elhalványulására s annak következményeire bőséges tapasztalatot szerzett Kemény a szabadságharc hónapjaiban. De a nemzetiségek mozgalmait átmeneti jelenségnek fogta fel, e megmozdulások lényegét — noha abból sokat megsejtett — nem értette meg. Ezért mondhatta a szlovákokról, hogy „a luther-

¹¹ A politikai nemzetség. Pesti Napló, 1851. márc. 4.

¹² B. K. Zs. Ö. M. XII. 368.

¹³ I. m. 299.

¹⁴ I. m. 301.

ránus papok izgatása mint gyors záporosó, nagy zúgást okozott, de alig hagyott maga után nyomot”. Pedig e jelenségekben már a nemzeti egyenjogúság öntudata jelentkezett, ami a politikai magyar nemzet fogalommal való végleges szakítást fejezte ki. Kemény azonban a szembenállásban múló hangulati-érzelmi tényezők hatását látva remélte, hogy baráti közeledéssel, az ellenszenvek legyűrésével újból meg lehet erősíteni a összetartó politikai nemzetiséget, hiszen „a fajok gyűlölete, akármely forrásból eredett is, nálunk nem oly mély és elsodró, hogy a politikai nemzetiség emlékeit a feledés örvényébe temette volna, menthetetlenül és örökre”.

Kemény az ország egysége szempontjából alapvető követelménynek tartotta, hogy a politikai nemzetiség visszanyerje súlyát, befolyását, összetartó erejét a haza népei körében s így mérséklődjék a románok és a szláv népek elszakadási vágya. Ezért javasolta a baráti közeledést: „Ha pedig ti, levetvén a forradalom alatt gyűjtött ellenszenveket, baráti kézzorítást ajánlotok a kezeknek, melyekben fegyver vala, s az uralkodó iránti hűség és a honszeretet nevében egyesültök a népekkel, kikkel együtt laktok e szép ország földjén: akkor támaszkodhattok arra, hogy e népek kebelében a magyar politikai nemzetiség érzése nem kialudni, de vidorabb lángokra lobbanni fog.”¹⁵

A „baráti kézzorítás”, amelyet a haza népeinek felajánl, nemzetiségszemléletének pozitív vonása. Az a körülmény azonban, hogy ettől a teljes egyetértés helyreállítását reméli s nem vesz tudomást arról, hogy az ország népei már külön nemzetként való elismertetésüket követelik, Kemény osztálykorlátaira hívja fel a figyelmünket.

Javaslatait, a belső béke megteremtésére irányuló gondolatait mégis a korabeli haladó nemzetiségpolitikai törekvések között kell számon tartanunk.

Mit jelentett a „baráti kézzorítás”, hogyan kívánta Kemény újból felszítani a testvérnépek lelkesedését a közös haza iránt? Miként lehetne a kifelé húzó „hő összeolvadási vágyakat” ellensúlyozni és növelni a magyarság befolyását a nemzetiségek körében?

Hatalmi eszközökkel, az erő alkalmazásával semmiképpen: „Az erőszakos módokról hallgatok, mert alkalmazásuk lehetetlen”-mondja Kemény. Éspedig azért lehetetlen, mert nem vezet célhoz, sőt az ilyen eljárás a kívánt eredménnyel ellentétes hatású, elriasztja azokat is, akikben még él a rokonszenv irányunkban. Ezért figyelmeztet Kemény — szinte az 1875 utáni évek botor intézkedéseit megjósolva — az adminisztratív eszközök alkalmazásának veszélyeire: „Ha ti valaha arra gondoltátok, hogy az átmagyarosítás országos határozatok és kormányrendeletek, hivatalnoki hív és papi buzgóság által kötelességileg terjesztessék, akkor a rokonszenv, melyet közös szenvedések és közös érdekek gerjesztettek, az elnyomási vágy és fajtürelmetlenség gyanuja által oszlattatnék szét”.¹⁶

De nemcsak az erő alkalmazását utasítja el. Vitába száll azokkal is, akik szerint „az összeolvadási irányokat” gátolni lehetne „az alkotmányos élet előnyei által”. Nem fogadja el azt a nézetet, hogy ha a Monarchiában létrejönnek a „szabadság intézmények”, amelyek biztosítják a demokratikus jogokat, akkor a hazai szlávok és a románok kevésbé kíváncsoznak egyesülni a határ másik oldalán, fejletlenebb társadalmi viszonyok között élő fajrokonáikkal. Ezt a véleményt, amelyet a századközép óta gyakran hangoztattak a nemzetiségi kérdésről nyitakozók — egyebek közt Eötvös, Jókai és Vajda is —, Kemény azzal cáfolja, hogy „a nép a szabadság legragyogóbb nézeteiért sem áldoz nemzetiségi reményeiből semmit fel, mihelyt

¹⁵ I. m. 383.

¹⁶ I. m. 386.

önként vagy az események által oda érkezett, hol a nemzetiséget már...kizárólag csak a nyelvben ápolja, védi, félti.”

Kemény itt a szabadság és a nemzetiség viszonyának megítélésében Eötvössel ellentétes álláspontra helyezkedik, hiszen a nemzeti öntudat jelentőségét hangoztatja az állampolgári szabadsággal szemben, s ennek amaszt fölébe helyezi. Nem kétség s, hogy a nemzetiségek közelmúltban tanúsított magatartása és megnyilatkozásai juttatták erre a gondolatra. Az eseményekben felismerte a polgári nacionalizmus természetét, mely a hazai népek törekvéseit is jellemezte. De a magyar liberálisizmus elmentmondása is tükröződött ebben a véleményben, a már említett „két hitre bizottság”, amely a szabadelvű tábor tagjait is olykor arra készítette, hogy a szabadság helyett a nemzet érdekeit helyezték előtérbe. Megintcsak Jókai példája kívánczik ide, aki fennen hirdette, hogy neki a nemzet a fő „idol”, — magyar vonatkozásban persze — szemben a szabadsággal.

Ami a nemzetiségi mozgalmak természetét illeti, Kemény véleményét igazolta az idő. Pusztán a szabadságjogok biztosítása nem elégítette ki az ország nem magyar népeit s nem fűzte szorosabbra kapcsolatukat sem a közös hazával, sem a magyarsággal.

Kemény természetesen nem becsülte le az „alkotmányos és anyagi reformok” nemzetiségpolitikai jelentőségét, de ezek mellett kiemelkedő fontosságot tulajdonított a nyelvi nemzetiség tiszteletben tartásának. A legfőbb feladatot abban jelölte meg, hogy a velünk együtt lakó népek művelődési igényeit, nyelvük, irodalmuk, nemzeti kultúrájuk ápolására irányuló törekvéseiket megértéssel, tapintattal, segítő jóindulattal kezeljük. Annál is inkább, mert a 48-as idők egyik fontos felismerése éppen az, hogy e népek rendkívül érzékenyvé váltak saját kulturális érdekeikre. Ezért figyelmeztet Kemény a következőkre: „Midőn tervetek és vágyatok van alkotmányos és anyagi reformokra, még gondolataitokban sem hagyjátok ki az 1848-iki forradalom vitathatalan eredményét, mely a különböző népiségek egy részében a nyelv és irodalom általi emelkedésre gerjesztett törekvést, más részben pedig, noha ennyre még nem vezetett, de legalább fölfokozta az érzékenységet azon szabályok ellen, melyekben ők anyanyelvök fejlődésének megakasztását vélik”.¹⁷

Az előzőekben már szó volt arról, hogy Kemény mély megértést mutatott a hazai népek iránt, amikor elismerte szellemi fejlődésüknek, a nyelv és irodalom, a sajátos nemzetiségi kultúra felvilágoztatására irányuló törekvéseiknek a jogosságát, e folyamat szükségzerűségét, objektív jellegét, noha tisztában volt azzal is, hogy a fejlődésnek ez az iránya eltávolodást jelent a közös céloktól, a magyar politikai nemzetiségtől. Ebben a megértő szemléletben kimondatlanul is ott van a egyenjogúság elismerése, az a gondolat, hogy ezeknek a népeknek a modern kor mezsgyéjén végbemenő megújulása azonos jellegű a magyar művelődés fellendülésével, mert mindegyikben ugyanazok a törvényszerűségek érvényesülnek. Ha most Kemény az összetartó politikai nemzetiséget éppen a sajátos etnikai vonásokat kibontakoztató nyelvi-irodalmi törekvések tapintatos kezelése, elismerése és támogatása útján akarja erősíteni, akkor ez azt jelenti, hogy a vitás kérdéseket lényegében az egyenjogúság szellemében kívánja tisztázni. Innen már csak egy lépés lett volna a nemzeti követelések elismerése, de azt a lépést a liberalizmus talaján Kemény sem tehette meg. Útját állta a magyar nemesi hegemonia, a nemzeti érdekek féltése.

Ebből a nézőpontból vizsgálja a reformkori nyelvi törvények hatását, nemzetiségi visszhangját s különösen a végrehajtás körülményeit.

Mocsáry Lajossal ellentétben — aki szerint 1830-tól kezdve „a magyar nyelv

¹⁷ I. m. 385.

kényszerítőleg hozatik be fokonként” a közügyek minden ágába s ettől kezdve a magyarosítás „a geometriai progressio” szerint halad előre¹⁸, — Kemény tagadja a nyelvi törvények magyarosító jellegét. Szerinte csupán „a latin nyelv országlati jogainak a magyarra ruházásáról” van szó s maga a törvény nem jelentette egyben a magyarosítást is. Bizonyítékul felhossa, hogy a hírverés ugyan ellenünk hangolta a külföldet, de a hozzánk látogatók tapasztalatai a rágalmakat nem igazolták. Érdekes azonban, hogy miközben igyekszik visszaverni a nyelvi törvények elleni támadásokat, ugyanakkor elismeri a végrehajtás során elkövetett túlzásokat, azok igazságtalan voltát. Ezt a véleményt sugalmazza neki a nemzetiségek részéről hangoztatott kifogások is. Mert „panaszaik voltak ugyan”, de azok ritkán vonatkoztak magára a törvényre, hanem „a magyarizmus túlhevéért örökre inkább vádolták a megyék termeit, mint az országházat, a vidéket inkább, mint Pozsonyt, a határozányokat inkább, mint a törvényt, a körleveleket inkább, mint a nunciumokat”.¹⁹

De Kemény nemcsak a végrehajtás elleni kifogásokat fogadja el. Szavaiból kiderül, hogy — bár a törvényt magalapozottnak, elvileg helyesnek és mértéktartónak mondja —, mégis lát benne egy lényeges hiányosságot. Éspedig azt, hogy annak megalkotói, tehát a magyar országgyűlés tagjai nem voltak elég körültekintők, nem vették figyelembe, hogy „az egységre törekvés eszméjéből sohasem folyhat oly tény, mely a lelkiismeretre vonatkozó eszmék vagy előítéletek körébe lépve, midőn békíteni és összeforrasztani akar, okvetlenül meghasonlást támaszt s a cél szeretete miatt az eszközöket a cél ellen használja”. Kemény itt főként az 1844. évi VI. törvénycikkre gondol, amely az anyakönyvek magyar nyelvű vezetéséről intézkedik. Ezt tartja olyan túlzásnak, amely a kívánt céllal — a politikai nemzetiség erősítésével — ellentétes eredményre vezet, mert ellenünk hangolja a tömegeket. Érvelése megértésről, politikai bölcsességről tanuskodik, amikor a nemzetiségi és a vallási hagyományok tiszteletére, mérsékletre, tapintatra int s óvattól, hogy „az állami nyelvjogot” a „házikör határszéléig”, a „hitbuzgalom küszöbéig” vigyék. Önkritikusan elismeri, hogy „a latinból ezt az örökséget nem kelle elfogadnunk és többre fejleszteniünk. Mert természetes volt, hogy az idegen ajkúak, kivált ha keleti hiten valának, megütközéssel láthatták, miként gyerekeik megmagyarosított neve nem az, melynek hangjaihoz ők akár családi emlékből, akár a vértanuk és védszentek iránti tiszteletből ragaszkodtak.” Ezeknek a hagyományoknak vagy akár előítéleteknek a megsértése pedig súlyos politikai hiba, mert alkalmat ad arra, hogy az „izgatók...a hitbuzgalmat hitdühvé fokozzák és a hitdühből politikai szenvedélyeket s nemzetiségi gyűlöletet gyártsanak.”

Ezeket a tanulságokat okulásul fogalmazza meg a Világos után követendő nemzetiségpolitika számára. Alapállása változatlanul a megértés, a más ajkúak iránti türelem és emberség — Széchenyi szellemében. Annak az elvnek az elfogadása, hogy minden nép fiának egyforma joga az anyanyelv szeretete, a hagyományok tisztelete és a lelkesedés a maga kultúrájának értékeiért. Ezért — mondja Kemény — „a magyar már ezentúl, bármely fordulatot veendjenek ügyei, a buzgalmat, melyet ő legrágább kincsenek, az anyanyelvnek a megvédésére szentelt, ne kárhoztassa, midőn más ajkúak soraiban szintén fölleli”.²⁰ Ha nekünk kedves a magyar nyelv, másoktól se vitassuk el a sajátjuk iránti szeretet jogát. Nincs kétféle mérce és érték, egyik a mtagyarságé, a másik a nemzetiségeké, egyik sem magasabb rendű a másiknál. A nemzeti nyelv és művelődés iránti buzgalom egyazon forrásból táplálkozik, egynemű társadalmi folyamatnak a megnyilvánulása, „a polgárisodás” igényének a jelentkezése. Egyben eszköze is, fontos segítője a történelmileg esedékessé vált megújulásnak.

¹⁸ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség. Kiadja Ráth Mór. Pest, 1858. 167.

¹⁹ B. K. Zs. Ö. M. XII. 340.

²⁰ I. m. 384.

Ennek a gondolatnak az igazságát hirdetik Kemény szavai: „A nemes tűz, mely Kazinczy mellét hevítette, miért oltatnék ki a Kolláréból? s miért ne gyuladna föl terjesztve az irodalmat és oltalmazva a nyelv érdekeit, akár a románok akár a szerbek hivatásos dalnokainál vagy ernyedetlen nyelvművelőinél”?

Aki a magáéval azonosnak tekinti a másik nép jogát arra, hogy „oltalmazza nyelvének érdekeit”, az szükségképpen elutasítja bármely nyelv erőszakos terjesztését. Keményt is aggasztotta a csekély számú magyarság jövője a nagy tömegű szomszéd népek, főként a szlávok környezetében. Ő is kíváncsi volt a nemzete befolyásának növelésére, erejének fokozására. De Széchenyi szellemét követve, vele együtt vallotta, hogy „a mikép körül forog a siker, minthogy nem minden modor vezet célhoz”. A „célhoz vezető modor” Kemény felfogása szerint is a magyarság erkölcsi és szellemi erőinek növelése, a tudományok művelésében és a pallérozott magatartásban való példamutatás. Csak egy erkölcsi és szellemi élenjáró magyarság lehet vonzó a többi nép számára, ez az egyetlen útja a magyar nyelv és nemzetiség terjesztésének.

A „hódításnak” egyedül ezt a módját, tehát a természetes asszimilációt fogadta el, minden más eszközt — mintha csak előre látta volna a szomorú jövőt — kategorikusan, nagy hangsúllyal elutasított: „A magyar ezentúl, ha a viszonyok által ellenkezőre csábíthatnák is, álljon ellent minden tervnek és törekvésnek, mely nyelvét a szellemi túlsúly, az értelmi felelősség és az erkölcsi tekintély varázshatalmán kívül más módokon és eszközökkel akarná terjeszteni.”²¹ Ha majd a népek meggyőződnek arról, hogy nem kell tartaniok „elnyomatási szándékoktól”, akkor elérjük, hogy” e haza minden ajkú lakosai a magyar politikai nemzetiség érzelmét gyarapítsák keblökben” — vonja le Kemény a végső következtetést.

Milyen is volt hát Kemény felfogása a nemzetiségi kérdésben?

Ha állásfoglalásának fontosabb összetevőit szemügyre vesszük, több olyan gondolatpárra bukkanunk, melyek egymással ellentmondásban állnak.

„A megkövült arisztokrácia rendszer helyett szabadelvűségen alapuló polgári Magyarországot akar, miközben mély aggodalmak gyötrik a várható nemzetiségiszociális mozgalmak miatt, mert „a mindenre kiterjesztett választó jog leendő az a pharsaliai mező, mely a birtok fölött végkép határoz” s a „nemzetiség kérdése (is) kocka vettetének”.

A politikai magyar nemzet, a magyar (nemesi) hegemonia híve, ugyanakkor felismeri és elismeri a más ajkú népek nyelvi-kulturális fejlődésének objektív jellegét, az etnikai sajátosságok jogosságát, a magyarral egyenértékű voltát.

A történelmi ország megőrzésének, a területi integritásnak az elvéhez ragaszkodik, de támogatja az ország népeinek nyelvi-kulturális fejlődését, amely pedig — meggyőződése szerint — a határokon kívül lakó fajtestvérekhez közelíti ezeket a nemzetiségeket.

A történelmi jog alapján áll, s nemzetnek az országban csak a magyart ismeri el, de az anyanyelv iránti lelkesedés jogosságának elfogadásával eljut a nemzeti egyenjogúság elismerésének a közvetlen közelébe.

Az egyik oldalon egy megértő, humánus, elnyomás és erőszakmentes nemzeti-ségi politika — a másikon a konzervatív nemzeti és osztályönzés, a történelmileg kialakult privilégiumokhoz való ragaszkodás. A korszerű, demokratikus együttélés módozatait ígérő program nem is a megvalósulás, hanem már a megfogalmazás pillanatában a megkövült hagyományok áttörhetetlen akadályaiba ütközött.

Ezek az ellentmondások a sajátos hazai fejlődés bonyolultságában gyökereznek.

²¹ I. m. 385.

Közelebbről abban a körülményben, hogy a „többlepcsős” nemzeti függőség, pontosabban elnyomás viszonyai között jelentkeztek a polgári átalakulás elodázhatatlan feladatai. Liberális nemesi álláspontról pedig nem lehetett eleget tenni a kor sürgető követelményeinek. Ezzel maga Kemény is tisztában volt: „Kötelességünk előmozdítani a liberalizmust és nem hanyagolni el nemzetiségünket, noha e két hitre-bizottság érdekei olykor meghasonlanak.”

Kemény nemzetiségpolitikai töprengései is e meghasonlottság feloldására tesznek — szükségképpen csak részleges eredményt hozó — kísérletet. A részeredmények azonban megérdemlik, hogy a nemzetek közti együttélés ma is érvényes szempontjai között kapjanak helyet közgondolkodásunkban.

Jósika Miklós

A gondolkodásmód sajátosságai mellett bizonyára a Világos utáni számkivetettségnek is szerepe volt abban, hogy Jósika nemzetiségszemléletét bizonyos beszűkültség, a koncepció hiánya jellemzi. Ez főként akkor feltűnő, ha nézeteit más írókортársak (Eötvös, Madách, Kemény, Jókai) felfogásával szembesítjük. Ekkor kiderül, hogy Jósikánál hiányzik a kérdés rendezésével kapcsolatban a kitekintés az európai összefüggésekre, a külpolitikára. Hiába keresnénk állásfoglalást nála a magyarság, a nemzetiségek és Ausztria egymással szorosan összefüggő problémájában is. Így aztán nem terhelik Jósika szemléletét a birodalmi elképzelések, a magyar nagyhatalmi ábrándok sem. A másoknál oly nagy hangsúllyal jelentkező pánszlávizmus itt csak egy-egy mellékes megjegyzés formájában kap helyet. Ritkán nyilatkozik a hazai nemzetiségpolitika általános kérdéseiről is, észrevételei, fejtegetései legtöbbször a románokra vonatkoznak, a többi hazai nép legfejlebb néhány utalás erejéig kelti fel érdeklődését. A románok magatartását is főként a szabadágharc hónapjaira korlátozva, erősen gyakorlati megközelítésben kíséri figyelemmel, nem a tudományos elemzés céljából, még csak nem is a publicisztika eszközeit alkalmazva. Mindössze néhány újságcikke érinti a kérdést a 48-as időkből. Jósika számára a nemzetiségi kérdés mindenek előtt a hazai románságról szerzett tapasztalat, főként írói élményanyag, melyet az emigrációban keletkezett regényeiben dolgoz fel részben művészi alakításban, nagyobbreszt azonban a műveket — leginkább az *Egy magyar család a forradalom alatt* c. tízkötetes regényt — megterhelő, gyakori és terjedelmes írói közlések formájában. Az epikus menetet meg-megakasztó, kitérők Jósika szubjektivizmusának megnyilvánulásai.

A személyes érdekeltséget az erdélyi birtokos főnemes tudatosan vállalja. A egyes lakosságú környezetben eltöltött évek és a 48-as román mozgalmak bőséges forrásai az írói tevékenységnek és meghatározzák Jósika viszonyát a román néphez s véleményét az 1848—49-es erdélyi eseményekről. Egyik regényében írja: „Az oláh nemzet iránt első ifjúságunk óta, úgy szólván köztük növekedvén, igaz rokonszenvvel viseltetünk s épp ezért tartjuk száz lépésnyire magunktól azokat, kik e félrevezetett, de jó és képességteljes népnek erkölcsi és vallási fogalmait felforgatták és a sárkány fogaít vetik el köztük saját vesztükre.”¹

A románok között való növekedés természetes következménye, hogy Jósika megtanult románul, de az erről szóló közlése azt is mutatja, hogy a román kultúra közömbösen hagyta. Bizonyára ez is egyik magyarázata a nemzeti érzelmű román értelmiség, a „kaputosok” iránt tanúsított értetlenségének, sőt leplezetlen ellenszenvének. Az új román szellemi és politikai törekvések idegenek, ellenségesek voltak a

¹ A szegény ember dolga csupa komédia. Pesten, 1861. Hartleben Adolf sajátja. II. 16.

számára. Helyzete jellegzetesen azé az arisztokrátié, aki az életmód mindennapi tényein keresztül személyes érintkezésben áll idegen nyelvű környezetével, de társadalmi rangja folytán ez a kapcsolat nem terjed túl a napi gyakorlati igényeken. Ez olvasható ki Jósika szavaiból is: „Mi az oláh nyelvet csupa hallásból tanultuk meg, soha oláh könyvet nem olvastunk...ha az ujdón új román nyelvet értjük, oka az, hogy olaszul és franciául tudunk.”²

A közvetlen kapcsolat s ugyanakkor az arisztokrata és nemzeti távolságtartás alapozza meg Jósikának a románokról vallott felfogását. A liberális nemesi eszmék hatása alatt pedig kialakult az a nézőpont, amelyről az ország uralkodó nemzetének és a többi népeknek a helyzetét, egymáshoz való viszonyát szemléli. Ezzel összhangban Jósika is a politikai magyar nemzet elvét vallja, mint azt a műveiben olvasható írói közlések, megjegyzések bizonyítják. A befejezetlenül maradt *Emlékirat*ban olvassuk: „Tehetek-e én arról, hogy lettek volna eleim németek, szerbek, tótok, oláhok, én e hazát a magaménak tartanám s mivel ennek ezer év óta neve Magyarország, magamat magyarnak, ez ország fiának hinném és vallamán.”³ Másutt ugyanezt bizonyítandó arra hivatkozik, hogy a hazai német vagy szláv külföldön magyarnak adja ki magát, még pedig nem Ungarnak, hanem mádjárnak, ...mivel a gazdag földet a magyar elem nevééről nevezik s összes népességének nincsen általános neve.”⁴ Ezekben a szavakban a politikai nemzetiség régi változata, az ismert „hungarus” szemlélet fejeződik ki, amely a történelmi múltra, a feudalizmus korára vonatkoztatva valóban érvényes, de Jósika idejében már nem nyugtatja meg „a faji nemzetiség” tudatára ébredt népeket. Ennek ellenére Jósika a politikai nemzetiség képviselőiként szólatatja meg a magyarbarát, tehát pozitív vonásokkal megrajzolt román hősiét, mint amilyen az *Egy magyar család*ban Kolombán ügyvéd, aki a szervezkedők titkos gyűlésén azt veti az uszítók szemére, hogy elárulják a hazát és a nemzetet, mert „megfosztják azt a magyar hon összes történeteitől és komoly, de dicső visszaemlékezéseitől”. Ez pedig azt jelenti, hogy a fellázított románokban lerombolják a politikai magyar nemzethez való tartozás érzéseit.

A politikai nemzetiség tudata — mondja Jósika — a történelem folyamán alakul ki az egy országban élő különböző népekben oly módon, hogy „az összes lakosságban valami általános jelleg fejlék ki s ebből lassanként faj és valláskülönbség dacára — nemzet válik, mely büszke tud lenni közös hazájára és közös történelmére.” Ez a vélemény önmagában el is fogadható mint általános tendencia megfogalmazása. Jósika azonban ezt a hazai viszonyokra alkalmazza olyan időpontban, amikor az események éppen az ellenkezőt bizonyították, tehát azt, hogy a nemzetiségek mozgalmait irányító polgári rétegek külön nemzet voltukra voltak büszkék és tiltakoztak az ellen, hogy egységesen a magyar nemzet tagjainak tekintsék őket. Ráadásul Jósika túl is lép saját előbbi álláspontján, amikor az egy nemzethez tartozásnak már nemcsak az eszmei-tudati-érzelmi tartalmát hangsúlyozza — és kéri számon az ország népeitől —, hanem ahhoz még hozzágondolja az alkati, fizikai különbségek kiegyenlítését is. Ezzel olyan nézetnek a hirdetőjévé válik, amelynek megalapozatlan, illuzórikus voltáról alighanem önmaga is meg volt győződve. Csak az elrugaszkodó írói fantázia és a romantikusan lobogó hazafiúi lelkesedés sugalmazhatta — a nemzetetté válásról szóló fenti elmélkedés folytatásaként — a következő szavakat: „E hazai jelleg ritka helyt tűnt úgy föl, mint Debrecenben (Ti. 1849-ben): olykor szerbbel, máskor némettel, aztán románval találkozott az ember s esküt mert volna rá tenni,

² I. m. I. 3.

³ Jósika: *Emlékirat*. Magyar Helikon, Bp., 1977. 369.

⁴ *Egy magyar család* a forradalom alatt. Braunschweig, 1852. Pesten 1861. Hartleben K. A. bizománya. II. 90.

hogy *mind magyar*/ (Jósika aláhúzása), ugyanazon tömött közép termet, ugyanazon tüzes szemek s a haj, mely se nem szőke, se nem barna, ugyanazon élénkség a társalásban s azon fellobbanó hév nagy pillanatokban.”⁵

Jósika nemesi liberális szemléletének fontos eleme volt az ország területi integritásának védelme is. A területi egység megőrzésében a magyarság és ezen belül a birtokos osztályok hegemoniájának biztosítékát látta ő is, de történelmi érveket is felsorakoztatott igaza védelmében. A román nemzeti törekvések megfékezése céljából adja egyik szereplője szájába a szavakat: „Jusson eszükbe, hogy 14 király esküdött meg magyarhon területi egységére s önállóságára”. Amikor pedig az emigrációban visszatekint a szabadságharc napjaira s párhuzamot von a magyar mozgalom és a többi hazai nép célkitűzései közt, ismét a történelmi ország együtt tartása s a közös haza függetlensége kérdésében jelöli meg a két irány közti alapvető különbséget: „A rác, szerb, horvát, sőt maga az oláh — mit akart egyebet, mint önálló kormányt? Ezek egy részlete, egy kis területre számítottat, *veszélyes utógondolatokkal a nagy Slaviára és Dacoromániára* (Jósika aláhúzása), — Kossuth Lajos a roppant Magyarországot királyi esküvel erősített egységgé s történelmi önállóságát. A különbség az, hogy míg ő egész Magyarhonnak s minden ajkú népeinek egyenjogú, erős s ezen erőben biztos függetlenségét kívánta, addig a szlávok és oláhok az ország szétdarabolását.”⁹

Az egész országról, annak egységben való megőrzéséért érzett felelősség Jósika felfogása szerint is a fegyveres honfoglalás tényéből, a történelmi jogból táplálkozik. Ezt a jogot „a hős magyar nemzet kardjával vívta ki”, a győzelmek után országgá szervezte az elfoglalt területet, ezen alapszik hegemoniája. A meghódított népekkel nagylelkűen bánt, meghagyta nyelvüket, szokásaikat. E népek a magyarral együtt évszázadokon át védelmezték a közös hazát, amelyhez a jogot „vérrel és verejtékkel vásárolták meg. Jósika egyik magyarbarát román regényhőse ezt így fogalmazza meg: „A román nemzet részt vett Magyarhon minden harcaiban, elég drága vére folyt el a hazáért, miképp a hős magyar nemzet kardjával vívta ezt ki, úgy a román vérével s verejtékével vásárolta meg a szent és szép jogot imádni e hazát” ... „Mi tagadás... hódított nép valánk, a rómaiak alatt rabszolgák, a magyarok uralma alatt hadifoglyok — ama sötét századok szellemében. Mit tett a magyar nemzetiségünk leölésére? Semmit uraim, azon nyelven beszélünk most is, melyen őseink szóltak, sőt kiműveltük azt, ruházatunk ugyanaz, melyet eleink viseltek s önök mégis azt akarnák a néppel elhitetni, hogy a magyar, ki nyolcszáz éven túl nem bántotta nemzeti szellemünket szokásainkat s aki a legújabbban a magyar hon szabad polgáraivá keresztelt fel, esküdt ellenségünk”.⁷

A most idézett szöveg elején Jósika román nemzetet említ. Ez azonban nem téveszthet meg bennünket, mert nem azt jelenti, hogy a románokat ill. a többi hazai népet nemzetnek fogadja el a szó politikai értelmében. A nemzet szó itt a nép szinonimája csupán. Mert a nemesi liberalizmus felfogásával összhangban Jósika is csak az állampolgári jogegyenlőséget hajlandó biztosítani. ennél többet „józanul” e népek nem követelhetnek, mert az már a magyar állam politikai és területi egységét, fennmaradását veszélyeztetné. A pozsonyi országgyűlésen törvénybe iktatott állampolgári jogokkal tehát a hazai népek „megkaptak mindent”, ami méltányos és indokolt, és pedig az ország gazdájától, a magyar nemességtől — hangsúlyozza Jósika.

Azt, hogy az uralkodó nemesi osztályok évszázadokon át tiszteletben tartották a hazai népek nyelvét és szokásait, Jósika tényként említi s cáfolatnak szánja a ma-

⁵ I. m. V. 126.

⁶ I. m. IV. 147.

⁷ I. m. II. 52.

gyarosítás ellen tiltakozó románokkal szemben. Arról azonban nincs szó, hogy helyeselte is az elődök nagyvonalúságát vagy közömbösségét az országban lévő többnyelvűség, a vegyes népeesség iránt. 1848 nyarán cikksorozatban foglalkozik „a nemzetiség és tulajdon” kérdéseivel a *Pesti Hírlap*-ban. Itt nyíltan kimondja azt a meggyőződését, hogy az erdélyi románság számára hasznosabb lett volna, ha az évszázadok folyamán eggyé válik a magyarsággal. Jósika szerint a történelmi körülmények ezt tették volna indokolttá, nem az elkülönülést. „Nem leend-e saját érdekükben okosabb és célszerűbb — mondja — annyi századok óta egy són, egy kenyéren velünk s egy kék fedele alatt szép honi egünknek, velünk is úgy összeolvadni mint egykor hódítóikkal a rabszolgaság igája alatt nem vonakodtak összeolvadni, még pedig annyira, hogy kétezer év múlva azoktól eredetteknek mondják magokat, kik őket láncokkal terhelték.”⁸

Az összeolvadás, az egyéforrás gondolata többször visszatér Jósikánál. *Emlékiratában* mondja: „Rámutathatunk nem is egyszer, hanem többször, oly időszakra, midőn hazánk tizenöt milliónyi lakossága — talán a szászokat, de nem a németeket kivéve (Jósika aláhúzása) — könnyebben eggyé forrott volna politikailag, mint hiszszük.”⁹ Ezeknek az időszakoknak a közelebbi megjelölésével adós marad. De fejtegetéseiből kideríthető, hogy az összeolvadásra alkalmas időszaknak tartja a honfoglalást követő évtizedeket. Az erőszakmentes, tehát természetes egybeolvadás — Jósika szerint — ekkor úgy mehetett volna végbe, ha a honalapító magyar sereg az itt talált meghódított népeket szabaddá teszi. Elgondolása szerint, ha a vegyes összetételű honfoglaló sereget egy testté egyesítette a közös cél, „úgy igen hihető, hogy a meghódított népek örömet felcserélték volna a szabadságot a szolgasággal s magyarokká váltak volna”.¹⁰

De kínálkozott ilyen alkalom a magyar államiság első századaiban is, amikor a sorozatos harci sikerek, a magyar dicsőség vonzása megteremthette volna az egynyelvű, erős magyar államot. „Akkor is az a harcias dicső nemzet, mely összefolyt — mint vizeink a Dunába — s együttes, hatalmas testet képezett, mely aztán annyi hadias nemzet felett aratott diadalt, alkotott országot, teremtett páratlan alkotmányt. És mégis amaz időben, mikor a magyar név annyi presztizzsel, annyi fascinálo erővel birt — hangzanak szemrehányó szavai — eleink elmulasztották a szerencsés pillanatot azt eggyé önteni, erős testté tenni — minő most Franciaország, minő Anglia s minő lesz Olaszország.”¹¹

Jósika tehát hibáztatja a magyar ősokeket azért, mert nem éltek a történelem nyújtotta lehetőséggel, így aztán a magyar politikában „az exigenciák elseje s legfontosabbik lón kihagyva a számításból”. Ennek következtében megmaradt a többnyelvű állam, az István király *Intelmei*-ben kijelölt politika, amelyről Jósika így nyilatkozik: „Abban nem tudok gyarló eszemmel sem bölcsességet, sem még józan ítéletet sem látni”.

Érdekes, hogy Jósika hangsúlyozottan csak politikai összeolvadásról beszél. Pedig a valóságban az egynyelvűségre gondol, tehát az ország népeinek nyelvileg is megvalósuló egységére, amely szerinte a múltban létrejöhetett volna. Az elmulasztott alkalom azonban — fűzi hozzá szomorúan — örökre elmúlt. Ez a felismerés arról árulkodik, hogy Jósika szerint — ellentétben pl. Jókaival vagy Vajdával — a 19. században már illúzió az egynyelvű magyar államról, tehát a nemzetiségek teljes elmagyarosodásáról ábrándozni. Ez világosan kiderül Jósika szavaiból: „Ezen politikai ösz-

⁸ Idézi DÉZSI LAJOS: Báró Jósika Miklós. Budapest, 1916. 267.

⁹ Emlékirat 369.

¹⁰ I. m. 370.

¹¹ I. m. 351.

szeolvasztás — mert csak erről van szó — volt akkor az idők szoros, közvetlen exigienciája. Ez az idő, mint minden válság, rövid volt. *Elmulasztották őseink* (Jósika aláhúzása) — mi vissza nem fogjuk többé hozni s bármennyire imádjuk hazánkat, az a polyglott államok sebeit nem fogja többé kiheverni”.¹²

Ezek a sebek pedig a történelmi ország egységét biztosító politikai nemzet szét-
esettése miatt fájnak leginkább Jósikának. Az *Egy magyar családban* még leírhatta a debreceni illuziót a külső megjelenésben és arckifejezésben is magyar jegyeket hordozó nemzetiségi honvédekről. De élete legvégén, az összegező *Emlékiratban* már kénytelen végleg leszámolni az ábrándokkal s rezignáltan tudomásul venni a valóságot: „Hol van most még csak lehetősége is azon politikai egységnek — mert csak arról s csak ilyenről van szó — melyről fentebb szoltam. Vége van ... Most szét vagyunk válva s még ott is, hol hamu fedi az égő parázst, nem vagyunk biztosak a jövő napról. Századokig éltünk egy hazában, szívtunk egy léget, voltunk *magyarországiak* (Jósika aláhúzása), most vagyunk magyarok, németek, szertek, románok és szászok”.

Jósika szemléletének az előzőekben vázolt nemesi liberális vonásai közül nem hiányozhatott a nacionalista érzelmi hangoltság, a magyar felsőbbrendűség tudata sem. Ez különösen akkor nyilvánul meg, amikor a szemben álló tábor egyes vezetőinek magyarelles nyilatkozatait, becsmérlő megjegyzéseit igyekezik cáfolni és visszaverni. Ilyenkor eltűnik a politikai tapintat, a meggondoltság és a fölhorkant magyar öntudat fékezetlen indulatokkal tör a felszínre és vagdos válogatatlan szavakat az ellenfél fejéhez. Egy példát az *Egy magyar családból*. Kolombán Mitru befurakodik kémkedni a magyar seregbe s a román felkelőknek hordja a híreket. Tettének fő oka a „haszonvágy és a bosszuállás”. Jósika tanácsa az ilyen emberek leleplezésére: „Ezen hüléssel röviden kell bánni. Ha valaki egy autochton (őseredeti) nyelvet hátrább tesz egy elegy-belegy, korcs nyelvnél, ennek az orra alá kell nevetni. Ha valaki a magyart miveletlennek, barbárnak nevezi, azt Pestről Bukarestbe és Jassiba kell küldeni. Ha dühében még majomnak is káromol, akkor egy szálás alföldi suhancot kell egy dunafejedelemségi miniszter mellé állítani. Ha tudatlanságunkat veti szemünkre, elébe kell tartani a román hírlapokat... tessék összehasonlítani”.¹³

A történelmi jogon alapuló magyar (nemesi) hegemonia, a magyar politikai nemzetiség elve, a területi integritás védelme és a nemesi nacionalizmus jelezte tehát azt a nézőpontot, amelyről Jósika a hazai nemzetiségeket szemlélte s amelynek alapján véleményét róluk kialakította.

Regényeinek tárgya és a személyes tapasztalatok révén leginkább és nagy részletességgel a románokról nyilatkozik, de alkalomadtán — főként az összehasonlítás céljából — a többi hazai népről is mond véleményt. Így például párhuzamot von a magyar szabadságharc ellen lázadó román és szerb harci magatartás között. Az egybevetés a szerbek javára dől el, mert a románok — Jósika tapasztalatai szerint — gyávák a harcban, bátorságuk „hálókabátos hőisesség”, csak éjszaka, alattomban és csak népes csapatban mernek támadni. Ezzel szemben a szerbek „a legvitézebb nemzetek egyike”, „harcmodoruk férfiasabb, nyíltabb”. A szerb „nem bujkálva, nem csak az éji órákat kilesve, hanem napfénynél, jó fegyverével kezében, kihívó daccal várta ellenségét” —¹⁴, vonja le Jósika a szent-tamási harcok egyik tanulságát. A szerbek vezetői is értelmesebbek s ügyesebbek voltak, és „emellett a nép százszorta harciasabb s nem oly haragtartó”, mint a román, „alkotmányos szellem, nemesebb minden tekintetben”. Jósika nem titkolja, hogy ellenfélnek, de barátnak is a szerb illik

¹² I. m. 351.

¹³ *Egy magyar család* ... VIII. 89.

¹⁴ I. m. VII. 113.

jobban a magyarhoz: „Oly hősies népek közt, mint a szerb és a magyar a végképpen kibékülés nagyban valószínű.”

Az erdélyi szászokkal szemben pedig a románok mellé áll. Ennek csak egyike az erdélyi lázongások miatt megállapított politikai és erkölcsi felelősség. Ezt a szászokra hárítja: „Mi a buta, miveletlen román népet nem kárhoztatjuk annyira, mint a szászokat, mert a tervek romlásunkra a polgáriasító Nagy-Szeben kebelében s szász gyámság alatt készültek” — jegyzi meg az *Egy magyar család* VIII. kötetének 35. lapján. Az egybevetés Jósika vélekedése szerint a szellemi képességek szempontjából is a románok javára dől el. A szász ugyanis szorgalmas, művelt, de kevésbé tehetős. A román a szászhoz képest sokkal több szellemi értékkel, természetes értelemmel bír, csak műveletlen, elmaradott. Jósika egyetértően említi erről „egy okos erdélyi úr” véleményét: „Egy okos erdélyi úr előtt valaki azt mondta, hogy az oláh nép ostoba. Az öreg, okos úr azt felelte erre, hogy dehogy ostoba, igen sok természetes esze van, ha ez olykor a sirig parlagon is marad-Aztán nevetve tette hozzá: a szász népnek van legkevesebb lángesze Erdélyben, de ez a legműveltebb s legtöbbet tud. Az oláhnak tízszer annyi esze van, de tudatlan és miveletlen a pirulásig. Igaza volt, mi úgy hisszük” — fejezi be a gondolatmenetet Jósika.¹⁵

A műveletlenségért elsősorban magát a románságot teszi felelőssé, amely mint mondja, önhibájából, saját tehetetlensége következtében „ezer évig ki nem tudott vergődni az alárendeltségből”. Fölemelésére hivatott tehetősebb tagjai — a magyar nemesség közé emelkedett román földbirtokosok — elhanyagolták a nép művelését. (Jókai *Szegény gazdagok*ájában hasonló véleményt hirdet a Hátszegi báró életmódját elítélő Rubán Tódor). De hajlik Jósika arra is, hogy a felelősség egy részét önkritikusan átvállalja a magyar uralkodó osztályok címére. Erre vall, hogy részben az ő gondolatait is tolmácsolja Procopius pópa, aki az *Egy magyar családban* az erdélyi románok nemzeti és társadalmi elnyomását panaszolja fel magyarázatul a nép műveletlenségére: „A mi kezeink meg voltak kötve, mi vad oláhok...voltunk...s ha a kormányhoz vagy az országgyűléshez fordultunk, misera plebs valánk és annak maradtunk. Honnan vettük volna mi árva nép, elnyomva az úrbéri szolgálat által, a százezreket, hogy versenyre lépünk azon roppant gazdag magyar dinasztákkal, kik majdnem fejedelemségeket bírnak”.¹⁶

A műveletlenség karöltve jár a babonás heidelmekkel s Jósika erre is gyakran utal műveiben. *A szegény ember dolga csupa komédia* c. regénye szerint ezt a szellemi elmaradottságot használták ki a lelkiismeretlen uszítók a nép fellázítására. „A babona és ferde felfogás” szelleme érvényesül a falusi román templomokat díszítő képeken is, amelyek híven szemléltetik a tudatlan nép lelki világát. Az *Egy magyar családban* a magyarellenes titkos szervezkedés színhelyéül választott falusi templom részletes leírását olvashatjuk. Az író hosszan elidőz az izléstelen képeken, amelyek bibliai jeleneteket, torz arcú szenteket, a pokol tűzét gondozó félelmes ördögöket stb. ábrázolnak. A leírás erős gúnyt, lenézést fejez ki a „művészek” alkotásai iránt. Ezt Jósika is érzi, ezért a templombelső részletes bemutatása után megjegyzi: „A félreértések e korában nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni, hogy elébbi rajzunkban legkisebb túlzás sincsen, valamint legkisebb vágy arra, hogy a román egyházakat nevetségessé tegyük, éppen ellenkezőleg, azt akartuk kiemelni, mennyire képes babona és ferde felfogás a legszentebbet, ami van, tiszteletét az örök istennek, nevetségessé tenni az által, hogy a helyet, hová a hívő járul, hogy ima szárnyain a minden üdv forrásához emelkedjék, torz alakokkal és botrányos festményekkel halmozzák el. Hogy pe-

¹⁵ *A szegény ember dolga...* I. 182.

¹⁶ *Egy magyar család ...* V. 107.

dig ez történik, tény, melyről mindenki meggyőződhetik, ki e falusi beszerikákba belép”.¹⁷

Jósika az erdélyi románságot természeténél fogva jónak, tehetségesnek, „erős, szép fajnak” ismerte meg és írja le műveiben. Ezt a véleményét különösen akkor hangoztatja, amikor a 48-as idők testvérharcairól, az elszabadult szenvedélyek tombolásáról szól, amelyekért sohasem magát a román népet, hanem mindig vezetőit teszi felelőssé. Az így rajzolt karakterjegyek szélsőségekre hajlamos népet mutatnak be, amelynek alaptermészete nem a mesterségesen felkorbácsolt indulatok alkalmával, hanem a természetes jóság állapotában nyilvánul meg igazán. Ez az írói előadásban lépten-nyomon felbukkanó gondolat annyira befolyásolja Jósikát, hogy alkalomadtán a regény cselekményét is ennek szolgálatába állítja. Fiktív helyzeteket teremt, amelyeket a kitalált mozzanatokból nem a művészi igazság alátámasztásául épít fel, hanem abból a célból, hogy szemléltető-bizonyító adalékként szolgáljanak az író egy-egy, közvetlen megjegyzésben közölt gondolatához. Egyik regényalakját, Kanuthy Jenő grófot az 1850-es évek elején havasi birtokán szeretettel fogadják román munkásai: „Nyájasan, szolgálatkészen vették körül...a fűrészmalom dolgozói. Mintha 49-ben a pópák, tribunok és izgatók nem ezt a népet lázították volna fel a magyarok ellen”. Jósika szerint a mókok szelíd, barátságos magatartása Kanuthyval szemben természetükből fakad. Hiszen „rossz, megromlott nép három év alatt nem változhat így feketéből fehérbe”. Most következik a regényben bemutatott helyzet tanulságainak levonása az író igazának alátámasztására: „Jele tehát, hogy igaz az, amit mindig erősítettünk s ami most is erős hitünk, hogy az oláh nép jó, miveletlen s tudatlan, az igaz, ennek nem ő az oka — de nem buta s a világért sem képtelen arra, hogy műveltségben utol ne érje Európa bármely népfaját — más vezetők mellett”.¹⁸

Máskor a románok szívélyességét bemutató regénybeli helyzet szinte csak ürügyül szolgál Jósikának arra, hogy lelkesedjék a nép jószívűségén s bevallja, hogy „valódi élvezet” a számára a nép nemes tulajdonságainak megrajzolása. Világos után a mókok lakta hegyek között családjával menekülő Kémendy tábornok egy román gazdatiszt házában tölti az éjszakát. A házigazda barátságosan megvendégeli őket s másnap az út legveszélyesebb szakaszán el is kíséri vendégeit. A jelenet bemutatása után írja Jósika: „Oly valami gyönyörű, oly feledhetlen van a mi derék népünk szívélyességében, mi bámulásra ragadja az embert. Száz példát hozhatnék föl, mert a becsületes gazdatiszt nem áll ám egyedül.”¹⁹

Néha pedig az éles kontraszt céljából — a kegyetlen vérengzéseket leíró szövegkörnyezetben — idéz fel a román falvak életéből olyan mozzanatokot, melyeknek idilli hangulatát az írói meghatódottság és a bensőséges stílus is érzékelteti. Az Adrudbánya környéki falvakról mondja: „Az út szélén s a falvak keskeny utcáin itt-ott egy kis deszkaemelék áll s rajta egy fakanta vagy cserépkorsó, tele vízzel, néha egy darab kenyér vagy gyümölcs: a jámbor vidéki nép ezt a fáradt s szomjas utas számára rakja le s *pománának*-adománynak, vagy inkább alamizsnának nevezi. A polgárosodott Európa alig tudja előmutatni ily példáját a kedélyes, egyszerű szívésségnek. Ki e korsókat látta, ki e kenyérbe harapott, gondolta volna-e, hogy e nép mint a tigris, honfitársai vérét issza s a szabad föld kenyeréért őt kövel veri agyon s elevenen süti meg? *Ne vádoljátok a népet!* (Jósika aláhúzása).²⁰ A felelősséget tehát itt is a felbújtókra hárítja.

A román nép jellemzésére szolgáló megjegyzései arra vallanak, hogy Jósikára is

¹⁷ I. m. II. 29.

¹⁸ A szegény ember dolga ... I. 164.

¹⁹ Egy magyar család ... IX. 57.

²⁰ I. m. I. 172.

hatottak a dákoromán kontinuitás tanai. Az erdélyi románság között két, egymástól elkülönült típust vél felfedezni. Az egyikbe az ókori Dáciát meghódító római légiók utódait sorolja — ez „félreismerhetlenül tanuskodik a légió XIII. gemina dacica olvasztó erejéről” —, a másik típus feltételezése szerint a dákok leszármazottja. Ez utóbbiak közt — mondja — sok a golyvás, a külsőleg hátrányos megjelenésű. A kultúráltság szempontjából megdicséri az abrudbányai román bányamunkásokat ügyességükért, értelmességükért — „e nép erős, komoly” —, szemben a havasi „mókányokkal” vagy mócokkal, ezek „a legműveletlenebb, legtudatlanabb” rétegét alkotják az erdélyi románságnak.

Ellenszenvvel, gyakran maró gúnnyal, sőt gyűlölettel csak a „kaputosokról”, a nép különböző rendű és rangú lázítóiról beszél Jósika. A tribunok szinte mind torzalakok, nevetségesek, primitívek, külsejükben is visszataszítók, mint amilyen az ügy is, melyet szolgálnak. A korábban említett, babonát és ízléstelenséget árasztó templombelső Jósika szemlélete szerint méltó környezet a magyarellenes titkos tanácskozásnak. De méltó keret a torz külsejű agitátorok számára is. Egyikük, Eohucz Silimon Jósika tolla nyomán valóságos szörnyként áll előttünk: törpe gnóm, igen rövid derékkel, kiálló csipőkkel, karika lábakkal, „mikép azok térdei közt egy dinnyét surlódás veszélye nélkül keresztül lehetne dobni”, széles arc, hegyes orr, apró fekete szemek stb., öltözete is ízléstelen, erős színeket halmozó, lábfeje „két hatalmas talpból áll”, „roppant veres kezei egyikén violaszín kesztyűt viselt” stb. De nemcsak külseje, hanem erkölcs arculata, jelleme is csupa silányságot mutat. A viharos időben gyáván meghúzta magát, de a fosztogatásokban részt vett, mert „órája, gyűrűcskéi valának s még aranyocskákat is láttak nála a faluban”. A cárisereg közeledtének hírére hirtelen bátor lett, szerzett egy rossz lovat, lopott hozzá nyerget, kardot, s megindult tribun név alatt az oroszoknál jelenkezni. Harci öltözete: zöld frakk, sárga gombokkal, tarka mellény, köcsögkalap kék-fehér szalaggal, kardja mellett hosszú nyelű fese lógott.

A magyarellenes román vezetők között egy sincs, akit Jósika ne hasonló megvetéssel mutatna be olvasóinak. Ilyen — sok más mellett — a fiatal Barbucz ügyvéd is, akiről megtudjuk, hogy tisztességtelen perek vállalásával akar vagyont harácsolni, fanatikus dákoromán, családi nevét politikai nézetei szerint Barbay-ról Barbucz-ra, Barbuszin-ra, sőt Bebeszin-re változtatta. Ilyen Procopé pápa alesperes, típusa az urasági inasból lett félművelt papnak, aki az ispánnal együtt lopta az urat, bigott, fanatikus román.

A tribunokat, a 49-es felkelés vezetőit nagyszájú, hitvány, erkölcstelen, tolvaj, rongy csöcseléknek írja le Jósika. Szavait annyira átforrósítja az indulat, a jogosnak érzett felháborodás, a megvetés, a gúny, hogy ilyen tárgyú írásai a 60-as évek elején — amikor itthon forgalomba kerültek — a közvéleményt, főként a felületesebb olvasókat románellenes érzelmekre hangolhatták.

A „kaputosok” bűne Jósika szemében az, hogy az alapjában véve jószívű, szelíd román népet uszító agitációval „vérszopó vadállattá” változtatták. Pedig — érvel Jósika — a népnek nem volt oka a lázadásra, hiszen 48-ban a magyar nemesség nagylelkűsége folytán szabaddá lett. Érthető, hogy Jósika is — a liberális tábor más tagjaihoz hasonlóan — a mozgalmak kiváltó okát főként a magyarellenes politikai szándékokban, az agitátorok föllépésében kereste. Az *Emlékiratban* írja, hogy „a nemzeti-ségi kérdést s versengéseket” nem a francia forradalom hatása váltotta ki, mint sokan állítják, hanem az „nagyon hasonlít a pástétomhoz, melyet csinálnak.” (Jósika aláhúzása). Szemben Eötvös, Mocsáry, Kemény felfogásával — akik a hazai fejlődés

objektív tényezőit is mérlegelték — Jósika a korabeli átlagvéleményt téve magáévá csupán Bécs és az agitátorok művének minősítette a népek törekvéseit: „divide et vinctes, divide et impera, én azt sejttem — mondja — hogy itt kell a nemzetiségi kérdések kutforrását keresni.”²²

Jósika tisztában volt azzal, hogy a román mozgalom vezetőinek, a „kaputosoknak” a szenvedélyes bírálata miatt az elfogultság vádjá érheti. Ez ellen tiltakozik, mikor azt hangoztatja, hogy megtörtént eseményekről, tényekről van szó műveiben. Megírásuk, a világ elé tárásuk azért szükséges, mert a hazai és külföldi sajtóban közzölt rágalmakat szó nélkül hagyni nem lehet. Ilyen értelemben Jósika tudatosan vállalta a politikai propagandát, a magyar érdekek védelmét. Sajnálattal tapasztalta, hogy a külföld mennyire nem ismeri a 48-as idők valóságos okait és az igazi magyar célokat. Felháborodik azon, hogy ellenséges szellemű román sajtóközlemények hamisan tájékoztatják a jelenről, de a magyar történelem múlt eseményeiről és alakjairól is a külföldet. Ezért érzi kötelességének, hogy megcáfolja a hazugságokat. Nem a rekrimináció, hanem az igazság szeretete vezeti: „Míg ellenünk a leghitványabb iparlovag feljogosítva érzi magát mindennemű piszkot és rágalmat szórni, míg holmi dákoromán kalandorok a mamaliga mellett Nagy Lajost és Mátyást, az egyetlent oláhok által tönkre silányítatják, míg tőlünk még irodalmunkat is megtagadják, nyelvünket barbárnak, a hősies székely nemzetet szegény székelyeknek nevezik, Széchenyi Istvánt megbolondultnak, Wesselényit vaknak, a magyar érzelműt monstrumnak címezik — míg hahotára fakasztó pöffeszkedéssel, mely Esop békájára emlékeztet, Magyarországot a Tiszaig magoknak követelik, addig úgy hisszük, teljes jogunkban áll az ily szemtelenséget korlátaiba visszautasítani”.²³

De az ilyen indulatos szavak után szinte mindig szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy nem tekinti ellenségnek az egész románságot, csak „pár száz bujtogató, tulajdonképi és egyedüli (Jósika aláhúzása) ellenségeinket...” terheli a felelősség, azokat, akiket Jósika a Horák, Pintye Gligorok, Sobrik, Zöld Marcik utódainak tart.

Egyébként a „dákoromán kalandorok” kifejezés nem azt jelenti, mintha Jósika a dákoromán célkitűzéseket eleve lebecsülné, megalapozatlan áldmódozásnak tekintené. Ellenkezőleg: a török és osztrák fennhatóság alatt élő románok egyesítését egy államban „nemes” törekvésnek minősítette, amely „korán sem volt selejtes fők álmodozása”. E gondolat hirdetői Oláhországban, Moldvában „főleg pedig Párizsban” céljukat az orosz, török, osztrák ellentétek kihasználásával akarták elérni. A magyar-osztrák összeütközést is jó alkalomnak tartották erre.” Az oláh elemnek egy roppant birodalomra egyesítése ...nem megvetést érdemlő kalandorok életcélja” — írja Jósika. De ezeknek az eszméknek a hazai hatása éppen az agitátorok tevékenysége következtében „messzi eltért amaz — alapszínben nemes — ábrándoktól.”²⁴

Hogy miként torzultak el ezek az eszmék a gyakorlatban, s a tribunok, prefektusok, pópák és más „kaputosok” által fölkorbaécsolt szenvedély milyen szörnyű tettekre és oktan vérontásra ragadta a népet, annak leírásában Jósika fáradhatatlan. Egyik regényalakja, a magyar érzelmű Kimpián oldalakon át részletezi a nagyenyedi éjszakai vérengzést, amelyre a pápa bujtogatta fel a tudatlan román tömegeket.²⁵ Az *Egy magyar családban* az író bemutatja Jancu táborát, „vadseregét”, amint osztoznak a rablott kincseken, közben tüzes vassal készülnek kiégetni a foglyul ejtett magyar honvéd szemét. A föllázadt szerbek „egyesülve a börtönökből kiszabadult

²² Emlékirat ... 369.

²³ Egy magyar család ... VII. 71.

²⁴ I. m. II. 13.

²⁵ A szegény ember dolga ... II. 20.—22

elvrokonokkal, vasvillákkal gyilkolják meg az elhurcolt aggastyánt, másokat megcsónkítanak” a vadon tekintetű haramiák”. Vannak, akiket fához kötöznek s célba lönek rájuk. Vérfagyasztó jeleneteket ír le Jósika: egy öregasszonyt fejszékkel daraboltak szét, a család fiatal nőtagja megőrült a látványtól s gyermekeivel együtt a kutba ölte magát.

Önkéntelenül is felvetődik az olvasóban, hogy ezeket az iszonyú történeteket, a kínzások és az emberölés változatainak ezt a részletező, naturalisztikus leírását vajon miért vállalta, miért építette bele a műveibe? Hiszen maga is kénytelen védekezni az esetleges szemrehányás ellen, hogy „az író itt nem csak a történetnek, hanem a regény költői valószínűségének a határát is túlhaladta”. Mi volt a célja az épp hogy hegedni kezdő sebek feltépésével?

Ő maga válaszol a kérdésre: „*Nem a népnek szól* (Jósika aláhúzása) — ti jámbor praefektusok és tribunok — a lecke ...ez csak a nép ellenségeinek szól, kik hírét beszennyezték a világ elnémíthatlan közvéleménye előtt”. Vádiratot készít tehát a román nép felbujtói ellen, a nemzetiségi vezetőket idézi a világ ítélő széke elé, akik — Jósika meggyőződése szerint — ellenségei saját népüknek. Az ő bűnük mindaz, amit irányításukkal a nép elkövetett. A kegyetlenkedések leírásával az igazi vétkeket kívánja leleplezni. Olyan vádbeszédet mond, amelyben a stílus szigorúsága, a hang keménysége a háttorzongató tárgyhöz igazodik: „Emlékezzetek a Brádi családra, melyet ízenként szétmarcangoltatok s azután a kútba vetettétek: — az öreg embert, gyermekeit, unokáit, kik közül egyiknek két nap múlva még hangzott sírása s nem akadt szánakozó hiéna, ki követ vessen rá, hogy kínait megszüntesse. Emlékezzetek gróf Rédey János tisztartójára, kit megkötöztetek s reá célt lőttetek, kinek veje megőrült s saját gyermekeit dobta a kútba, hogy elevenen meg ne süssétek. Emlékezzetek Zalatnára, hol miután mindenkit legyilkoltatok s halálra kínoztatok, ritka bölcseséggel az aranybányákat romboltátok szét —, Enyedre, hol több száz család vérengző kezeitek áldozatja lőn, hol egy nyugalmazott császári-királyi katonatisztnek kezeit, lábait levagdaltátok és saját tagjaival addig vertétek, míg lelkét adta ki: — hol az asszonyokat széthasogattátok s az újszülötteket lándzsáitokon hordoztátok diadaljelül”. S mintha az író — újból átélve az eseményeket — maga is elriadna a folytatástól, a tetemre hívó szavakat így fejezi be: „Vonjunk leplet ezen iszonyokra, nyíltan azokra vetvén a felelősséget Isten és emberek előtt, kik e népet ily dühre felokozták.”²⁶

Hogy nem a nemzeti elfogultság mondatja ezeket Jósikával, arra elég bizonyíték, hogy a történetek után sem zárkózik el a testvéri kézfogástól. Meggyőződése, hogy „eljő ezen idő, az értelem s testvéri béke ideje”. Ehhez azonban — mint mondja — „tudnunk kell az igazságot, ki kell azt nyíltan mondanunk”. Mert csak „az igazság s a megismerés rendítő szózata” segítségével találhatjuk meg a kölcsönös megértéshez vezető utat.

Hogyan vonta le 48 tanulságait, milyen elképzelései voltak „a testvéri béke” megvalósítására?

A nemzeti türelmetlenséget, a magyar nyelv erőszakos terjesztését határozottan elutasította már a 48 nyarán írott cikksorozatban. Ha a sajnálatosan elmulasztott „exigentiák” közé sorolta is az ország népeinek egybeolvadását, amelynek elmaradásáért az őseit tette felelőssé, úgy vélte, hogy erre a kedvező történelmi alkalom véglegesen elmúlt és „most már alig hihető, hogy valaki kivihesse”. (Jósika aláhúzása). Ezért szólít fel arra, hogy „a proselytizmussal bárminő alakban fel kell hagynunk.

²⁶ Egy magyar család ... III. 150.

²⁷ DÉZSI LAJOS: Bárány Jósika Miklós. 268.

Nekünk nyelvünket másokra kényszeríteni nem lehet. Erről elmondotta az idő, hogy késő. Elégedjünk meg azzal, hogy diplomatikai nyelvünk a magyar legyen”.²⁷ Az erőszakos magyarosítást tehát elvetette, a 48-as mozgalmak is arra figyelmeztették, hogy a nemzeti öntudatra ébredt népek tömeges beolvasztása már nem lehetséges.

Híve volt azonban a természetes asszimilációknak. Arra számított, hogy a magyarság iránti rokonszenv és a közös haza iránt táplált patriotizmus kedvező körülmények között elősegíti ezt a folyamatot. Az *Egy magyar család* egyik fejezetében a saját véleményét adja a Pestre érkező fiatal arisztokrata szájába — miközben az társával arról beszélget, hogy bár sok itt a német polgár, de gyermekeik már magyarok —: „Aztán hány német, francia, de főleg szláv és héber család változtatta nevét az utóbbi időkben magyarra! Mind ez barátom, ha sokat és teljesen nem, mégis bizonyít két dolgot. Először: hogy mind ebben kényszerítés nincsen s e ragadtatás a magyar elem felé rokonszenv műve, másodsor, hogy ... a magyarság ezen elfogadásában a legnemesebb érzések egyike nyilvánul, t. i. az *összes anyahaza iránti szeretet*. (Jósika aláhúzása).²⁸

A magyarság és a román nép közeledésének Jósika szerint elengedhetetlen föltétele, hogy „e szándékosan és erőszakosan a vesztés örvényébe vezetett nép lerázza nyakáról hitvány álprófétáit”. Erre pedig csak akkor lesz képes, ha szakít az ábrándos elképzelésekkel és előre halad a közműveltség elterjesztése és a felelős politikai gondolkodódás útján. Ez biztosítja számára a jövőt s így találja meg helyét a magyarokkal s a többi népekkel közös hazában. Mindez nem máról holnapra következik be, csak hosszab fejlődési folyamat eredményeként valósulhat meg. Az író véleményét képviselő román ügyvéd, Kolombán Kristóf az *Egy magyar családban* ezt így fogalmazza meg: „Én az oláh nép jövőjében hiszek, de ez a műveltség és a politikai érettség lassú jövője s nem a sohasem létezett Dacoromániáé”.²⁹ Jósika azt tartaná kíváncsnak, ha a hazai románság — és a többi testvérnép is — „nemes, férfias versengésre kelne” a magyarsággal s egymást ösztönözve, túlszárnyalva igyekeznék mindegyik „az értelem, a közszellem, a forró hazafiság által” az országot felvirágoztatni.

Jósika számára a közelmúlt egyik legfontosabb tanulsága, hogy a vitás kérdések rendezésénél az adott helyzet józan mérlegeléséből kell kiindulni. Fontos szerepet szán a realitásérzéknek, szemben a még oly csábító, de kivihetetlen eszmékkal, elképzelésekkel. Azt tanulta 48-ból, hogy „a természetre kell bízni a dolgot” s az elfogulatlan, józan gondolkodás megtalálja a nemzetiségi kérdés rendezésének legfontosabb feladatát. Ez pedig nem más mint az ország lakóinak közös érdeke: az állam politikai önállóságának, egységének megőrzése és gazdasági, kulturális fejlődésének biztosítása. Erről írja az *Emlékiratban* 1865-ben „Mindnyájunknak van egy-egy engagement-ünk valami kivihetetlen eszménél s egyikünknek sem jut eszébe kidobni az egész patikát s a természetre bízni a dolgot. Ha van országunk, bizonyos, hogy ennek összességében ott vannak szükségei s exigenciái. Nem lehet egy hazának a *főbb dolgokban* (Jósika aláhúzása) több érdeke egynél. Ez a politikai együtteség és jóllét. Mindaz, ami újabb időben történt, e két sarkalatos hazai kívánalmat távolítja el tőlünk — Magyar országról szövegek.”³⁰

A közös érdek és az egymásra utaltság tudata olyan erős hangsúlyt kapott 48 tanulságai között, hogy találkozunk vele Jósikának a történelmi múltban játszódo egyes regényeiben is. Wéber Antal írja a II. Rákóczi Ferenc c. regényről szóló tanul-

²⁸ Egy magyar család ... II. 90.

²⁹ I. m. X. 45.

³⁰ Emlékirat ... 357.

mányában³¹, hogy itt 48 tanulsága vetítődik vissza a Rákóczi-korba, amikor az író a soknyelvű ország népeinek érzékenységi hangnemet hangsúlyozza. Kitűnő példaként a Gauradrakuluj c. fejezet egyik jelenete, amikor a titokzatos barlangban összegyűlt magyarok, románok, szászok — miután mindenki a maga nyelvén elmondta véleményét s a beszédeket tolmácsok fordították — megesküsznek, hogy közösen fognak fegyvert hazájuk szabadságáért. Az együtt vívott szabadságharc, a tanácskozásban a nyelvek egyenlő jogai s a román pázstorfiú pozitív hősként történő bemutatása a szabadságharc tanulságainak jelenlétét bizonyítja a Rákóczi — regényben.

A *Két mostoha* c. regény ugyancsak a magyar—román egymásrautaltság hangsúlyozásával kapcsolja össze 48-at Hunyadi János erdélyi vajdaságának korával. A kapcsolatról nemcsak az árulkodik, hogy Jósika itt is megfogalmazza a szabadságharc nyomán kialakult véleményét arról, hogy „a román, ha félre nem vezetik, jó és jámbor, amellet értelmes nép” ... „önző kolompósainak kisebb gondjuk is nagyobb a népnél”. Noha a regény jórészt havasalföldi környezetben játszódik és Jósika az ott élő románságot jellemzi, de szavaiból félreérthetetlenül kiérződik a hazai gond, a 48-as Erdély testvérharcainak fájdalma, amikor így beszél: „Egy dolog, ami ennek a szerencsétlen, egyes zsarnokok által kiszípolozott népek politikai kiskorúságáról tanuskodik, az, hogy éppen ezen lovagias, vitéz nemzeten koptatták a fogaikat, mely a legjobb a leghasznosabb frigyársuk lehetett volna s mellyel szorosán egyet értve, úgy szabadságukat, mint függetlenségüket örök időkre biztosíthatták volna.”

Nyilvánvaló, hogy Jósika itt a török elleni harc példájával bizonyítja a sorsközösséget és a XIX. századközép tragikus összeütközéseiből levont tanulság az érzékenységi érvényét mutatja meg a XV. századi történetben. Hogy itt valóban a maga jelenéhez szól, külön is hangsúlyozza a következő szövegrész — az előző gondolat folytatása —, amely a természetes „frigyársak” szembenállásának magyarázatát adja: no, de „ungur” s következőleg: num placse. Ez így volt, így van és amitől tartani lehet: így is marad”.³²

Nem bizonyítható, de talán kizárni sem kell annak lehetőségét, hogy Jósika a magyarság és a havasalföldi román fejedelemség törökellenes közös harcának emlegetésével, az örök időkre biztosított szabadság és függetlenség felvillantásával Kossuth dunai szövetségére is gondolt. Ezt valószínűsíthetné az is, hogy a regény keletkezésének éve (1862) azonos a tervezet nyilvánosságra hozásának időpontjával, továbbá az a körülmény, hogy Jósika ezekben az években jelentős munkát végzett az emigráció sajtóosztályának irányításában, s Kossuth eszméinek haláláig híve volt.

Végül az ország népeit egybekapcsoló s szorosan együtt tartó tényezők között kiemelten fontos szerepet tulajdonít Jósika a közmegelegedésre működő belkormányzat megvalósításának. A nemzetiségi mozgalmak petíciói, a különböző határozatok s pontokba foglalt követelések is arra hívták fel a figyelmét, hogy a legélesebb ellentétek a törvényhatóságok fórumain, az alsóbb igazságszolgáltatásban, a nyelvhasználat területén, az egyházak működésében és a népoktatással kapcsolatban jönnek létre. Azt is tapasztalta, hogy a helyes központi elgondolások és intézkedések a területi végrehajtás gyakorlatában sokszor eltorzulnak s nincs biztosítva maradéktalan megvalósulásuk. Ezért tartotta szükségesnek a demokratikus államigazgatási rendszer kiépítését, a körütekintően megalkotott és következetesen végrehajtott törvényeket és a megállapodások becsületes betartását célzó biztosítékokat. Így kívánta lecsillapítani a fölbolydult kedélyeket, megteremteni a nyugalmat és megalapozni az ország népeinek bizalmát a magyarság iránt. A „helyes, loyális institutiókat, a gyors,

³¹ WÉBER ANTAL tanulmánya. Jósika Milklós: Abafi-II. Rákóczi Ferenc. Szépirodalmi, Magyar Klasszikusok. Bp., 1960. 35.

³² Jósika: A két mostoha 1863. 158.

igazságos törvénykezést s félremagyarázhatlan garanciákat ³³tartotta olyan kapocsnak, amely „minden nyelvnél hatalmasabb”, mert széttéphetetlenül egybeköti az országot valamennyi népét.

Ebből a nézőpontból tekint vissza a 60-as évek elején a szabadságharc hónapjaira s elmarasztalja a 48-as törvényhozást, mert az „csak a keresztényi felekezetek s vallások egyenjogúságát mondta ki” s elmulasztotta törvényben lefektetni a nemzetiségek jogait. Ugyanakkor nagy elismeréssel emlékezik meg a szegedi országgyűlés 1849. július 28.-i határozatáról, mellyel megalkotta „a többi fajoknak egyenjogúságáról szóló világos, félre nem magyarázható” — valójában nem a fajok egyenjogúságát, csak „minden nemzetiségek szabad kifejlődését” megfogalmazó — törvényt.

Jósika is azok közé tartozik, akik „az égető kérdés megoldásának késését valódi veszélynek látták a hazára nézve”, ezért messzemenően helyesli, hogy az 1861-i országgyűlés „sürgető teendőjének tekintendi” a 48-as törvényhozás mulasztásának pótlását, a nemzetiségi törvény megalkotását.³⁴

Erre azonban az ismert okok miatt Jósika életében már nem került sor. Az elkészült tervezetekből — illetve azok visszhangjából — azonban még megérthette, hogy az általa is vallott politikai nemzetiség elvének érvényesítése nem szolgálja a nyugalom megteremtését a más ajkú népek körében.

Eszmei hagyatékának mégis ez az eleme vált a későbbi években a hivatalos nemzetiségpolitika gyakorlatává és nem az olyan haladó, humanus gondolatok, mint az erőszakos magyarosítás elutasítása, az álomkergetés helyett a józan valóságtisztelet, a demokratikus államigazgatás, a jó törvények és az ország népeinek bizalmát erősítő garanciák.

Madách Imre

Ha Madáchot költőként, „köztiszteletből” választották is meg az 1861. évi országgyűlésen a nemzetiségi törvényt előkészítő bizottság tagjául¹, a tárgy, mellyel foglalkoznia kellett, nem volt számára ismeretlen. Alsósztrégova és a család birtoka, vegyes lakosságú környezetben feküdtek. Az író és öccse közti levelezés tanúsítja², hogy a szlovák cselédekkel, parasztokkal azok nyelven értették meg magukat³. A szlovák irodalomtörténet a költő családját szlovák eredetűnek tekinti s egyik őse — a két nyelven is verselő Madách Gáspárt — a saját írói között tartja számon. Madách is értette a nyelvet, s ha a szükség úgy kívánta, élt is vele. Amikor az októberi diploma nyomán Balassagyarmaton megyebizottsági taggá választották és e tiszteiből folyóan feladata volt a nép tájékoztatása a politikai eseményekről, a szlovák választók előtt elmondandó beszédét „lefordította tót nyelvre és megtanulta”³.

Mint a közélet kérdései iránt érdeklődő, egy időben aktív szerepet játszó birtokos nemes, a magyarság és a hazai más népek együttélésének, a nemzetiségi problémáknak jó ismerője volt közvetlen tapasztalatok alapján is. A negyvenes évek közepén — Nógrád megye tanácsjegyzőjeként — a különböző közigazgatási, gazdasági, törvényhozási ügyek mellett — megismerkedik a magyar nyelv terjesztését célzó oktatás-politikai törekvésekkel, amint arról a *Törvényhatósági dolgok* címen írott beszámoló

³³ DÉZSI LAJOS I. m. 268.

³⁴ Egy magyar család ... VIII. 42.

¹ KEMÉNY G. GÁBOR: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bp., 1946. Gergely R. R. T. kiadása. 53.

² Madách Imre Összes művei. Révai. Budapest, 1942. II. 1088. A továbbiakban: M. I. Ö. M.

³ CSERY-CLAUSER MIHÁLY dr.: Madách Imre a politikus. Különnyomat a Nógrádi Hírlap 1941. évfolyamából.

tanúskodnak.⁴ Ezekből az is kiderül, hogy Madách figyelmét azok a társadalmi mozgalmak sem kerültk el, amelyek a vegyes lakosságú vidéken a magyarság térhódítását igyekeztek előmozdítani. Fontos ügynek érezte, ezért a Pesti Hírlapon keresztül az ország közvéleményét is tájékoztatta ténykedésükről: „Egy népnevelési könyv ajánlatot szerzője által a megye pártfogásába. Kiadtuk ezt vizsgálat végett nemzeti intézetünknek, mely a magyarság terjesztése végett állított fel, mondják, még most is fennáll — és szép tőkepenze van”.⁵ Úgy tűnik, hogy Madách közelebbről is igyekezett megismerkedni ennek az „intézetnek” a tevékenységével, mert az előbbi hír után három hónappal visszatér rá a beszámolóban, de most már bővebb információt nyújt az olvasóknak: „Mondtam már, hogy létezik nálunk egy *nemzeti* (Madách aláhúzása) intézet a magyar nyelv terjesztésére; ennek most volt reorganizációja, két-két ezer huszast adott a gyarmati és losonci kisdedóvó intézetek biztosítására, mintegy 20—24 000 váltó forintba menő tőkepenzét pedig egy alakítandó megyei takarékpénztár alapjául fordítandja”.⁶

De nem csak tapasztalatokat szerzett a nemzetiségi kérdésről, az 50-es évek végére már kialakult véleménye volt, határozott nézeteket fogalmazott meg róla. Ez világosan kiderül *A civilizátorból* (1859) s még inkább az 1861 nyarán készült országgyűlési beszédtervezetből. E két műve olyan emberként mutatja Madáchot, akinek nemzetiségszemlélete gondolatok, elvek jól átgondolt rendszerén alapszik.

A civilizátort az irodalomtörténet eléggé egyoldalúan értelmezi s olyan műnek tekinti, amelyben az író a nemzetiségi kérdést állítja mondanivalója középpontjába. A hatkötetes Magyar Irodalomtörténet szerint Madách „ebben a kis arisztophaneszi szatírában a 48 utáni idők egyik legfájóbb kérdését, a nemzetiségi kérdést szólaltatja meg”.⁷ A nemzetiségi problematika kizárólagosságát sugalmazza, ill. annak látását keltik azok az elemzések, amelyek — egyébként nem ok nélkül — a múlt század ötvenes éveinek nemzetiségi tárgyú művei és *A civilizátor* közti összefüggésre hívják fel a figyelmet.⁸ Ilyen nézőpontból közelítette meg Madách szatíráját az 1960-ban rendezett tanácskozás bevezető előadása is (Somogyi Sándor: Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában), amikor abban a nemesi liberalizmus történelem-szemléletét hangsúlyozza, s csak másodlagosnak, majdhogynem mellékesnek tünteti fel Bécs gyarmatosító törekvéseinek leleplezését. Az előadás szerint Madáchot „patriarchális nemzeti felfogása nem gátolja meg ugyanis abban, hogy leleplezze Bécs törekvéseit és bemutassa: Stroom úr (Alexander Bach) csupán azért lázítja a szolgákat — a nemzetiségeket és a magyarokat *egyaránt* (az előadó kiemelésé) István gazda, a magyarság szimbolikus megtestesítője ellen, hogy utóbb annál jobban kiszipolyozza — *mindannyiukat*”.⁹ A nemzetiségi probléma elsődlegessége érvényesült a fenti előadást követő vitában is, amely egyebek mellett a körül bontakozott ki, mennyiben haladó *A civilizátor* nemzetiségszemlélete s hogy „kunszt” volt-e a szabadságharcos előzmények után ez az írói állásfoglalás az 50-es évek végén. Somogyi Sándor vitázáró szavai szinte kizárólagossá teszik *A civilizátor* nemzeti-ségi szempontú értelmezését, amikor Komlós Aladárral vitázva kijelenti, hogy „kunszt” volt megírni a művet, hiszen „10 évvel a megírás előtt Madách nővérét ro-

⁴ Törvényhatósági dolgok. M. I. Ö. M. II. 610—611.

⁵ Törvényhatósági dolgok. i. h.

⁶ M. I. Ö. M. II. 617.

⁷ A magyar irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. IV. 343.

⁸ SÖTÉR ISTVÁN: Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén. It. 1953. 1—2. sz. 277.

⁹ Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. MTA O. K. XVI. 1—4. sz. 1960. 126.

mán parasztok ölték meg s az erről közvetlenül írott versében, a *Mária testvéremben* kezét nyújt a nemzetiségeknek”.¹⁰

Az 1960-as nacionalizmus-vitán — nyilván az értelmezés egyoldalúságát ellensúlyozandó — Horváth Károly azt a meggyőződését juttatja kifejezésre, hogy *A civilizátor* „fő mondanivalója az idegen elnyomás elleni tiltakozás; az illúziós patriarchális nemzetiségszemlélet csak a második vonalat jelenti a műben”.¹¹ Ezzel helyrebillenti az egyensúlyt és segítséget nyújt Madách komédiájának az író szándéka szerinti értelmezéséhez. Éspedig azért, mert így válik világossá, hogy az összbirodalmi törekvések elutasítása, — a Madách értelmezése szerinti „szabadság”, vagyis Magyarország függetlenségének megvédése — mint fő feladat csak akkor valósítható meg, ha a nemzetiségek az István vezette politikai nemzet tagjaiként küzdenek a közös haza szabadságáért. Így tehát a hangsúly az ország történelmi státuszának visszaállítására, a Magyarország és Bécs közötti kapcsolat rendezésére esik. A nemzetiségi kérdés pedig mint a magyar—osztrák viszony megromlásának egyik oka s egyben a rendezés feltétele van jelen a darabban. Vagyis dramaturgiai funkciója másodlagos, alárendelt. Ebben az összefüggésben a nemzetiségi probléma — István és a szolgák viszonya — másodlagos ugyan, hiszen a fő konfliktus: Stroom és István összeütközése áll az előtérben, de ily módon erősebb megvilágosítást kap — a komédiában játszott szerepek alapján — Madách nemzetiségpolitikai felfogása is. S így adhatunk választ arra a kérdésre is, miben rejlik az eszmei rokonság *A civilizátor* és Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyvének fejtegetései közt.¹²

A civilizátor tehát az összbirodalmi törekvések elleni írói tiltakozás megnyilvánulása az arisztophaneszi komédia modorában. Középponti alakja a címben funkciója szerint kiemelt Stroom, akinek tevékenysége a cselekmény menetében a komédia szerkezeti elemeinek arányai szerint és a helyzetek bemutatása alapján is mindvégig előtérben áll. Ő az, akinek megjelenése elindítja a cselekményt azzal, hogy hivatlan vendégül érkezik a patriarchális idill hangulatában vacsorázó István gazda házához. Az ő szavaiban és cselekedeteiben tárnak fel az elnyomó hatalom szándékai, az író által elutasított tartományi (összbirodalmi) kormányzás jellemző vonásai: az országot papírtengerrel elárasztó bürokratizmus, a spekulatív áltudományoskodás, a magyar műveltség és gondolkodás megvetése, az ország javait kisajátító önkény, a gyarmati kiszípolozást segítő „igazságszolgáltatás”, végül az ellenség taktikája, a nemzetiségek fellázítása.

Stroom szándékainak István áll az útjában. A komédia kettőjük konfliktusán bontakozik ki. István a „gazda”, a ház (az ország) ura, a birtokos nemes, aki kezdettől elutasítóan reagál Stroom eszméire, de mivel szolgáit ellene fordították, kénytelen tudomásul venni háza elfoglalását. Miután mindenéből kiforgatták s szolgálai is rájönnek Stroom álnokságára, fellázad s a betolakodókat háza népe segítségével elkergeti. A Bécs (Stroom) ellen folytatott harcban tehát őt illeti a kezdeményező, a vezető szerep, a civilizátori működés elsősorban az ő érdekeit sérti s az ő feladata annak véget vetni. Magatartásában, megnyilatkozásaiban az író felfogása tükröződik, az a nézet, hogy a liberális birtokos nemesség kezében van a hatalom s azt az ország népei helyett, azok nevében is gyakorolja. Erről árulkodik a Jano és István közt zajló párbeszéd is, amelyben a lelepleződött Stroom-ról esik szó: Jano: „Bolond, vagy gúnyol a vén kópé? Mi balgaságot mond?” István: Ne bánd Jano! Az az én dolgom, fogjad fegyvered!” De az író véleménye, politikai felfogása nyilvánul meg István egyezkedő hajlandóságában is, abban, hogy alkotmányos alapon, tehát az összbirodalmi célok

¹⁰ uo. 189.

¹¹ uo. 183.

¹² SÓTÉR ISTVÁN: Két esztendő...

kudarca után elfogadja Stroom javaslatát („Kössünk hát békét”) s ígéretet tesz az együttműködésre is: „gondunk lesz rá, hogy úgy ahogy megélj”. Az abszolutizmussal való megalkuvásban¹³ mégis igazságtalanság volna az író elmarasztalni, hiszen a békülékeny hajlam az abszolutizmus bukása (Stroom veresége) után jelentkezik István részéről. Másrészt pedig *A civilizátorban* Madách nemcsak azonosul Istvánnal, hanem bírálja is annak, s osztályának magatartását, amikor a nemzeti ellenállás gyengeségét gúnyolva bemutatja, miként bújik háza elfoglalása után Stroom utasítására a kutyaólbá.¹⁴

A két fő alak ellentétében tehát Madách az ország alkotmányát semmibe vevő, az egységes birodalom erőszakos megteremtését szolgáló politika ténykedését teszi nevetség tárgyává és utasítja el. Éspedig akkora indulattal, hogy annak kimondására nem volt elegendő a különben is évekig íróasztalban maradt komédia. Bőven jutott abból az 1861 májusában elmondott országgyűlési beszédre is, amelyben Madách *A felirat vagy határozat kérdéséről* fejtette ki véleményét. Itt a határozatot pártoló álláspontját indokolva az abszolutizmusról mint „tizenkét éven keresztül tapasztalt rothadásról” beszél és sokoldalúan cáfolja az elnyomó politika kettős szándékát: az összbírodalmi koncepciót („az osztrák dinasztia alatt konglomerált heterogén országokból egy homogén államot alkotni”) és a „vastag ignorancián” és „maliciózus ámitáson” alapuló civilizáló törekvéseket, lényegében tehát azt, amiről *A civilizátor* is szól. Hogy milyen mély és tartós élménye volt ez Madáchnak, mutatja az is, hogy a beszéd néhány fordulata visszaüt a komédiára vagy a téma megformálásához választott szatíra műfajára. (Stroom: „Eszmém dicső volt, büszke, nagyszerű, az egységes, erős monarchia; a beszédben: ...egy homogén államot alkotni... szép és nagy eszme volna...; „valóban e nagyknak látszó eszme is nevetségessé vált éppen úgy, mint Don Quijote törekvése a lovagkor visszaállításában”. *A civilizátorban* Stroom bíraskodása, csűrés-csavarása, és a beszédben olvasható szavak Bach-ról: „midőn Bach a democratico-absolut kormányforma feltalálója, Rückblick-jében civilizátori eredményeit tálalta a világ elé, az ...szemtelen elcsavarása volt a tényeknek... „így ő azon kakas nevetséges szerepét játssza, mely kukorékolásának tulajdonítaná a hajnal hasadtát”. *A civilizátorban* Stroom kutyafogaton érkezik; a beszédben: „a Bach és Schmerling rendszer... ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval”.¹⁵)

A két főszereplő mellett Jano, Uros és társaik epizódfigurák, akiknek azonban a cselekmény bonyolításában jelentős szerepük van. Hiszen az ígéretektől elcsábítva a civilizátor parancsainak engedelmeskednek és annak esélyeit növelik. Amikor pedig rájönnek, hogy rossz lóra tettek, visszatérve István hűségére őt segítik győzelemre.

Ha nélkülözhetetlen is közreműködésük Stroom legyőzésében, a beolvasztó és civilizátori szándékok megghiúsítása elsősorban és legfőképpen mégis István ügye. A szolgák csak átmenetileg csapódnak Stroom mellé, érdekeik szerinti természetes helyük — mint ezt Madách műve mutatja — István oldalán van kijelölve. A szereplők ilyen elrendezése, István alakjának a középpontba állítása híven tükrözi Madách felfogását. A birtokos nemességet jelképező István gazda a vele kapcsolatban levő szereplőkkel ugyanis kétféle, éspedig elvileg eltérő viszonyban áll. Főllépése Stroommal szemben nemzeti-függetlenségi célzatú, ha úgy tetszik, közjogi probléma. Személyében az ország ura, a vezető politikai erő védi az alkotmányt és a függetlenséget. Stroom és István ellentéte: nemzet harca nemzet ellen. István és a „cselédek” kapcsolata azonban már nem nemzetek közötti viszony, — hiszen a liberalizmus megtagadta a nemzeti jogokat a hazai népektől, — hanem benne a társadalmi, az osztály-

¹³ TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben. Filológiai Közöny, 1962. 142.

¹⁴ HORVÁTH KÁROLY: Madách Imre II. ItK. 1958. 497.

jelleg a meghatározó. Erre hívja fel a figyelmet Horváth Károly megállapítása is, amely szerint „István gazda voltaképpen a magyar vezető osztály, a középbirtokos nemesség, a cselédek pedig a nemzetiségi és a magyar parasztok képviselői.”¹⁶ A komédia szövegének figyelmes olvasása arról győz meg, hogy István a közte és cselédei közötti viszonyt következetesen ilyen értelemben fogja fel, szemléltetve egyúttal az író álláspontját a nemzetiségi kérdésben.

A darab nyitóképében ábrázolt patriarchalis idillt — mint tudjuk — Stroom megjelenése zavarja meg. Érdeklődésére István bemutatja a ház lakóit: „Ezek cselédeim, munkálnak velem A haza javára és én díjazom, Amint mindenki érdemelni tud. Az tót, ez rác, amaz oláh, olasz, a lányka német, én magyar vagyok.” Az első pillanatban úgy tűnik, hogy István a „tót, rác” stb. megjelöléssel nemzeti mivoltukban tesz különbséget háza népe közt. De hogy erről szó sincs, a Stroom kérdésére adott válasz bizonyítja. A német látogató kérdése a bécsi politika fondorlatainak megfelelően — „S e sok derék nemzet megtűri-e, Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak” —, s erre István válasza: „Nem a magyar, de a gazda parancsol”. István fel fogása szerint tehát a magyar és az országban lakó román, szerb stb. nem mint nemzetek viszonyulnak egymáshoz, kapcsolatukat, egymásra vonatkoztatott helyzetüket nem nemzeti létük határozza meg, hanem az a történelmi jog, amely a magyar nemességet az ország urává, kizárólagos gazdájává teszi. István vitatkozni sem hajlandó arról, miért nem tekinti nemzeteknek a többieket és Stroom ismételt megjegyzésére, hogy „minden nemzet egyenlően van jogosítva élni”, megint csak a ház uraként, az ország birtokosaként válaszol: „hisz tölem élhet, hogyha otthon él, De házamban csak én parancsolok”, vagy másutt: „ki itt az úr kívülem?” S az egyedüli tulajdonos, a gazda szerepében fenyegeti meg az ellenfélhez pártolt szolgálkat: „Hálátlanok, — Nem voltam-é mindig igaz apátok... házamból mind kihánylak”.

De ha István (és Madách) nem tekinti nemzeteknek a ház (és az ország) nem magyar lakóit, akkor miként kell értelmezni a bemutatásnál elhangzó „tót, rác” stb. szavakat és mit jelent a Stroom lelepleződése után beállott fordulat — illetve a visszatért egyetértés — a lakók közt, amelynek a lényegét Jano szavai fejezik ki: „Uhor som és az is leszek, amíg élek”.

Madách — mint Eötvös is — kétféle nemzetiséget különböztet meg: a nyelvi (faji) és a politikai nemzetiséget. Ez a distinkció *A civilizátorban* is megnyilvánul. István a nyelvi nemzetiség szerint sorolja fel cselédeit és elvárja tőlük, hogy a politikai nemzetiség szellemében ismerjék el őt uruknak s vele együtt, az ő irányításával munkálkodjanak a haza javára. Erre utalnak István szavai: „...munkálnak velem a haza javára és én díjazom, amint mindenki érdemelni tud.” S erre utal Jano kijelentése és a többi cseléd újból való felsorakozása István mögött. Megváltozott magatartásukkal kinyilvánítják, hogy lemondanak a külön nemzeti követelésekről — hiszen Bécs (Stroom) becsapta őket — s visszatérnek a politikai magyar nemzet keretei közé. Tehát nemcsak az ország függetlensége, István és háza népének közös boldogulása is a magyar vezetésű összefogással biztosítható. Ezt az egymásra találást fogalmazza meg a drámai cselekmény zárógondolataként, tanulságaként Madách az utolsó sorokban, amikor István szavaira: „egy szakadatlan pánt, az egyetértés, mely most összefűz. Nem úgy barátim?”, — a cselédek így válaszolnak: „Óh igen, örökre. Mi benned élünk és te meg erős bennünk vagy”.

A civilizátor végső eszmei kicsengése mintegy nyomaték kedvéért ismét felhangzik 1861 márciusában, de most már nem az író, hanem a politikus Madách fogalmazásában, amikor köszönetet mond választóinak az előlegezett bizalomért. Sza-

¹⁶ M. I. Ö. M. II. 687.

¹⁸ HORVÁTH KÁROLY i. m. 497.

vainak jelentőségét az is kiemeli, hogy a 30 ezer választó közt külön is szólt a szlovák nemzetiségűekhez. „És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagy fontosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy, hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal a tót testvére szabadságáért is vív, ...Hogy jó és balszerencse között együtt örülni vagy együtt szenvedni vagyunk hivatva.”¹⁷

Sőtér István hívta fel a figyelmet arra, hogy Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyvében olvasható fejtegetései és *A civilizátor* nemzetiségi felfogása közt bizonyos eszmei rokonság van,¹⁸ s ez megnyilvánul abban is, hogy Madách is — mint Mocsáry — „az összbirodalmi gondolattal kapcsolatban veti fel a nemzetiségi kérdést és ez utóbbinak helyes, kedvező megoldásában látja az összbirodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját”. Sőtér István „bizonyos eszmei rokonságról” beszél s arról, hogy Madách Mocsáryval „csaknem azonos módon” ítél egyik-másik kérdésben. Egyenlőségjelet tenni kettőjük nemzetiségi felfogása közé természetesen nem lehet, hiszen alapvető, elvi különbség van a kétféle megközelítés között. Madách gondolkodása — mint Sőtér tanulmányával vitatkozva, azt Madách javára kissé részrehajlónak érezve Tóth Ede megállapította¹⁹ — Eötvöséhez áll közel, sőt az 1861-i országgyűlésen a nemzetiségi kérdésben egyenesen azonos véleményre jut Eötvössel. Hogy mégis jogos beszélni Mocsáry 1858-ban megjelent *Nemzetiség* c. könyvének *A civilizátorra* tett bizonyos eszmei hatásáról, azt az alábbiakkal támszthatjuk alá.

Talán a leginkább nyilvánvaló Mocsáry és Madách művének az a közös gondolata, mely szerint megérett az idő arra, hogy levonjuk a közelmúlt eseményeiből a tanulságokat és testvéri összefogásban munkálkodjunk a közös haza javára. Ezt a felismerést hirdeti *A civilizátor* s ez a gondolat fogalmazódik meg a *Nemzetiség* lapjain is: „jobb nekünk barátságban élni egymással. Sokkal jobban fogunk mindkét részen boldogulni, ha vállvetve és karöltve közösen munkálkodunk közös jólétünkön.”²⁰ Eszmei rokonságra bukkanunk akkor is, ha a bécsi udvarnak a hazai mozgalmakban játszott szerepéről vallatjuk a két szerzőt. Madách komédiájának ezt a gondolatát így fogalmazhatnánk meg: Stroom a nemzeti egyenjogúság ígéretével lázítja fel a cselédeket, hogy célját: mindnyájuk feletti uralmát elérje. De lelepleződik és a szolgák faképnél hagyják. Mocsáry — a nemzetiségi érzésről szólva — a következőket mondja: „Gonosz és piszkos lelkű bérecek... felhasználhatják izgatási szerül (t. i. a nemzetiségi érzést) s a fanatizált tömeggel tehetnek mozgást, bajt, kárt eleget. De az ily mozgalom tartós nem lehet, mert állandóságra csak az tarthat számot, mi a szívek mélyében gyökerezik, de ha a mesterséges fanatizmus elgőzölög, lehull a hályog a szemekről s ekkor lehull az álarc is a hitvány bérecek arcairól.”²¹

A Bécs által felbérelt bajkeverőket azonos módon szemlélik, a nemzetiségi mozgalmak egyéb okainak a megítélésében azonban lényeges a különbség kettőjük között. Madáchnál egyedül Stroom az, aki hamis jelszavaival István ellen fordítja a cselédeket. Nála a hazai népek törekvéseit kívülről kezdeményezik, mesterségesen szítják, hogy ezáltal megfékezzék a magyar politikai erőket. Az országon belül az uralkodó nemesség és a népek kapcsolatában Madách szerint nincs ok az elégedetlenségre, hiszen ami Stroom-nak legelőször szemébe tűnik, az maga a patriarchális

¹⁷ M. I. Ö. M. II. 686.

¹⁸ SÖTÉR ISTVÁN: Két esztendő...

¹⁹ TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách...

²⁰ MOCsÁRY LAJOS: Nemzetiség. Pest 1858. Kiadja Ráth Mór 189.

²¹ MOCsÁRY i. m. 97.

idill István gazda udvarában. Ezért háborodik fel István a cselédek árulásán: „Há-látlanok, nem voltam-é mindig igaz apátok”. Szok — miután a bajkeverő leleple-ződik — maguk is rájönnek, hogy gazdájuknál nem volt rossz dolguk. (Mitrul-e: „Maradtunk volna bár a réginel, Sajnálni kezdem régi uramat”. Már az első jele-netben is: „Éljen jó urunk!”) Nemcsak Madách vélekedik így, hozzá hasonlóan az országba küldött agitátorok, az emisszáriusok bűjtogató tevékenységében látja a nemzetiségi mozgalmak egyedüli okát Jókai, Vajda, Jósika is.

Madách és a többiek véleményével ellentétben Mocsáry Lajos — bár a béren-cekről nem feledkezik meg ő sem —, fontosabbnak tartja a belső okokat, legfőképpen „a magyar nemzetiség mellett való buzgalmat”, a nyelvi harcokat kiváltó országgyű-lési határozatokat, amelyek szükségesek voltak ugyan, de végrehajtásuk, főként az annak során elkövetett túlzások, a megindult magyarosítás természetes visszahatás-ként váltotta ki a hazai népek nemzeti törekvéseit. Addig nyugalom volt, „míg a nem-zetiségi harc nálunk fel nem támadott. Most már állásunk megnehezült, — mondja Mocsáry — ami főképpen onnan eredt, mivel szükséges volt felidézni a magyar nem-zetiség mellett való buzgalmat, más úton nem tudott volna hazánk kikelni hosszas, haldoklással határos szendergéséből”.²² Ebből a felfogásból következik, hogy e moz-galmak iránt megértést tanúsít s nem minősíti azokat — mint Madáchék — ellen-ségesnek, hazaellenesnek. Ezért mondja: „...a haza jó szemmel nézhet minden nem-zetiségi mozgalmat, ha az kellő határai közt mozog,” mert abban életerő, közszellem, áldozatkészség nyilvánul meg.

Ha az ellenségeskedés okainak felismerésében nem egyező Madách és Mocsáry gondolkodása, az elkövetett hibákért való felelősséget is különböző módon ítélik meg. *A civilizátorban* István a bölcs, hibátlan gazda, apai szeretettel vezeti és jutal-mazza cselédeit. A cselédek árulására nem szolgáltat okot, hiszen „a régi megszentelt házirend” szellemében gyakorolja a senki által nem vitatott elsőségét. Hibát csak a cselédek követnek el, amikor az idegenre hallgatva elpártolnak jó uruktól. Éppen ezért Stroom lelepleződése után lelkiismeretfurdalásuk van, megbánást éreznek, ön-magukat okolják a történekeért (Uros: „hogya félhetünk egymástól?”) és István bocsá-natáért könyörögnek, hogy visszafogadja őket szolgálatába (Jano: „Megbántuk amit vétünk ellened, oh jaj, bocsásd meg és fogadj kegyedbe”); sőt — mint korábban erről már szó volt — hitet is tesznek a politikai magyar nemzet mellett (Uhor som).

Ezzel szemben Mocsáry — nagyobb valóságérzékről, réalpolitikusi szemléletről téve tanúságot — magyar oldalon is lát okot az önkritikára, midőn részletesen elem-zi azokat a hibás intézkedéseket és magyarosítási törekvéseket, amelyek joggal kelt-hettek elkeseredést a hazai népek körében. Csak ezek számbavétele, a forrófejű poli-tika túlzásainak elítélése után szólítja fel a nemzetiségeket saját tetteik mérlegelésére. Ebben az eljárásban az a politikai bölcsesség jut kifejezésre, hogy a tartós barátság, a megbékélés feltétele a hibák mindkét oldalon való beismerése.

Tanulságos egybevetni Madách és Mocsáry felfogását a magyarság vezető sze-repéről és a többi hazai néphez való kapcsolatáról. *A civilizátorban* láttuk, hogy Ist-ván kizárólagos tulajdonosnak, olyan gazdának tekint magat, akinek birtokosi jogait, vezetői hatalmát senki nem vonhatja kétségbe. Mocsáry ebben Madáchsal azonos véleményen van. Más szavakkal, de ő is a történelmi jogra hivatkozik, azokra az ér-demekre, amelyeket a magyarság a századok folyamán szerzett az ország vezetése és megvédeése terén. *A civilizátor* tétele: „a gazda parancsol”, nála így hangzik: „A firma a mienk. A magyar nép viselte gondját mindazon más népfajoknak, melyek hazája

²² MOCÁRY I. M. 66.

területén laktak; az ő neve alatt, az ő szellemében, az ő felelőssége mellett ment itt minden mindenkori.”²³

Madách is, Mocsáry is a magyar hegemonia híve. *A civilizátor* ismeretében ezt nem kell különösebben bizonygatni, elég, ha István gazda vezetői ténykedésére és a nyilatkozataira gondolunk az összbírodalmi törekvések elutasítása körül és a cselédekhez való kapcsolatában. Mocsáry a magyarság vezető szerepét nemcsak — mint előbb láthattuk — a történelmi múlt tényeivel támasztja alá, hanem gyakorlati megfontolásból, az államvezetés praktikus szempontjai alapján is indokolja. Amikor arról beszél, hogy vannak homogén nemzetiségű és vegyes lakosságú államok, egyebek mellett erre a következtetésre jut: „Hol két vagy több nemzet él együtt, és köztük akár egyenként, akár mindnyájukat összevéve s így ellenükben az egyiknek természetes és minden tekintetben való felsőbbbsége van, ott ez legyen az irányadó s vezető, s a többinek meg kell alárendelt állapotában nyugodnia, különben örökös sikertelen küzdelemmel maga fog szenvedni, amennyiben zsibbatszthatja a hon jólétének és saját emberi jólétének kifejlődését. Ez esetben van Magyarország.”²⁴

A civilizátor csak közvetett módon érinti a területi integritás kérdését — a cselédek visszatérése István oldalára, az együttmaradás, a borral megpecsételt „második szerződés” mint a közös boldogulás feltétele —, de így is érdemes felfigyelnünk a szemléleti egyezésre. Mocsáry szerint is az ország feldarabolását segíthetik elő a túlhajtott nemzetiségi mozgalmak: „nálunk a hazafiúság a centripeta, a nemzetiség a centrifuga erő”, az előbbi minden eszközzel erősíteni kell stb.²⁵

A civilizátor Jano-ja, mikor rájön, hogy becsapták s felkiált, hogy „uhor som és az is leszek, míg élek”, Madách óhaját fejezi ki. Azt a kívánságot, hogy a hazai népek mondjanak le külön nemzetként való elismertetésükről és nyugodjanak bele a politikai magyar nemzethez való tartozásukba. A politikai magyar nemzet fogalom Mocsáry könyvében is feltűnik. Ebben az értelemben írja a hazai szlávokról, hogy „nincs más rendeltetés szláv honosinkra nézve, mint Magyarország és szélesebb értelemben vett magyar nemzet maradniok.”²⁶ Az egyezés azonban csak részleges. A „szélesebb értelemben” vétel körülbelül a fent említett magyar hegemoniát, annak elfogadását s a történelmi határok tiszteletben tartását jelenti, azt, hogy Mocsáry szerint a hazafiság és nemzetiség viszonyában az utóbbi rendelje alá magát az előbbinek. Ehhez az értelmezéshez nem tapad a teljes beolvasztásnak, a nemzetiségek elmagyarosításának a képzete. Hogy a politikai nemzeten mit értett Mocsáry, az kiderül egy jóval későbbi megjegyzéséből, mely szerint „mivel a mi területünkön is él egy millió szerb, tehát mint „politikai nemzet” (1868) egy huszadrészben magunk is szerbek vagyunk.”²⁷

Alapvető különbség Madách (Jókai, Eötvös és mások) felfogásával szemben az, hogy Mocsáry elismeri az országban lakó népek nemzet-voltát. 1858-ban a *Nemzetiség* c. munkájában írja: „Létezik magyar nemzet, t. i. összessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek s egymás iránt családi érzelmmel viseltetnek. Így létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh nemzet is.”²⁸ És itt nem mond ellent a magyar vezetőszerepről tett — az előzőekben idézett — nyilatkozatának, sőt azzal összhangban úgy vélekedik, hogy „azért mert valamely nemzetnek le kell mondania a felsősségről s irányadó szerepről, azért megmaradhat külön

²³ MOCSÁRY i. m. 11.

²⁴ MOCSÁRY i. m. 53.

²⁵ MOCSÁRY i. m. 64.

²⁶ MOCSÁRY i. m. 201.

²⁷ KEMÉNY G. GÁBOR: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Politikai könyvkiadó. Bukarest, 1972. 250.

²⁸ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség 42.

nemzetül, megtarthatja nyelvét, nemzeti jellemét, nemzeti szokásait". (Mocsáry kiemelése).²⁹

E néhány gondolati elem párhuzamba állítása bizonyára elegendő annak alátámasztására, hogy van bizonyos eszmei rokonság *A civilizátor* és Mocsáry könyve között. Azt persze ma már nehéz volna eldönteni, hogy valóban közvetlen hatásról van-e szó, vagy csak arról, hogy egyazon osztály — a liberális nemesség — két tagjának gondolkodása bizonyos pontokon szükségképpen találkozik. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy ami kettőjük nézeteiben közös — a magyar vezetésre, a területi integritás, a megbékélés vágya, a nemzetiségi izgatók elítélése — az a kor magyar gondolkodóinál, íróinál és politikusoknál egyaránt megtalálható. Ami miatt viszont Mocsáry magasan kiemelkedik kortársai és így Madách fölött is, az az ország népeinek nemzetekként való elismerése s ebből következő demokratikus nemzetiségpolitikai koncepciója. Joggal írja róla Kemény G. Gábor, hogy „Mocsáry időrendben az első magyar szakíró, aki a nemzetiségfogalom vizsgálatában már ekkor — 1856-ban — elérkezik a magyarországi nemzetek létének elismeréséhez.”³⁰

Már idézett Madách-tanulmányában Horváth Károly *A civilizátort* hozza fel példának arra, hogy „Madách kora az utolsó időszak, amikor lehetett még valaki a nemesi liberalizmus értelmében hazafi és haladó ember egyszerre.”³¹ Valóban Madách e műve a szatíra eszközeivel hatásosan teszi nevetségessé és utasítja el az össz-birodalmi politikát és kel védelmére az alkotmányos jogoknak. Megírása idején a legfontosabb nemzeti ügyet támogatta, ezért a benne kinyilvánított hazafiság vitathatatlan. A nemzeti függetlenség és a nemzetiségi kérdés ügyének egybekapcsolása ugyancsak a felelős hazafi gondolkodására vall. Ami azonban az utóbbi (a nemzetiségi kérdés) megoldását illeti, Komlós Aladárral kell egyetértenünk, aki úgy vélekedik, hogy *A civilizátor* a nemzetiségi kérdéstről „csak többé-kevésbé demokratikusan” beszél.³² Maga Horváth Károly is utal arra, hogy „a Bach-korszak e kitűnő szatírája voltaképpen egy meghaladott, lényegében feudális színezetű állapotot idealizál”. Ha pedig a gazda-cseléd viszonyt nemcsak feudális tagolódásként fogjuk fel, hanem — az író szándéka szerint — a hegemon magyarság és az általa vezetett hazai népek olyan kapcsolataként, amely megköveteli, hogy e népek mondjanak le nemzeti törekvéseikről s minél előbb váljanak jó magyarokká, a mű ellentmondásossága, demokratizmusának korlátai még inkább előtűnnek.

Ahhoz, hogy egy írói alkotás — mint *A civilizátor* — csúffá tegye az elnyomó hatalmat — még a solferinói vereség figyelembe vétele mellett is bátorság kellett. Ilyen értelemben „kunszt volt” megírni a szatirikus komédiát. De a benne meghirdetett nemzetiségi program sem akkor, sem később nem követelt különösebb bátorságot. Hiszen nem haladta meg a nemesi liberalizmus elgondolásait, elért abban az elvi keretben, amelyet Madách 1861-es országgyűlési tervezett felszólalása körvonalazott s amely végülis meghatározta az 1868-as nemzetiségi törvényt is.

Madách az 1861-es nemzetiségi bizottságba „nem szakemberként” került ugyan, mégis a tárgyban készített, de az országgyűlés feloszlata miatt elő nem adott beszéde méltán érdemelte ki Eötvös teljes elismerését. Erről Madách egyik leveléből értesülünk: „A nemzetiségi ügyben készítettem egy beszédet, de az események gátoltak azt az országgyűlésen elmondhatni. Közöltem azt Eötvössel, s ő oly kitűnőnek találta, hogy mint mondá, e tárgyban jobbat készíteni nem lehet”.³³ Az elismerés

²⁹ MOCSÁRY I. M. 53.

³⁰ KEMÉNY G. GÁBOR: Mocsáry Lajos... 67.

³¹ HORVÁTH K. I. M. 496.

³² Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. MTA, O. K. XVI. 1—4. 1960. 159.

³³ Madách Imre levele Nagy Ivánhoz. 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 929.

nemcsak a beszéd retorikai erényeinek, a megformálás színvonalának szólt, hanem leginkább és mindenek előtt a benne képviselt elveknek, az Eötvösével azonos felfogásnak. A nemzetiségi kérdésben vallott nézetek azonossága miatt tartotta Madách is Eötvöst „a legcompetensebb bíró”-nak, „kinek egy helyeslő észrevétele is már méltó büszkeséget költhetne bennem”, mint Pompérynek írja.³⁴ A kéziratot ő maga adta át neki még az országgyűlés végén, Eötvös pedig, miután átolvasta s azal egyetértett, közlés céljából Pompérynek, a *Magyarország* c. lap szerkesztőjének továbbította. A szerkesztő szándéka az volt, hogy a szerző részére 300 különnyomatot készített a beszéd szövegéből.³⁵ Nemcsak Eötvös, Madách is jelentős politikai állásfoglalásnak érezte a beszéd-tervben foglaltakat. Ez derül ki 1861. nov. 2-án írott leveléből, amelyben a szerkesztőtől azt kéri, hogy „jobb papíron”, „csinosabb kiállításban” hozzák ki beszédét és a neki szánt 300 különnyomat helyett nyomassanak 500 példányt, s azt kereskedelmi forgalomban terjesszék.³⁶ Sőt a német nyelvű közlést vagy kiadást is megpendíti, erre azonban nem kerül sor. Az országgyűlés berekesztését követő politikai helyzetben a magyar szöveg is megcsonkítva jelent meg, a kéziraton „szerkesztői herélő kés dulakodott” mint Bérczy Károly tudósítja Madáchot 1861. nov. 18.-i levelében.³⁷

Madách művészi látásmódja és politikai felfogása között teljes az összhang. *A civilizátor* az irodalom törvényei szerint ábrázolja az író nézeteit s ugyanezeket a szónoklat és a publicisztika nyelvén már közvetlen megfogalmazásban olvashatjuk képviselői megnyilatkozásainak szövegében. A nemzetiségek ügyében készített felszólalásnak is a legfontosabb tételei: a politikai magyar nemzet elve, a történeti jogon alapuló magyar hegemonia, és az ország területi integritása. Ezek határozzák meg a beszédben vázolt nemzetiségpolitikai koncepció egyes elemeit. Eszerint mivel az ország népei valamennyien beletartoznak a politikai magyar nemzet kötelékébe, külön nemzeti jogokat a maguk részére nem követelhetnek, nyelvi és kulturális igényeiket — mint az állam egyenjogú polgárai — az egyéni szabadság keretei között elégíthetik ki. Nincs joguk — mondja Madách — területi autonómiára sem, mert az veszélyeztetné a történelmi határokat, az ország integritását.

Horváth Károly Madách-tanulmánya két ellentmondásra is figyelmeztet az országgyűlési beszédtervezetben.³⁸ Kifogásolja, hogy a szerző a nemzetiséget „korunk feltűnt eszméi közé sorolja, de a múltak alapján választja ketté a politikai és nyelvi nemzetiséget.” A másik, ugyancsak jogos észrevétele, hogy „az egész írás a *szabadság* világejlődési fogalmából indul ki s a történelmi *hagyományok* alapján érvel.” (H. K. aláhúzása). S kritikai észrevételéhez hozzáfűzi: „Íme itt kiütkezik már egészen világosan ennek a liberalizmusnak később oly súlyos következményekre vezető gyengesége.”

Ha vizsgáljuk e gyengeség mibenlétét, arra a felismerésre jutunk, hogy itt egy sajátos szemléletmódról, hatalmi és osztályérdekek által sugalmazott hibás logika érvényesüléséről van szó, amelynek célja a magyar liberális nemesség hadállásainak megvédése, vezető szerepének biztosítása. Madách beszédének tengelyében — Eötvös-sel egyetértésben — az egyetemes *szabadság*eszmé áll, az ő felfogása szerint a világtörténet előrehaladás mozgását, a fejlődés tendenciáit kifejező erő, „az egyetlen eszmé, mely bár oly régi, mint a világ, mégis oly ifjú, mint a tavasz”. A gondolatmenet ilyen indítása nemcsak forradalmi jelleget előlegez a mondanivalónak, hanem

³⁴ Madách levele Pompérynek 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 942.

³⁵ Bérczy Károly levele Madáchhoz 1861. okt. 29. M. I. Ö. M. II. 1025.

³⁶ Madách levele Pompérynek 1861. nov. 2. M. I. Ö. M. II. 1025.

³⁷ Bérczy Károly levele Madáchhoz. 1861. nov. 18. M. I. Ö. M. II. 1027.

³⁸ HORVÁTH KÁROLY: i. m. 496—97.

egy általános érvényű, parciális érdekek fölötti objektív igazság látszatát is kelti. Ehhez mint alaptételhez kapcsolódik a másik gondolati elem: egy-egy történelmi kor feltűnt eszméjének értéke, haladó vagy visszahúzó volta attól függ, segíti-e a szabadságeszme érvényesülését vagy gátolja azt. A gondolatsor következő mozzanata: a jelen kor feltűnt eszméje a nemzetiségi eszme, mely a hazai mozgalmakat is áthatja. Ez után jön a következtetés: a nemzetiségi kérdés megoldása tehát akkor áll összhangban a fejlődéssel, ha az a szabadságeszmének alárendelten, „a szabadság érdekében” történik.

Madách érvelését formai szempontból nem lehet támadni. Az is cáfolhatatlan, hogy a magyarság és a többi hazai népek kapcsolatát a szabadság szellemében kell rendezni és nincs jogosultsága semmiféle olyan korlátozásnak, megkülönböztetésnek, amely a legalaptvetőbb emberi joggal, a szabadsággal ellenkezik.

De mit ért Madách szabadságon? Mi a tartalma az ő gondolkodásában ennek a francia forradalom által divatba hozott jelszónak?

Az 1861. évi országgyűlési választások idején röpiratban vázolta s ismertette meg választóival politikai álláspontját. Ebben a hármas francia jelszót tűzi zászlajára s meg is magyarázza, hogyan értelmezi e jelszavakat. Egyebek közt ezt mondja: „A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére és pénze fölötti rendelkezhetőségének minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcszázados alkotmányos küzdelmeinek virágát, a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei municipiummal és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolával egyetemben”.³⁹

Ebből kiderül, hogy a szabadság Madách számára nem az emberiség általános vágyait, törekvéseit kifejező szó, mint ahogy *A nemzetiségek ügyében* c. beszédtervezet feltűnteti. Nem társadalmi jelentésű fogalom, érvényességi köre időben és térben erősen korlátozott, hiszen a XIX. századközépi Magyarország alkotmányos jogainak s területi egységének biztosítását jelenti. Tehát nemzeti-függetlenségi, azon belül pedig birtokos nemesi osztályérdekek kifejezője. Ezt az értelmezést azonban az országgyűlési beszédtervezet elleplezi, s így alkalmas arra, hogy olvasóját megtévesse. Hiszen a magyar nemzeti-nemesi érdekeket a szabadság jelszó leple alatt egyetemes fogalomná tágitja, általános, törvénynek tüntetve fel, ami osztályérdek. Ezzel összefüggésben haladónak minősíti, ami ezt az érdeket támogatja s haladásellenesnek tart mindent, ami ezzel szembenáll. A nemzetiségek tehát, amikor nem mondanak le egyenjogúságuk követeléséről s elutasítják a nemzeti-nemesi érdekek — a „szabadság” — feltétel nélküli támogatását, Madách felfogása szerint akadályozzák a haladást.

A másik fogalom, — amely Madách és a hazai liberális gondolkodók eszmerendszerében kiemelkedő fontosságú — a *politikai nemzetiség*. Ez is — mint a *szabadság* — egyetemes érvényű fogalomként jelenik meg Madách fejtegetéseiben: „A politikai nemzetiségnek nemes, mert a szabadsággal karöltve járó szerepe oly régi, mint az emberiség története”. Jelentése pedig az államalkotás igénye, vagy inkább a képesség egy önálló államszervezet megteremtésére, amelyet a benne élők (valójában azok uralkodó osztályai) érkazonossága hozott létre és tart fenn függetlenül nyelvi, faji hovatatározásuktól.

Ez az általános igazságnak szánt tétel megintcsak a hazai hatalmi érdekek álcázására való. Mert politikai nemzetiségről beszélni hazai viszonylatban — mint Madách okfejtéséből kiderül — azért kell, hogy a soknemzetiségű országban a magyarság — a magyar nemesi osztályok — szerepét kiemeljék, a honfoglaló és államszervező érdemek, a történelmi jog alapján a magyar hegemoniát alátámasszák. Így egy ezer éves magyar „politikai nemzetiséget” állíthattak szembe a hazai népeket

³⁹ M. I. Ö. M. II. 683.

nyugtalanító jelenkori „feltűnt” eszmével, a „faji nemzetiséggel”, melyet Madách is, Eötvös is a középkori vallási türelmetlenséghez hasonlítva múltó divatnak minősített. Ezáltal a magyar uralkodó osztályok érdekei szerint létrejön a fogalmak hierarchiája: a politikai nemzetiség, amely a legmagasabb államérdek szintjén fejezi ki a magyar — a liberális nemesi — hatalmat és a faji nemzetiség, amely csak az egyéni szabadság keretében tarthat számot az állampolgárok nyelvi és kulturális igényeinek kielégítésére.

A politikai nemzetiség és a faji nemzetiség szembeállításával sikerült megfogalmazni egy olyan ideológiát, amely az akkor már több nemzet lakta államban legalább is átmenetileg hatásosan igazolni látszott a magyar liberális nemesség hatalmi pozícióit. S ugyancsak átmenetileg sikerült jelentéktelenné minősíteni a hazai más ajkú népek jogos igényeit, a nemzetiségi mozgalmakat. Ezt teszi Madách is, amikor tetszetős érvekkel indokolja a kétféle nemzetiség közti különbséget: „A nemzetiség kétféle fogalmat fejez ki: Történeti fejlődésen alapuló politikai nemzetiséget vagy külön faji származást s külön nyelvűséget. Első értelemben hasonló az a kokárdához, melyet a nyilvános élet közpiacán hordozunk, hogy lássa mindenki, mi táborba tartozunk. Ez értelemben a nemzetiség közjogi fogalom, s rendezése, kielégítése a politika és diplomácia körébe tartozó. A második értelemben oly otthonos öltöny, melyben a családi béke gyönyöreit élvezzük, oly személyes, hogy úgy mondjam, lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nemcsak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni kötelessége minden kül-erőszaktól”.⁴⁰

Mindez olyan időben fogalmazódik meg, amikor a modern polgári nemzettudat kialakulása folytán történelmileg nem a politikai szerveződés és a nyelvi nemzetiség különválasztása, hanem ellenkezőleg: összekapcsolásuk az időszerű, mint ahogyan a nagy nemzetállamok létrejötte, a német és olasz egység kialakulása bizonyítja.

Madách beszédtervezetében nincs szó arról, hogy az ország népeinek milyen a helyzete a politikai nemzetiség keretében, nem történik említés arról sem, amit *A civilizátorban* olvasható „uhor som” jelez. De nagy hangsúllyal szól arról, hogy míg más országok hódító urai „elolvaszták az idegen nemzetiségeket”, addig „a magyar nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt”. Nem beszél a magyar nyelv terjesztését célzó intézkedésekről, sőt büszkén említi, hogy az ország „nyolc százados törvénygyűjteményében nem található egy is, mely bármi idegen nemzetiség ellen, de igen számos, mely azoknak védelmére van irányozva.” Holott a valóság az, amit Mocsáry adatszerűen bizonyít, mikor számba veszi a nyelvi törvényeket s kimutatja, hogy a magyar nyelv 1830-tól kezdve „kényszerítőleg hozatik be fokanként a közügyek minden ágába. Sőt a magyar nyelv terjesztése a többi élő nyelvek rovására újabban célba vétetik.” Ebben a folyamatban az előrehaladás olyan ütemű, hogy Mocsáry szerint „ez valóságos és pedig nem aritmetikai, hanem geometriai progresszió”.⁴¹

A beszédtervezet nem tárgyalja a hazai népek sorsának várható alakulását, de a magánélet körébe utalt faji (nyelvi) nemzetiség jövője kikövetkeztethető a kétféle nemzetiséget szemléltető történelmi példák alapján. Ezekből ugyanis azt a tanulságot vonja le — egyebek közt — hogy „a népek politikai nemzetiségük elvesztése után nem nagy súlyt fektettek többé nyelvi nemzetiségük megtartására”. Ebben pedig kimondatlanul benne van az a gondolat, hogy amely nyelvi csoportnak, népnek nincs saját politikai nemzetisége, más szóval nincs önálló állama, az előbb-utóbb nyelvileg is beolvad az államalkotó nép közé.

⁴⁰ M. I. Ö. M. II. 695.

⁴¹ MOCsÁRY i. m. 167.

Korábban már történt utalás arra, hogy a francia forradalom jelszavait a nemesi liberalizmus képviselői mennyire aplikálták a sajátos hazai viszonyokra és ebben a megváltoztatott értelmezésben mennyire a saját osztályérdekeik hordozójává igyekeztek azokat tenni. A „szabadság” átlényegüléséhez most a másik jelszó példáját csatolhatjuk, a „testvériséget”, amely a magyar viszonyok között — a szabadsághoz hasonlóan — már ugyancsak nem valami egyetemes, internacionális eszmét kifejező jelszó, hanem az osztály- és nemzeti önzés propagálója. Hiszen Madách felfogásában az egységes nemzetállam óhaját fejezi ki: „A testvériség alatt (értem) a különböző ajkú népfajoknak nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájuk testvéries összeolvadását a magyar állampolgári jogok s kötelességekben”⁴². Ez a „testvéries összeolvadás” pedig nem más, mint *A civilizátor* zárójelenetében bemutatott idill.

A politikai nemzetiség elvéhez való görcsös ragaszkodás Madách és a magyar liberalizmus tábora számára a történelmi ország s azon belül a magyar hegemonia egyedüli biztosítéka volt, ez ígérte a megmaradást, az életet. Madáchék úgy látták, hogy a velük szemben hangoztatott nemzeti egyenjogúság és a területi önkormányzat biztosítása viszont az ország pusztulását, a teljes felbomlást s a magyarság számára a nemzeti felmorzsolódást jelentené. Nemcsak hatalmi érdekből vetik el, gyakorlati szempontból is, mert a nemzeti egyenjogúság „ezer kivihetlenségre ütközne s kénytelenül az egyenlő elnyomáshoz térne vissza”.⁴³ Hogy milyen összebékíthetetlennek, antagonisztikusnak látták az ellentétet a kétféle álláspont között s hogy az ország létét, fennmaradását csakis a maguk felfogásában tudták elképzelni, mutatják Madách drámai szavai: „S hogy megmentünk a hazát a reakció licitációjától, oly kielégítést ajánlani, mely a történelmi nemzetiséget vesztené el, hasonló lenne ahhoz, mintha valakit, hogy a tűzből megmentünk, vízbe fullasztanók, mintha ellenségtől féltünkben magunkat lőnök fejbe... Egy föderált Hunnia egyértelmű Magyarország beolvastásával a Reichsrathba... Magyarország több nemzetiségre való szétszakadása egy erődús organizmusnak felbomlása lenne három elemére: vízre, földre, légre”.⁴⁴

Nemcsak Madách látta ezt így, a politikai magyar nemzet elve közös felfogása volt az egész magyar liberális közvéleménynek. Az egyes politikai irányzatok képviselői tehát nem ebben különböztek egymástól, hanem abban, hogy ehhez a meghatározó alapelvhez képest milyen mértékben kívánták biztosítani a nyelvi és kulturális jogokat.⁴⁵ „A politikai nemzetiség egységének határáig” mentek el e jogok biztosításában, de a határvonalat, amelyen belül az egységet még nem látták veszélyeztetve, nem azonos helyen húzták meg. Madách az Eötvös és Deák által képviselt álláspontot vallotta, egyetértően a 61-es országgyűlésen megválasztott javaslatkészítő bizottság többségével. El nem mondott felszólalása is e többségi álláspont indokolása lett volna. Ennél jóval rugalmasabb felfogást, — de még a politikai nemzetiség koncepciója keretében — csak Mocsáry Lajos hirdetett, mint erről az előzőekben már szó volt.

A politikai nemzetiség és a területi integritás feladásának — mint reálpolitikának — a gondolata pedig csak Teleki Lászlónál merült fel, aki már 1849 tavaszán fel tudott emelkedni a hazai „történelmi folyamat megértéséig”, amikor Kossuthnak a következőket írta: „Egy van, mi különösen szívemen fekszik, mert Magyarhon jövője véleményem szerint attól függ. A különféle nemzetiségek iránt legyünk jog-

⁴² M. I. Ö. M. II. 684.

⁴³ M. I. Ö. M. II. 651.

⁴⁴ M. I. Ö. M. II. 702.

⁴⁵ I. SZABAD GYÖRGY: Madách „Politikai hitvallása.” Madách-tanulmányok. Szerkesztette HORVÁTH KÁROLY. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 275.

kiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarország is... Feladatunk nehezebb, mint volt a 89-i frankhoni. Liberté, égalité, fraternité még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Magyarországnak kettő közt van választása: vagy corpus iurisra állva, határait úgy mint volt, megtartani igyekezni... s a bér? néhány évi bizonytalan jövő. S ha elvesztünk, emlékezni fog rólunk a történet, de Európa siratni nem. A másik, mit választhatunk, a corpus iurisból valamit áldozni, s nem csak Horvátországra, de a szerbekre és oláhokra nézve is kibékülni a vajdasággal, annak közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső adminisztrációt, statuáris jogot, széles értelemben municipális garanciákat, mindig vigyázva arra, hogy magyar és német faj, amennyire lehet, ne vétessék alá oláh és szerb jurisdictionak, s oly feltétel mellett, hogy a legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak és országgyűlésünk nyelven magyar leend".⁴⁶

Ez a felfogás, de Mocsáryé is csak elszigetelt kivétel maradt a hazai liberalizmus közgondolkodásához képest, amely a nemzetiségpolitikát nem tudta közmegegyezésre megoldani. Így teljes mértékben jogos az a megállapítás, hogy „Erdélyben... valamint a soknemzetiségű Magyarországon a liberalizmus ideológiáján belül nem jött létre olyan nemzetiségpolitikai koncepció, amely egy táborba tömöríthette volna a polgári demokratikus forradalom győzelmében érdekelt tömegeket”.⁴⁷

Nem jöhetett létre már csak azért sem, mert a liberalizmus hívei nem ismerték fel a hazai nemzetiségi mozgalmak valódi természetét és mozgató erőit. A *civilizátor* tárgyalása során utaltunk arra, hogy István gazda cselédeinek lázadását Stroom bűjtogatásával magyarázza az író. Ugyanez a gondolat tér vissza a nemzetiségi kérdéstről írott beszédtervezetben. Madách is jól tudta, amire Teleki előbb idézett levele utal, hogy az állampolgári szabadságjogokon túlmenően „a népek nemzetiségi életet is kívánnak élni”, hiszen e mozgalmak határozatai, nyilatkozatai, beadványai stb. révén ez a követelésük általánosan ismert volt. De ezt nem a valóságos okokkal, a polgári fejlődés körülményeivel magyarázta, hanem a magyarellen eső ármánykodásával. Hogy mennyire félreismerte az összefüggéseket, az is bizonyítja, hogy a modern polgári nemzettudat jelentkezését azonos jellegűnek tekintette a korábbi századok politikai cselszövéseivel illetve azok hazai hatásával. Ezért fogalmazhatja meg beszédében a felhozott történeti példák végső tanulságaként tételszerűen a mondatot: „...a magyar történetben a nemzetiség kérdése soha elő sem fordul egész az osztrák ház trónraléptéig. S valahányszor azon idő óta előtérbe vonatott, sohasem történt az a szabadság (vagyis az ország függetlensége és területi integritása Cs. I.) érdekében, de mindig a reakcióban”.⁴⁸

Ez az optikai csalódás szükségszerűen együtt jár a Madách-korabeli nemzetiségi törekvések hibás értelmezésével. Ezeket a hátsó politikai szándékkal, bűjtogatással szított mozgalmakat eleve fenntartással kell szemlélni — sugalmazza ez a vélekedés — súlyuk, jelentőségük jogos kételyeket kelthet bennünk, jelszavaik, célkitűzéseik sem érdemelnek komolyabb figyelmet, hiszen azok rendeltetése — a több évszázados tanulság szerint — a zavarkeltés, a hiszékeny emberek beugratása. Madách szavai erről: „amely mozgalom pedig ily genezissel bír, az méltán óvatosságra int egyrészt becsének s horderejének megítélésében, másrészt távol ködben csillámló jelvényeinek kritikus vizsgálatában, melyek épp a legnemesebb lelkek csalétkéül lehetnek kiakasztva, homályba rejtőző érdekek fölébe”. Ilyen megközelítésben természetesen nem lehet-

⁴⁶ Teleki László Válogatott munkái. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta KEMÉNY G. GÁBOR. Szépirodalmi, Bp., I. 76.

⁴⁷ Kemény Zsigmond Naplója. Magyar Helikon 1974. BENKŐ SAMU bevezető tanulmánya. 64.

⁴⁸ M. I. Ö. M. II. 700.

tett közelebb jutni a dolog lényegének megértéséhez és nem lehetett egyenrangú tárgyaló partnernek tekinteni a mozgalmak vezetőit, a „néhány rajongó”-t, a „legszen-
tebb eszmék s nagyobbyszerű célzatok szándékos vagy öntudatlan” félremagyarázóját,
összezavaróját.

Az előzőek figyelembevételével az is természetes, hogy Madách (és a liberális
tábor) illúziósan ítélte meg a korabeli nemzetiségi közhangulatot, amely hajlott ugyan
a békülésre, de a nemzeti jogok követeléséről nem mondott le. Történelmi tény a
nemzetiségek mély csalódása és kiábrándulása a bécsi ígéretek lelepleződése után.
Ugyancsak tény, hogy a 48—49-es harcokban magyar zászlók alatt nem jelentéktelen
számban vettek részt a hazai népek fiai. Madách azonban túlbecsülte e tényeket,
amikor a nemzetiségi kérdés rendezésében meghatározó szerepet tulajdonított nekik.
Mert „a szabadságharcnak keserű kiábrándulásai, nehéz sebei... s a közös nemzeti
zászló mellett kifolyt azon sok szent vér, melyhez illetményöket (a haza) minden ajkú
polgárai oly vetekedve s becsületesen meghozák”, valóban ösztönzően hatottak a
kölcsonös közeledésre, de súlyban, jelentőségben meg sem közelítették a legfontosabb
tényezőt, amely az ország nem magyar népeinek magatartását alapvetően meghatá-
rozta, vagyis a kollektív nemzeti jogok követelését. Hogy ez mennyire így volt már
akkor s még inkább később, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény,
hogy e népeknél az utóbbi, tehát az egyenjogúság eszméje, és annak elutasítása követ-
keztében a magyar politikával való szembenállás vált nemzeti hagyománnyá s nem
a Madách által túlértékelt csalódás és a közös véráldozat emléke.

Végül ennek az illúziós szemléletnek a bizonyítéka, hogy Madách a történelmi
Magyarország egész lakosságát, tehát az itt lakó népeket együttvéve valami homogén
egésznek, a sok évszázados együttélés eredményeként létrejött nyelvileg nem, de
nemzetileg egységes társadalomnak fogta fel. A nemzetiségekről írt beszédtervezeté-
ben — mint láttuk — „a föderált Hunnia” eszméjét azért utasítja el, mert annak meg-
valósulása „egy erődús organizmusnak felbomlása lenne”. A felirat vagy határozat
kérdésében mondott beszéde az összmonarchia eszméjét egyebek mellett azért tartja
kivihetetlennek, mert „életvidor organizmusokat” — mint amilyen Magyarország —
nem lehet beolvasztani. Ilyen organizmusok csak a nemzeti történet kezdeti szakaszá-
ban jöhetnek létre, „mielőtt még a nemzetek és államok egyéni kifejlődést nyertek,
midőn még egy zúr volt az egész, akkor az elemek egyesülhettek nagyobb organiz-
musokká; de akkor sem egyes intéző bölcsek szavára, de önmaguknak készítve élet-
principiumot, a historiát rejtekben, halkan, mint az organizáló természetben minden
és mindig”.⁴⁹ Így jött létre a honfoglalás után a történelmi Magyarország, amelynek
népeit évszázadok küzdelmei kapcsolták szorosan egybe és alakították „életvidor
organizmussá”. Ennek a folyamatnak befejező szakaszát jelölte meg Madách akkor,
amikor a *testvériséget*, vagyis a hazai népek „testvéries összeolvadását” választotta
a harmadik jeszónak *Politikai hitvallomásában*.

*

A *Mária testvérem emlékezete* c. versében írja:

„Nehéz lehet embernek lenni, hogy
Csak egy-kettő van milliók helyett.
De még nehezb embernek lenni, hogy
Ne szállja meg lelkünk népgyűlölet.”

⁴⁹ M. I. Ö. M. II. 687.

Hogy mennyire nehéz, azt Madách tapasztalatból tudta. Ember maradt s nem szállta meg lelkét a népgyűlölet, mikor testvérét s annak családját menekülés közben román parasztok meggyilkolták. Ember maradt, mert hinni tudott abban, hogy „a nép is megismerül, ha emberré lesz, gondolkodni fog”.

Ez a nemes emberség készítette őt arra, hogy mint író és politikus igyekezzék előmozdítani az ország népeinek közeledését. El kell ismernünk a szándék tisztaságát, fejet kell hajtunk a szavaiból áradó mély felelősségtudat és szilárd meggyőződés előtt. Tanulságos elgondolkodni érvein is, de gondolatrendszerének fő tételeit, az azokból levont következtetéseket nem fogadhatjuk el. Nem azért, mert e nézetek tartathatatlanságát azóta a történelem végérvényesen bebizonyította, hanem azért, mert Madách nemzetiségpolitikai felfogása már keletkezése idején is elmaradt a kor követelményeitől.

Eötvös József

A leghaladóbb nézeteket nem ő vallotta, de a nemzetiségi kérdésről nyilatkozók népes táborában ő volt a leginkább szakember, az elméletileg legjobban felkészült írópolitikus. 1865-ben írott egyik levelében mondja, hogy „e tárggyal húsz évig foglalatostkodtam”, s az ebben az évben kiadott, *A nemzetiségi kérdés* c. röpirata is közel négy évi töprengés és „hosszú megfontolás” eredménye.¹ Eötvös volt tehát a kérdés szaktekintélye, ő állt az 1861-es törvényelőkészítő bizottság élén s vezető szerepet játszott a kiegyezés után megalkotott nemzetiségi törvény előkészítésében és győzelemre vitelében.

Sikerének titka nem csupán felkészültségével és kifejtett aktivitásával magyarázható. Nagyobb része van abban annak, hogy a nemzetiségi kérdés Eötvös által hangoztatott elvei és szempontjai összhangban álltak a nemesi osztályok érdekeivel, ilyen értelemben tehát közvéleményt fejeztek ki. A magyar vezető rétegek saját óhajuk megfogalmazását, saját politikai törekvéseik elméleti kifejtését és történelmi-politikai érvekkel való alátámasztását kapták Eötvös fejtegetéseiben. Nemzetiségpolitikai nézetei így kora uralkodó ideológiájának szerves alkotóelemeivé váltak s hatásuk nemcsak a felfogásban hozzá közel álló Madách gondolkodását befolyásolta. Kisebbség nagyobb mértékben jelen van az a különböző politikai irányzatot valló íróknál, így Jókainál, Keménynél, Jósikánál, de Vajdánál is. Sőt a civilizáció asszimilációs szerepéről vallott nézet még Ady nemzetiségpolitikai gondolatai közt is megtalálható. (A városos Magyarország).

Érdeklődése a nemzetiségi kérdés iránt — legalábbis kezdetben — nem gyakorlati indíttatású. Terjedelmes állambölcseleti munkája — *A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* — nem a szorosan vett hazai gondokra keresi a megoldást. A nemzetiségi eszmét — a szabadság és az egyenlőség mellett — a kor uralkodó eszméjének fogja fel és vizsgálja annak szerepét, természetét a modern polgári állam viszonyai között. Következtetései, melyek a nemzetiség eszméjét — főként hazai szempontból — nem a fontosságának megfelelően értékelték, élénk vitát váltottak ki. (Kemény Gábor s még inkább Mocsáry Lajos elutasító kritikája).

Fejtegetései elméleti megközelítésben, általános összefüggéseket keresve vizsgálják ugyan a nemzetiség eszméjét, de több olyan tétel, alapelv nyer már itt megfogalmazást, amelyek majd helyet kapnak a hazai nemzetiségi kérdés rendezését célzó koncepcióban is. Ilyenek: a történelmi és nyelvi nemzetiség megkülönböztetése, a

¹ Bárány Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Bp., 1903., Révai testvérek Irodalmi Intézet Rt. 282.

nemzetiségi igények alárendelése az egyéni szabadság elvének, a helyhatósági önkormányzat mint a nemzetiségi törekvések kielégítésének kerete, a több nemzetiségű álamban a területi kikerekítés lehetetlensége stb.

Mindamellet az ötvenes évek folyamán bizonyos változás megy végbe Eötvös fel fogásában. Már az *Uralkodó eszmék* második részében jelentkeznek ennek nyomai, amikor a nemzeti eszme fontosságát, bizonyos korlátok között érvényesülő pozitív szerepét kezdi hangsúlyozni. Még határozottabban hangzik ez a megváltozott vélemény a Kazinczy-emlékbeszédben 1859-ben, amikor Eötvös a nemzeti eszme haladó jellegét hirdeti s kijelenti, hogy „az összes emberiség haladása mindig arányban áll azon öntudattal, mellyel az egyes népek saját nemzetiségükhöz ragaszkodtak”. 1860-ban a *Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára* c. válaszában pedig már arról ír, hogy a nemzetiséget nemcsak a közös nyelv, hanem „külön egyénisége ötadata” is jellemzi s ennek alapján joga van arra, hogy lélekszámától függetlenül követelje elismertetését: „Minden nép álljon bár milliókból vagy ezrekből, legyen bár önálló vagy más népnek alattvalója, külön nemzetiségnek érzi magát, mihelyt fölébredt benne azon öntudat, s annak kell elismernünk.”²

Ebben a szellemben működik közre 1861-ben az országgyűlésen a nemzetiségi törvény előkészítésén. A problémakör lezárását, a véglegesnek szánt állásfoglalást — és most már kifejezetten a hazai viszonyokra, tehát a magyarság és a nemzetiségek együttélésének szabályozására vonatkozóan — az 1865-ben megjelent műve, *A nemzetiségi kérdés* tartalmazza.

Eötvös szerint a modern polgári állam a szabadság, egyenlőség, nemzetiség hármas követelése közül csak az állampolgárok egyéni szabadságának megvalósítására vállalkozhat maradéktalanul. Az egyenlőség (a vagyoni egyenlőség) kizárja a teljes szabadságot, a nemzetiségi törekvések pedig az állam területi egységét veszélyeztetik. Ez utóbbi fokozott veszélyt jelent a több nemzetiség lakta országra, mint amilyen Magyarország is. Ezért a minden állampolgárra kiterjedő szabadságjogok mellett nincs helye külön a nemzetiség címén jogok, kiváltságok követelésének. Ha az állam biztosítja valamennyi polgára számára az egyéni szabadságot, „szó sem lehet olyan jogok létezéséről, melyekre valaki nem mint polgár, hanem mint valamely nemzetiség tagja tart igényt. Az összes nemzetiségek egyenjogúságának eszméje, általában bármely egyes nemzetiség külön jogosultságának eszméje merőben ellenkezik az abszolút demokráciai állam fogalmával”.³

Eötvös egész nemzetiségpolitikai koncepciója legfontosabb meghatározó elemének, vezérelvnek tekintette az állampolgári szabadságjogok biztosítását. Erre nemcsak elméleti meggondolás készítette, de ezt a megoldási formát sugalmazták neki a 48-as törvények és az aktuális politikai helyzet is. *A nemzetiségi kérdés* c. könyvével kapcsolatban mondja, hogy miután a 48-as törvények kimondták a teljes jogegyenlőség elvét s a nemzetiségek ennek alapján fogalmazzák meg követeléseiket, ezeket vissza nem utasíthatjuk, de úgy kell teljesíteni, hogy „ebből az országnak kára ne legyen”. Ezért — írja — „minden erőnket arra koncentrálok, hogy az országnak nemzetiségek szerinti felosztását ellenezzük, ehelyett a nemzetiségek megnyugtatóására az individuális szabadság elvét állítjuk fel”.⁴

Ennek az elvnek az érvényesítésére törekszik az 1868-as országgyűlési vitán, amikor hangoztatja, hogy csak állampolgári jogokat ismer, hogy a nemzetiségi kollektív igényekben a csoportprivilegiumok veszélyét látja, mint a feudális előjogok-

² I. m. 130.

³ I. m. 133.

⁴ Levele Bán Józsefhez 1865. máj. 5. I. m. 281.

ban is, és csak az egyéni szabadság útján biztosítható, hogy minden állampolgár elégedett legyen, boldoguljon, az egész országban otthon érezze magát.

Eötvös tehát elutasítja a külön nemzetiségi jogok követelését, mert e törekvések gyengítik az állam hatalmát, veszélyeztetik érdekeit, területi egységét. Ezzel azonban nem tagadja a speciális nemzetiségi (nyelvi, kulturális) igények jogosságát. Az ellentétet a kétféle érdek között az egyensúly megteremtésével akarja feloldani, mely a központi államhatalom és a helyi önkormányzat között hozandó létre. Így módon elhárítható a több nemzetiségű államban a területi integritást fenyegető veszély. Más részről pedig a helyi törvényhatóságok szintjén tér nyílik a saját nemzetiségi törekvések érvényesülésére. A Kemény Gábor kritikájára készült felelet ezt így fogalmazza meg: „Ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét s tért adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül ki-elégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásában találjuk föl az eszközt.”⁵

Az állam központi irányítása és az azt ellensúlyozó helyi önkormányzati tevékenység kettősségének Eötvös gondolatrendszerében a hazai nemzetiségi mozgalom kétirányú törekvése felel meg. A nemzetiségi érzés ugyanis — mondja Eötvös — nemcsak a faji és nyelvi közösségből táplálkozik, hanem minden más összekapcsoló tényből, amelyek között a legfontosabb a közös politikai és történelmi múlt. Így bontakozott ki a mozgalom két változata, az egyik a „históriai nemzetiség „vagy politikai nemzetiség, mely az ország integritásának fenntartására, politikai egységének megőrzésére irányul, a másik pedig a faji, nyelvi igények kielégítését tekinti céljának. Eötvös elismeri mind a két irány jogosultságát. Az elsőt a történelmi múlt és az ország egysége indokolja, a másik az egész Európát átható, újkeletű nemzeti eszmének a hatása.

Mind a két irányzat jogosságának az elismeréséből következik, hogy — mint Eötvös írja — „a nemzetiségi kérdést hazánkban véglegesen csak úgy tekinthetik megoldottnak, ha annak megoldása mind a két iránynak megfelel s a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyaránt eleget tesz.”⁶ Mert ha egyoldalúan csak az egyik vagy a másik törekvés érvényesül, abból a hazára veszély származik: a politikai nemzetiség érdekeinek kizárólagos előtérbe állítása az egyes nemzetiségek folytonos elégedetlenségét váltaná ki. Ezzel szemben a nyelvi nemzetiség korlátlan érvényesülése az ország földarabolásához vezetne.

A különbségtétel a nemzeti törekvések két irányzata között természetesen nem jelent egyben olyan szereposztást is, mely szerint a politikai nemzetiséget a magyarság, a faji-nyelvi törekvéseket pedig az ország más ajkú népei képviselnék. Eötvös meggyőződéssel vallja, hogy az utóbbiakban is megvan a nemzeti érzés mindkét összetevője, tehát a faji-nyelvi igényeken kívül a haza népeivel való összetartozás, vagyis a politikai-történelmi közös múlt tudata is, más szóval a patriotizmus. A nemzetiségi mozgalmak vezetőinek nyilatkozatait ismerve Eötvös akkor még joggal hivatkozhatott arra, hogy „hazánk különböző nemzetiségei között bizonyosan nincsen egy, mely legszentebb érzéseiben mélyen sértve nem érezné magát minden által, mi a közös haza alkotmányos önállóságát, mely e hon minden ajkú lakóinak áldozatkészsége által tartatott föl — megsértené.”⁷

A soknyelvű ország polgárait ez a patriotizmus, a sok száz-éves együttélés történelmi folyamatában kialakult politikai nemzetiség-tudat kapcsolja egymáshoz.

⁵ I. m. 133.

⁶ I. m. 25.

⁷ I. m. 44.

Mivel pedig az országot létrehozó, azt évszázadokon át irányító erő a magyarság, az ország és benne a politikai nemzetiség nem lehet más, mint magyar. Így hát a hazai népek nemzeti érzésének kettőssége Eötvös véleménye szerint azt jelenti, hogy nyelvük szerint románok, szerbek, szlovákok stb., állampolgári mivoltukban pedig magyarok. Véleménye igazolásával a történelmi múltra hivatkozik s példákkal igyekszik bizonyítani, hogy a feudalizmus századaiban úgy lehettek jó hazafiak, tehát magyarok másnyelvű honfitársaink, hogy ugyanakkor megőrizték anyanyelvüket. *A nemzetiségi kérdésben* írja: „E hon külön ajkú lakói nyolcszázadon át egy ország polgárainak érezték magukat, kik nyelvökre nézve szlávok, oláhok, németek, maradtak, de soha egy percig nem szüntek meg *magyarok* lenni (Eötvös kiemelése), s kiknél a szívósság, mellyel saját nyelvökhöz ragaszkodtak, a hazának egységét soha nem veszélyeztette, mert valamint a másfél százados török járom alatt, úgy később is minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztosságát, csak a közös haza hatalmában s szabadságában keresheté.”⁸

A politikai és a faji-nyelvi nemzetiség igényeinek egyidőben történő kielégítése biztosította tehát a fennmaradást a haza népei számára s ugyanakkor feltétele volt az ország egységének, területi integritásának. Eötvös a kiváltságokkal jutalmazott királyi városok példáját is említi: „Királyi városaink polgárai nyelvökre nézve tótók vagy németek maradtak, de soha egy percig nem szüntek meg magyarok lenni ... sem az ország egysége azon a szívósság által, mellyel hazánk külön ajkú lakosai saját nyelvök — s nemzetiségiökhöz ragaszkodtak, sem ezen nemzetiségek léte az ország egysége által nem veszélyeztetett”.⁹

Eötvös két körülménnyel magyarázza a belső egyensúly tartósságát. Az egyik az, hogy Szent István országában a törvény nem tett különbséget a hazai népek között, nemzetisége miatt jogaiban senkit sem korlátoztak. A másik: a feudális állam szervezete tág lehetőséget biztosított az egyéni (nyelvi-faji) érdekek érvényesítésére a megyei közigazgatás keretében. A közös hazához való ragaszkodásnak, tehát a magyar hazafiság bizonyításának bőséges alkalmai nyíltak a viharos múltban anélkül, hogy ez a patriotizmus ellentétbe került volna a szűkebb nyelvi közösség érdekeivel. Sőt a kettős érdek épp az ország védelmében azonosult egymással. Eötvös erre klaszikus példát idéz, Zrínyi Miklós szavait, melyek Zrínyi Péterről szólnak: „Ez én vitéz öcsém mind magyar, mind horvát, Igazán szereti, mert látjuk hazáját”.

Eötvös érvelése a múltra vonatkoztatva helytálló. A feudális érdekek szerint tagolódó rendi társadalom „hungarus” hazafisága valóban nem került konfliktusba a nyelvi-nemzetiségi népcsoportok érdekeivel. A modern polgári fejlődés küszöbére érve azonban az ország népeinek nemzeti tudata minőségileg új ideológiai képződménynek bizonyult s ezt Eötvösök nem vették figyelembe. A XVIII—XIX. századfordulón végbement a magyarság nemzeti ébredése, a nyelvtörvények nyomán megindult a magyarosítás. Ez a más ajkú népek tiltakozását váltotta ki és meggyorsította náluk is a polgári nemzettudat izmosodását. Eötvösök fő hibája, hogy ezt a változást nem fogták fel a maga horderejében. A XIX. század közepén is úgy érveltek, mintha néhány századdal korábban megállt volna az idő s figyelmen kívül hagyták, hogy az ország népei nem azonosak XVI. századi önmagukkal.

Pedig a változást észrevették, Eötvös is szól arról, hogy újabban az ország népei „inkább ragaszkodnak nyelvökhöz, mint hazájukhoz... nemzetiségi érzésük erősebb, mint honszeretetük”. Számon tartja a felerősödött nemzetiségi mozgalmak objektív okait is, amikor rámutat az e népek körében is végbement polgárosodási folyamatra, a szomszéd országok nemzeti ébredésének hazai visszahatására, a nyelvi törvények hatására és a nemzetiségeket is aktivizáló politikai fejlődésre. Az ellentétek kieleződésének

⁸ I. m. 20.

⁹ I. m. 157.

legfőbb forrását mégis „egyesek fondorkodásaiban”, „néhány év izgatásában” látta. Ezért vélekedett úgy, hogy a hazafiság és a nemzetiségi érzés szembenállása csak lát-szólagos, s megszűnik, mielőtt a nemzetiségek nyelvét fenyegető állítólagos veszélyeket elhárítjuk. Hogy nem csupán „állítólagos” veszélyről volt szó, hogy nemcsak nyelvi igényeik voltak az országban lakó népeknek, azzal Eötvös nem vetett számot ill. tagadta az ezeket meghaladó követelések jogosságát. Így azt az illúziót táplálta, hogy a nyelvi jogok megadása után „a haza az egyes polgárok szívében elfoglalja régi helyét”.

Az ország minden polgárát egyenjogúvá tevő individuális szabadság és a politikai magyar nemzet elve — összefogó, együtt-tartó funkciójánál fogva — szervesen kapcsolódik Eötvös programjában a területi integritás megőrzésére irányuló törekvéshez. A nemzetiségi kérdést úgy kell megoldani, — mondja Eötvös, — hogy „ebből az országnak kára ne legyen”. A kár pedig a területi egység elvesztése révén állhat elő. Ezért írja le a már korábban idézett szavakat arról, hogy minden erővel ellenzi az országnak nemzetiségek szerinti felosztását.

A megyehatároknak a nemzetiségi nyelvekhez igazodó megváltoztatása s ennek alapján területi önkormányzat biztosítása a nemzeti egyenjogúságot követelő valamennyi nemzetiség kívánságai közt szerepelt. Ennek teljesítése — a magyar nyelvű törvényhozás és központi kormányzás mellett is — megváltoztatna volna az országon belüli erőviszonyokat s a történelmi Magyarország helyett a föderatív formát állította volna előtérbe. Ez azonban éles ellentétben állott az uralkodó osztályok érdekeivel.

Eötvös elutasító álláspontját döntően meghatározta az a körülmény — és a hozzá kapcsolódó aggodalom —, hogy a történelmi határokon kívül a hazai népeknek rokonaik élnek, akikkel egyesülni kívánnának, mielőtt lazábbá válnak a központhoz fűző kötelékek. Ez pedig Magyarország széthullását jelentené. „Ha egyszer elismerjük, hogy az egyes nemzetiségek fejlődése csak különállásuk által biztosítható, a nemzetiségi törekvések e hon új felosztásánál (t. i. a közigazgatási felosztásánál) nem állhatnak meg s arra fognak irányoztatni szükségképpen, hogy a hazánkban lakó néptöredékek határainkon túl lakó testvéreikkel olvadjanak egybe, mi csak az ország felosztását vonná maga után”.¹⁰ S ezt a folyamatot a nemzetiségi kívánságok teljesítése nemcsak elősegítené, hanem siettetné is. Hiszen ha a területi autonómiák kapcsolata a központtal meglazulna, a viszonylagos önállóság szabad kezét biztosítana a külföldi testvérekkel való egyesülés előkészítésére.

Van egy pillanat Eötvös életében, amikor engedékenyebbnek bizonyul. A königrátrai osztrák vereség kapcsán a politikai kilátásokat mérlegelve arra a felismerésre jut, hogy „amint a dolgok most állnak, a magyar nemzetiségnek az államban igen kevés előnyöket adhatunk”.¹¹ Meg kell elégednünk azzal, ha az ország „diplomatikus és törvényhozási nyelve” a magyar lesz. Emellett — mondja — a nemzetiségekkel a teljes egyenlőségre kell törekedni s el kell hárítani minden akadályt, amely a törvény, által kimondott elv gyakorlati alkalmazásának útjában állna. Így jut el ahhoz a gondolathoz, hogy az adott megyehatárok miatt egyes helyeken a törvényhatóságok keretében a nemzetiségek akadályoztatva vannak a nyelvhasználatban. Ezért fogalmazza meg, igaz, hogy csak a maga számára, naplójában és csak egyes megyékre vonatkoztatva, azt a meggyőződését, hogy mivel „megyéink jelen felosztása mellett egyes nemzetiségek a joggal, hogy nyelvüket a municipiumok körében használhassák,

¹⁰ I. m. 79.

¹¹ Bárány Eötvös József: Naplójegyzetek — Gondolatok. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1941. 178.

nem élhetnének, egyes megyéknek a nemzetiségek szeréni felosztása, mely által az adminisztráció is nyerne, józanul nem ellenezhető”.

Erre a pillanatnyi engedékenységre bizonyára azért kerülhetett sor, mert a nemzetiségi vezetők álláspontja a politikai magyar nemzet elvével szemben megingathatatlanak bizonyult s Eötvös abban sem volt biztos, hogy nem ellenzik-e majd a magyar nyelvű törvényhozásra és kormányzásra vonatkozó javaslatot.

Ez a bizonytalanság azonban csak átmeneti volt, sem előtte, tehát 1866 előtt, sem pedig ezt követően nem fogadta el Eötvös a közigazgatási határoknak etnikai szempontok szerint történő felülvizsgálatát. S nemcsak az ország területi egységét féltve, a történelmi határok megőrzése érdekében vetette el, hanem közigazgatási okok miatt sem értett egyet a javaslattal. Ha az engedékenység pillanatában leírta, hogy „az adminisztráció is nyerne” az átrendezéssel, elutasító véleményével egyenesen azt kívánja bebizonyítani, hogy a gyakorlati végrehajtás szempontjából mennyire lehetetlen, abszurd elképzelés a nemzetiségi vezetők. A megyék kikerekítése egyebek mellett azért sem lehetséges — mondja — mert sok helyen erősen kevert, vegyes nyelvű a lakosság. A hazai németek pedig sehol sem képeznek olyan összefüggő tömböt, hogy nyelvüket valamely területen hivatalos nyelvvé lehetne tenni, ezt pedig a többi nemzetiséggel szemben joggal sérelmezhetnék. Másrészt valamely nyelv uralkodóvá tétele egy-egy közigazgatási egységen belül, az ugyanott élő, de nem többségi csoportok nyelvének elnyomásához vezetne.

Az 1868-as országgyűlési nemzetiségi vitán Eötvös felszólalása helyenként a nemzetiségi javaslatok nevetségessé tételétől, kigúnyolásától sem riad vissza. Bírálja a nemzetiségi képviselőket, hogy javaslatuk nem tér ki arra, milyen szempontok szerint, milyen fórum előtt történjék döntés arról, ki milyen nemzetiségű.” Mert miután az egyes megyéknek kikerekítése az egyes polgárok nemzetiségétől függ, mindennek előtt szükséges volna meghatározni, vajon az egyes polgároknak nemzetisége mi módon határozottassék el? nevőknek hangzása után-e, vagy tanubizonyságok által kimutatható eddigi magaviselete szerint? vagy származásuk után? Szintúgy hiánya a kisebbségi javaslatnak, hogy fórum sem határozttatik meg, mely tanuvallomások, szembesítések, vagy más törvényes próbák szerint a vitás esetekben az egyes polgárok nemzetisége felett ítélni fog s az egyest akarata ellen is ha éppen kell, magyarnak, szerbnek, vagy romának fogja elmarasztalni. (Helyeslés. Derűtség).¹² Mint a gyorsírói megjegyzés is tanusítja, a gúnyos hangnem és érvelés nem tévesztette el célját.

Ugyancsak a nemzetiségi követelések nevetségessé tételét célozta Eötvös beszédének az a része, amelyben azon évődik, vajon „az egyes törvényhatóság ezen uralkodó nemzetisége egyszer s mindenkorra, vagy csak bizonyos időre, öt vagy tíz évre határozttassék-e meg?” Mivel a megyék nemzetiségi összetétele változik, a végleges döntés Eötvös tréfás elmélkedése szerint azzal a furcsa következménnyel járna, hogy „valamely nemzetiségnek nyelve uralkodónak maradna oly törvényhatóságban, melyben az már régen megszűnt a többség nyelve lenni”. A másik esetben az a nehézség állna elő — mondja —, hogy minden öt vagy tíz esztendőben szükségszerűen megismétlődnék a közigazgatási határok módosítása.

S miután a nemzetiségi javaslat megvalósításának kétféle változatáról is kimutatta, hogy az nemcsak lehetetlen, de nevetséges is, gondolatmenetét gúnyos csattanóval zárja: „Részemről azt, melyiket fogják az indítványozók választani e két mó-

¹² Eötvös beszéde a nemzetiségi törvény országgyűlési vitáján 1868. nov. 25. KEMÉNY G. GÁBOR: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1952. I. 138.

dozat közül, ha javaslatuk valahogy elfogadtatnék, reájuk bízom. Én csak ki akartam emelni mindkettőnek nehézségeit”.

A szónoki fordulat: „ha javaslatuk valahogy elfogadtatnék”, olyasmit tételez fel, aminek a lehetetlenségét az előadói beszéd részletesen bizonyítani igyekezett, s a hallgatóság — az országgyűlés a nemzetiségi képviselők kivételével — a tetszésnyilvánítások tanúsága szerint is eleve elutasításra ítélte. Érthető, hiszen a magyar uralkodó osztályok és a hazai más ajkú népek között fennálló érdekellentétek közül az egyik legsúlyosabb, ha nem a legsúlyosabb az integritást érintő területi önkormányzat kérdése volt.

A nemzetiségi kérdés megoldásán töprengő Eötvös olyannak kívánta látni a modern Magyarországot, hogy abban mindkét fél érdekei harmónikusan kiegyenlítődjenek. Meggyőződése szerint az ország fennmaradása függött a két irányú törekvés egymást kölcsönösen feltételező összhangjától. Álláspontját így foglalta össze: „A történelmi s politikai nemzet érdekeit csak úgy biztosíthatjuk, ha minden egyes nyelvbeli nemzetiség igényei kielégítetnek. S hogy ellenben a különböző nyelvbeli nemzetiségek igényei csak úgy elégíthetnek ki, ha az ország egysége s állami léte biztosított.”¹³

De hogyan lehet az ország egységét megőrizni egy sok nemzetiségű államban olyan korban, amikor — Eötvös számára ez volt 1848 egyik figyelmeztetése — az államok alakulásában a dinasztiák érdekei és a historiai jog háttérbe szorulnak a nemzetiségi elvvel szemben, s amikor csak olyan ország állhat szilárdan, „mely egy nagy nemzetiségre támaszkodik”? Ilyen állam a hazai keretek között nem valószínűsíthető meg, mert „tegyünk akármit, nem tehetjük sem németté, sem magyarrá, sem szlávra, a birodalmat s éppen úgy nem alakíthatjuk át nyelvbeli tekintetben hazánk különböző nemzetiségeit sem”.¹⁴

Mi hát a teendő? Hogyan lehet kiküszöbölni a hátrányt, megszüntetni a korszerűtlenséget?

Olyan politikával, amely a nemzetiségeket az állam támaszává teszi, mert meggyőzi őket arról, hogy fennmaradásuk csakis ennek az államnak a keretében van biztosítva. Eötvös szavaival: „Úgy alakíthatjuk az államot, hogy annak fennállása ezen kisebb nemzetiségek által fennmaradásuk egyedüli garanciájaként tekintessék”.

A magyarországi helyzet sajátossága, hogy az ország más ajkú népei — a románok kivételével — „a nagy szláv törzshöz” tartoznak s ha létükben fenyegetve érzik magukat, „ha saját nemzetiségöknök feltartására a reményt és ösztönt elvesztették”, óhatatlanul elhódítják őket a pánszlávizmus eszméi. Ez pedig a magyar állam pusztulását idézné elő, mert — Eötvös szerint — „a pánszlávizmus eszméje megsemmisülésünket vonja maga után”. De eltűnnének a nemzetiségek is, mert magába olvasztaná őket „a nagy szláv törzs”. A veszélyt csak úgy háríthatjuk el, ha a haza népei az állam keretei között biztosítva látják fennmaradásukat, kulturális és gazdasági fejlődésüket. Ez pedig — a fentiekből következően — mindennek előtt magyar nemzeti érdek.

Így jut el Eötvös nemzetiségpolitikai programjának legfontosabb tételéhez, amelynek becsületos, következetes megvalósítása elősegíthette volna a testvéri egyetértést a magyarság és az ország többi népe között. Eötvös így fogalmazza meg ezt a fontos tételt: „És ezért a nem magyar nemzetiségeknek elnyomása nem csak nem fekszik érdekünkben, sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségöknök érzetéhez jussanak s így az ál-

¹³ Eötvös: A nemzetiségi kérdés 34.

¹⁴ Naplójegyzetek — Gondolatok 172.

talános szlávtságban való beolvadástól óvassanak meg.”¹⁵ A nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése érdekeltté teszi őket a közös haza védelmében, míg az elnyomás azzal a veszéllyel jár, hogy „e hazának fennállása minden nem magyar lakóira nézve közönyössé válik”.

Mint ismeretes, Eötvös híve volt a kiegyezésnek, azok közé tartozott, akik annak előkészítésében hatékonyan közreműködtek. De az alkotmányos élet visszaállítását nem kívánta ürügyül felhasználni a nemzetiségi törekvések elgáncsolására. Az elnyomásban megnyilvánuló magyar szupremácia gondolatát nemcsak annak igazságtalansága miatt vetette el, hanem azért is, mert abban erkölcsi veszélyeket látott a magyarságra nézve. Elutasította a bécsi sajtóban közölt véleményt, mely szerint a magyar és osztrák összefogás biztosítaná a magyarság fölényét a nemzetiségekkel szemben s lehetőséget adna azok elnyomására: „Saját nemzetiségünknek ily szupremáciája a legnagyobb csapás, mely azt érheti”. A hazai népek elnyomására irányuló hatalom gyakorlása ugyanis megsemmisítené azokat a morális értékeket, amelyeket a magyarság — az évszázadok viharaiban helyt állva —, a megmaradásért folytatott hősi küzdelemben felhalmozott. Ezért az egész ország — s benne a magyarság — boldogulása és jóléte csak a lakosság egészének előbbre jutásával biztosítható. Ezzel szemben „minden akadály, melyet az egyes nemzetiségek kifejlődésének elébe fordítunk, azon mértékben, melyben célhoz vezet, e hazát legszebb reményeitől fosztja meg”.¹⁶

Nemzetiségpolitikai felfogásának szilárd alappillére a történelmi ország integritásához és a politikai magyar nemzet elvéhez való ragaszkodás, de saját népe boldogulását nem a más népek rovására, nem azok leigázása útján kívánta biztosítani. A művelődésben az élre törni, s így mutatni példát a velünk egy égtáj alatt lakó népeknek, ez volt Eötvös szemében a nemzeti jövő záloga. „A magyar nemzet jövője kultúra kérdése, azon állam, melyet geográfiai és etnográfiai helyzetünk következtében képeznünk, magyar csak úgy fog maradni, ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk” — írja a *Naplójegyzetekben*.¹⁷

Azt a szerepet szánta a magyarságnak, hogy Közép-Európa népei között zászlóvivője legyen a haladó polgári kultúrának s úgy vívja ki szomszédai elismerését s biztosítsa saját nemzeti jövőjét: „A magyar nemzetiség csak úgy tartja fenn magát, ha a nyugati civilizáció zászlóját hordja Európa ezen részében s egyediségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi részei küzdenek.” S ezt hirdetve Eötvös elhatárolja magát az öncélú nacionalizmus magyar követőitől, akiknek a gondolkodását csak a szűk nemzeti érdekek határozzák meg s érdeklődésük nem terjed túl az ország határain. Eötvös a magyarságot úgy tekintette, mint az emberiség népes családjának egy tagját s leghőbb kívánsága volt, hogy nemzete ebben a nagy közösségben tiszteletre méltó helyet vívjon ki magának. Erről vall naplójában: „Vannak, kik mindent kizárólag magyar szempontból tekintenek s kiket korunk haladása csak annyiban érdekel, amennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat. Én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségéért aggodnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el”.¹⁸

Ezt a „méltó helyet” kereste Eötvös, amikor a 60-as évtized európai s azon belül osztrák és német törekvéseit s azok kimenetelét vizsgálta-latolgatta különös tekintettel a magyarság helyzetére. Ausztria és a német szövetség, ill. Poroszország

¹⁵ I. m. 173.

¹⁶ A nemzetiségi kérdés 32.

¹⁷ *Naplójegyzetek* — Gondolatok XV.

¹⁸ Falk Miksához írott levele 1865. máj. 24. A nemzetiségi kérdés 283.

hatalmi versengését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburg-birodalom jövője bizonytalanná vált, sőt 1866 őszén az osztrákok veresége után azt írta naplójában, hogy az osztrák birodalom a régi alakjában megszűnt létezni. Mivel pedig európai érdekből, a hatalmi egyensúly biztosítása céljából Közép-Európában szükség van egy „nagy államra”, abban a vezető szerepet Eötvös a magyarságnak szánta. Ő is táplált magában illúziókat a nagy magyar birodalomról — mint kortársai közül sokan, egyebek mellett Jókai és Vajda — de elképzeléseit itt is a művelődésre és a szabadságra alapította.

A magyar vezetésű Duna-menti nagy birodalom Eötvös szerint létrejöhet „monarchiai formában” is, bár ez korántsem bizonyos. Sok függ attól, hogy a dinasztia felismeri-e az adott történelmi helyzetben a tennivalókat. Ha nem, az sem változtatja meg az események menetét: „De ha dinasztánk ezen hivatását nem fogná is fel, mi azért ne zavartassuk magunkat feladásunkban s ne csábíttassuk el magunkat bármily hízelgés vagy látszó előnyök által azon úttól, melyen kívül más nem vezet nagyságunkhoz”.¹⁹

A másik lehetőség, amelyikkel Eötvös számot vet, az, hogy az osztrák birodalom utóda „a foederalizmus szelleme szerint” jön létre. Érdekes, hogy az az Eötvös, aki nyilvánosság elé tárt írásaiban és politikai nyilatkozataiban következetesen ragaszkodik a politikai nemzetiség, a területi integritás elveihez, s éppen ezek védelmében utasítja vissza a nemzeti kerületek létesítését, naplójában, önmaga számára megfogalmazott gondolataiban meg tud barátkozni a „historiai jog” feladásával, az integritás megszüntetésével, s azt „ésszerűnek”, „célrányosnak” hajlandó elfogadni. Sőt a Habsburg-ház iránt oly loyális Eötvös a köztársasági államformát is helyeselni tudja. Naplójának szavai tanúskodnak erről: „Ha egyébiránt a foederalizmus eszméjéhez megyünk át, ha Szent István koronáját megtörjük s így a fő nem szükséges, mellyel azt betöltsük, ha a viszonyt, mely a birodalom különböző részeit összeköti, tisztán észszerűleg, csak a célirányosságot tartva szemeink előtt, rendezzük el, azaz ha a történelmi jogot mindenben, hol az egyes nemzetségeknek kedvezne, eldobjuk magunktól, én meg vagyok győződve, nem fogunk megállni a respublicáig. Én részemről könnyen kibékülök a gondolattal”.²⁰

Ebben az államalakulatban földrajzi helyzete, lélekszáma és műveltsége alapján a magyarságra fontos szerep vár, „nagyobb állást foglalhat el, mint mely néki a dualizmus feltartása mellett a birodalomban jut.” Az újonnan alakítandó birodalomban a vezetést, a szupremáciát a műveltségnek kell biztosítani. A magyart a környező népekkel összehasonlítva Eötvös úgy látja, hogy helyzeténél fogva, történelmi múltja következtében „nagy előnyökkel bír” a többiekkel szemben. Ezért vállalkozhat arra, hogy a birodalom szervező-vezető ereje legyen. Mégis — töpreng Eötvös — az volna a kívánatos, hogy „a dualizmusnál egy ideig megállapodva” időt nyernénk arra, hogy megerősödjünk — főképp műveltségben —, hogy a nemzet alkalmassá váljon „a nagy szerepre”.

Mit foglalna magába ez az új birodalom, amelyről — vallomása szerint — Eötvös ifjúkorában álmódott? Magyarországon kívül a cseheket, a lengyeleket és egyéb katolikus szlávokat, továbbá a románokat. Ennek a konföderációnak a központja, szervező-összetartó ereje a magyarság volna. Ausztria helyébe — mondja Eötvös — „új állam lép, melynek természetes alapja Magyarország s mely saját nemzetünkön kívül a cseh, lengyel és más katolikus szlávokat s legfeljebb a románokat fogja egyesíteni körében, megújítva csaknem egész Nagy Lajos birodalmát s ugyanazon szere-

¹⁹ Naplójegyzetek — Gondolatok 219.

²⁰ I. m. 116.

pet biztosítva a magyar fajnak, mely neki legdicsőbb napjaiban jutott, hogy mind-ezen kisebb nemzetiségeket egy nagy állammá egyesítve, velük együtt a szabadságnak és nyugati műveltségnek őrije legyen.”²¹

Itt most aligha fontos vizsgálni, hasonlít-e s ha igen, miben Eötvös konföderációs ötlete Kossuth tervéhez, mely ellen sok más hazai kortásával együtt ő sem mulasztotta el a tiltakozást. Az sem különösen érdekes, hogy annak idején a régi dicsőséget ébresztő romantika varázsolta a magyar birodalom álmát az ifjú Eötvös ábrándjai közé. A fontos itt a közeledés, az együttműködés szándéka a Duna-táj népeivel s még inkább a szövetkezés célja, eszmei-politikai tartalma.

Eötvös óhaja szerint a magyar és a többi környező nép társulása folytán „egy nagy szabad állam fog alakulni”, hogy Európának ezen a részén „a szabadságnak és a nyugati művelődésnek őrije legyen”. A kedvezőnek ítélt történelmi pillanatot akarja felhasználni arra, hogy az elmaradottabb viszonyok közt élő dunai népeket a magyarsággal együtt felzárkóztassa a polgári fejlődésben szerencsésebb sorsú nyugati országok mögé. Hogy ebben a történelmi tapasztalatokra hivatkozva kezdeményező, vezető szerepet szán saját nemzetének, az nem hatalmi, hódító szándékkal történik. Elképzelése szerint a szövetkezett népek birodalmát nem az erőszak alapítaná meg s tartaná fenn, hiszen a szóba jöhető nemzetek egyike sem bír a többiek elnyomására elegendő erővel, hanem a közös érdek diktálta önkéntes társulás, „a közös szabadság” „Ha meggondoljuk — írja — hogy ezen nemzetiségek, a magyart sem véve ki, mind nem eléggé erősek arra, hogy a többieket hatalmuknak alája vessék s hogy így az, mi ezen államot összetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet, nem lehetünk kétségben a jövő iránt.”²²

Ez a konföderáció Eötvös reményei szerint a magyarságnak a nemzeti nagyság lehetőségét ígéri: „soha ilyen alkalom nemzetnek arra, hogy jövő nagyságát megalapítsa, nem jutott.”

Eötvös nemes gondolkodására, mély demokratizmusára vall, hogy elvet minden más csábító lehetőséget s egyedül a közös szabadságért kifejtendő több munkában, a fokozott áldozatvállalásban jelöli meg a nemzeti nagysághoz vezető utat. Ezért hirdeti: „hogy a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak azután törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az első legyünk.”

Az így értelmezett magyar vezető szerep kizárja a más nyelvűek elnyomását, az erőszakos beolvasztást. Eötvös kortársai közül sokan számítottak arra — Jókai, Vajda írásban is hirdette —, hogy néhány évtized alatt, a századvégre létrejön az egy nyelvű magyar nemzetállam. Eötvös nem tartotta reálisnak az ilyen elképzeléseket, írásaiban ismételtelen elutasítja az erőltetett asszimilációt. A fő feladatot a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásában, az ország egységének megszilárdításában és nem a népek egybeolvasztásában jelölte meg.” Első kötelességünk — írja — e hazának egységét fenntartani ...de ki az építésnél a helyett, hogy az egyes köveket egymásra illessze s jó mésszel kösse össze, azokat egybe akarja forrasztani, csak idejét veszti... hasonlóan járnánk el, ha nem elégedve meg azzal, hogy a hazánkban létező különböző nemzetiségeket egy erős politikai egésznek összetartó részeivé tehetjük, azoknak *teljes összeolvadását* (Eötvös kiemelése) akarnók elérni”.²³ Hiú ábrándnak tekinti a gyors asszimilációt s úgy véli, „a magyar nemzetiségnek legvérmesebb híve sem ringatja magát azon reménnyel, hogy a hazánkban lakó különböző nemzetiségeket a magyarba egyhamar beolvasztani lehessen.”

²¹ I. m. 217.

²² I. m. 219.

²³ A nemzetiségi kérdés 118.

Az előzőkből kiderül, hogy Eötvös csak nagy távlatban számol az asszimilációval, és pedig annak az erőszakmentes, tehát természetes formájával. 1868-ban a nemzetiségi törvény országgyűlési vitáján elhangzott felszólalása is érinti ezt a kérdést, amikor a civilizáció egybeolvasztó hatásáról esik szó. Ez a veszély azonban Eötvös szerint minden kis népet, tehát — mint ő is hangsúlyozza — a magyart is fenyegeti. Védekezésül ellene a művelődésben való gyorsabb előrehaladást ajánlja a nemzetiségeknek is és a magyarságnak is: „Ha a civilisatio emelkedő árai ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra.”

A magyar nyelv terjesztését is kívánatosnak tartotta s erre bizonyos lehetőséget látott abban, ha a magyar lesz a törvényhozás és a diplomácia nyelve. De azzal is számot vetett, hogy a 48 előtt hozott nyelvi törvények kedvezményei az új helyzetben nem lehetnek érvényesek, a nemzetiségeknek teendő engedmények pedig még inkább akadályozhatják nyelvünk terjedését. Mít lehet tenni ilyen körülmények között, hogy „az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék?” Eötvös válasza összhangban áll a nemzetiségi kérdésben vallott, elvileg alátámasztott nézeteivel: „Ha akarjuk, hogy nemzetiségünk fennálljon, s terjedjen, hogy az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék, — és mily magyar ne akarja azt —, s ha más részről nemzetiségünknek nem nyújthatunk előnyöket államszervezetünkben s a kormány centralizációja által, mit kétségtelennek tartok, szükséges, hogy nemzetiségünket más eszközök által iparkodjunk biztosítani s pedig olyanok által, melyek a szabadság s egyenlőség elveivel nem állnak ellentétben.”²⁴

Ilyen eszközök nem állami, hanem társadalmi téren kínálkoznak Eötvös szerint, és pedig a három legfontosabb közös érdek: a közoktatás, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését segítő egyesületek formájában.

Más vonatkozásban már szó volt arról, hogy Eötvös az ország egysége érdekében szükséges centralizáció és a helyhatósági önkormányzat egyensúlyával kívánja megteremteni az összhangot a történeti nemzetiség és a faji (nyelvi) nemzetiség érdekei között. Úgy látszik azonban, hogy az egyensúly stabilitásával kapcsolatban kétféle támadtak. Ezért az előbb említett egyesületek működésétől azt várja, hogy azok ellensúlyozzák a helyhatósági erőket, hogy a nemzetiségek itteni befolyása ne gyengíthesse az állam egységét. Az egyesületek ilyen értelemben Eötvös szándéka szerint a politikai nemzetiség szilárdításához járulhatnak hozzá: „Az egyesületi tevékenység ... a helyhatósági önkormányzatnak ellensúlyul szolgálhat ... Éppen mert állami egységünknek a nemzeti egyéniségeknek különféleségében veszélyes ellene van, s mert éppen a nemzetiségek létezése, midőn egyrészt a helyhatósági szerkezet tág alkalmazását szükségessé teszi, a másiktól oda vezet, hogy a helyhatósági önállás állami egységünkre nézve veszélyesebb, mint bárhol, éppen ezért szükséges, hogy ezen momentumok mellett, melyek szétágazáshoz vezetnek, más momentumokról gondoskodjunk, melyek a nemzetet összetartsák s ilyeneket csak az egyesületi életben találhatunk”.²⁵

Az Eötvös-javasolta egyesületek egyik rendeltetése tehát az volna, hogy társadalmi eszközökkel gátolják meg a megyei, városi igazgatásban a nemzetiségi szándékok túlzott érvényesülését, tegyék hatástalanná, vagy legalább is mérsékeljék az államegység ellen ható centrifugális politikai erőket.

Az egyesületek másik feladata ugyancsak az állam egységének megőrzése de oly módon, hogy szorosabbra fűzik a helyi közigazgatási egységek kapcsolatát a központi hatalommal, tehát a centripetális erő növelését segítik elő.

²⁴ Naplójegyzetek — Gondolatok 176.

²⁵ I. m. 177.

Igy hát Eötvös ha nem is visszavenni, de hatásában, működésében korlátok közé szorítani igyekszik a helyi önkormányzati tevékenységet. A törvényben biztosítandó engedmények, a decentralizálás mellé tehát odaállítja a társadalmi eszközökkel, „nem törvény által, de tetteleg” létrehozott centralizációt. Egy kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy amit törvényben biztosít, azt társadalmi szervezetek útján visszavonja. Erre a túlzásra maga Eötvös ad lehetőséget, hiszen szavaiból kiderül, hogy bevallott szándéka szerint a magyarság (a magyar uralkodó osztályok) szupremáciáját akarja az egyesületekkel visszaállítani, miután arról politikai téren kénytelenek voltak lemondani. „A művelődés és az anyagi érdekek révén a magyarság növelhetné befolyását s így ha a magyar nemzetiségnek szupremáciáját, melyet a politikus téren feláldozánk, a társadalmi téren biztosítjuk, többet nyerünk, mint mit a legtökéletesebb egyenlőségnek elismerése által a politikai élet terén veszthetünk”.²⁶

Eötvös elképzelése szerint a megyékben és a városokban működő oktatásügyi, ipari és mezőgazdasági érdekközösségek a Pesten létrehozott országos központ helyi fiókjai lennének, és a központi irányítás mellett fejtenék ki helyi tevékenységüket. Küldötteik évenként egyszer országos tanácskozáson „közös érdekeiket rendezik s az országos egylet vezetőit választják”.

Az egyletek útján javasolt „tetteleges centralizáció” azonban gyakorlati megvalósítás szempontjából több alapvető kérdésre nem ad választ. Mi módon korlátozták volna a törvények megsértése nélkül a megyei-városi egyletek a helyi önkormányzati tevékenységet, főként annak nemzetiségi elemeit? Egyáltalán milyen lett volna a viszony a helyi közigazgatási szervek és egyletek között? Mi lett volna konkrétan az egyletek hatásköre? Hogyan biztosította volna Eötvös a nemzetiségi többségű vidékeken a magyarság irányító szerepét? Mindezeket meggondolva aligha tűnik reálisnak Eötvös terve, hogy egy ilyen országos hálózat kiépítése útján biztosítani lehet a magyarság szupremáciáját a demokratikus jogok, az Eötvös által annyira tiszteletben tartott szabadság és politikai egyenlőség sérelme nélkül.

A hazai nemzetiségi politikában — már Eötvös halála után, a 80-as évek legelején — voltak a fentihez hasonló akciók, mikor a nemzetiségi területeken megalakították a különböző közművelődési egyesületeket kimondottan magyarosító rendeltetéssel. Ezeket azonban csak a társadalmi jelleg hangsúlyozása és a magyar szupremácia őhajtása teszi Eötvös javaslatának rokonává. Módszereiknek, nyíltan agresszív fellépésüknek semmi köze Eötvös felfogásához.

Ha az elmondottak alapján össze akarjuk foglalni Eötvös nemzetiségpolitikai nézeteinek lényegét, a következőket kell kiemelni.

A szemléletét meghatározó alapelvek — a politikai magyar nemzet, az individuális állampolgári jog és a területi integritás elve — a nemesi liberalizmussal való eszmei közösségről tanuskodnak. A nemzeti öntudatra ébredt hazai népek nemzet-voltát, kollektív egyenjogúságát ő sem ismerte el, ennél fogva az általa képviselt rendezési koncepció nem vezethetett megegyezéshez.

Ha a nemzetiségek mégis rokonszenvvel tekintettek rá, annak magyarázatát abban lehet megtalálni, amiben Eötvös különbözött a liberális tábor vezetőinek gondolkodásától. Kiemelkedett kortársai közül következetes demokratizmusával, amely elutasított minden erőszakot. Elvetette a nemzeti türelmetlenséget s csak a természetes, az önkéntes asszimilációt ismerte el. Őhajtotta a magyarság boldogulását, de csak a nagyobb áldozatvállalás, a fejlettebb kultúra útján akart előbbre jutni. Szabadságban, testvéri egyetértésben kívánt élni a hazai és a szomszédos népekkel. Végül a

²⁶ I. m. 178.

магyарсáг helyzetét mindig az európai haladás, a korabeli porgylí fejlődés szemszögéből ítélte meg.

Ha a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát tárgyaló írásai között lapozva azokat a megnyilatkozásokat keressük, amelyek Eötvös szemléletét, gondolkodásmódját a leginkább jellemzik, egyebek mellett a Szász Honismeretítő Egyesület gyűlésén mondott beszédre hivatkozhatunk. Ebben a már korábban érintett tételt ismétli meg arról, hogy a magyarság nemzeti hivatása a nyugati műveltség és polgárosultság megvédése és terjesztése Kelet féle. Az ősök „karddal és vitézséggel” teljesítették ezt a küldetést, az utódok „a tudomány és az ész hatalmas fegyvereivel” tehetnek eleget hivatásuknak. S ez után következik az a pár sor, amely Eötvös felfogásának, de egész egyéniségének lényegét mutatja meg: „A tudomány pedig hasonló egy hegyhez, amelyre többen különböző oldalról felmennek. Minél magasabbra hágunk, amál nagyobb, tágasabb látkört nyernek, de annál inkább közelednek is egymáshoz és mikor a hegy csúcsára érnek, együtt vannak és kezet nyújtanak egymásnak... adja az ég, hogy a haza népei ériék el a csúcstól hamarabb és hogy kezet fogva egyetértésben és dicső feladatuk közös megoldásában éljenek.”²⁷

ИШТВАН ЧУКАШ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ТРУДАХ КЕМЕНЯ, ЙОШИКА, МАДАЧА И ЁТВЕША

Национальный вопрос — вопрос равноправия не венгерских национальностей старой Венгрии — к середине XIX века вырастает в одну из центральных проблем политической жизни страны. Нерешённость этого вопроса способствовала провалу революции 1848 года и освободительной борьбы, а в годы абсолютной монархии эта проблема стала неотделимой от борьбы за национальный суверенитет, за возврат венгерской конституции. О значимости национального вопроса свидетельствует и то, что возможности национального урегулирования занимали не только политиков, но и вызывали очень живой интерес со стороны писателей того времени, тем более, что многие среди них — в том числе Кемень, Йошика, Мадач и Ётвеш — принимали активное участие в политической жизни страны. Своими выступлениями, беседами, публицистическими статьями, общественными произведениями они оказывали эффективное влияние на формирование общественного мнения страны того времени. Вот почему при оценке их творчества далеко не безразлично их отношение к различным народностям страны, не безразлично, насколько их позиция способствовала созданию согласованности, примирения и равноправия.

Все четверо принадлежали к лагерю аристократического либерализма, следовательно, по основным принципам национального вопроса между ними не было расхождений. Были сторонниками основанной на историческом праве венгерской гегемонии и территориальной интеграции страны. Решительно отклоняли национальное признание других иноязычных народностей страны и связанные с этим требования (формирование национальных территорий, территориальной автономии и т.д.) Под населением страны понимают такую политически единую нацию — венгерскую нацию, внутри которой представители других народностей обладают гражданским равноправием и правом пользоваться родным языком. Желают согласия и мирного сотрудничества между народами страны на основе общих интересов. Провозглашают тактичность по отношению к иноязычным народностям, осуждают национальную нетерпеливость, насильственную венгеризацию. Являются сторонниками естественной ассимиляции. Надежды на экспансию венгерской нации связывают с более быстрым прогрессом в области культуры и гражданского развития.

Однако единство наблюдается у них только в отношении основных принципов. Что же касается глубины исследования, теоретической обоснованности, оценки исторических предпосылок отдельных явлений, взаимозависимостей и сделанных на этом основании выводов, между четырьмя писателями имеются место значительные расхождения.

Научный подход к национальному вопросу отличает Ётвеша, который обобщает сделанные им установки, выводы в трудах «Влияние господствующих в XIX веке идей на государство»

²⁷ Eötvös József: Arcképek és programok. Magyar Helikon, Bp., 1975. 279.

и «Национальный вопрос». Кемень и Мадач занимаются данной проблемой главным образом в практическом аспекте, на уровне публицистики, точнее, Мадач помимо этого ещё и в нескольких политических выступлениях, а также в комедии «Цивилизатор». А Йошика в написанных в эмиграции романах перерабатывает приобретенный в освободительной борьбе опыт Рассказывает в первую очередь о живущих на территории Трансильвании румынах и лишь едва касается основных принципиальных вопросов национальной политики.

Говоря о причинах отечественных движений, все они подчёркивают роль Вены и «подстрекателей», причём Мадач и Йошика на этом и останавливаются. Ётвеш и Кемень идут дальше: они признают объективные факторы — влияние экономико-политического развития и обуржуазивания. А Жигмонд Кемень уже стоит на пороге признания равноправия, когда вскрывает, вернее, осознаёт тот факт, что протекающий у народностей страны процесс внутреннего развития, внешним проявлением и одновременно двигателем которого является развитие родного языка и литературы, неизбежно приводит к требованию политической независимости.

Из четырёх указанных писателей Ётвеш и Кемень способны были самокритично признать и то, что невенгерские национальности страны справедливо жаловались на допущенные в ходе внедрения в жизнь языковых законов, на насильственную «венгризацию».

Расхождение мнений между ними наблюдается и по вопросу оценки взаимозависимости трёх переплетающихся проблем — венгерская нация, невенгерские народности и Австрия. Йошика как эмигрант видит в Австрии только врага, да и вообще не уделяет большого внимания международной стороне национальной политики своей страны. Мадач возлагает надежды на то, что «обращение» национальностей и сплочение с ними посредством восстановления конституции даст возможность урегулировать отношения между страной и Австрией. Но уже в мышлении Ётвеша и Кеменя венгерский народ и Австрия или династия Габсбургов неразрывно связаны друг с другом. Принимая и разделяя любимую мысль Сечени, они надеются, что в более отдалённом будущем центром империи станет Венгрия, а правительство будет работать в Буде. Как об этом свидетельствует дневник Ётвеша, он пошёл ещё дальше. В связи с кёнигграцким поражением австрийцев он мечтает о новой, руководимой венграми империи, которая с Габсбургами или без них возникнет на федеративной основе путём добровольного, свободного объединения соседних народов. В этой империи руководящая роль должна принадлежать венгерской нации в силу её более высокой культуры и большей готовности принести жертвы.

Их национально-политическая концепция содержит такие прогрессивные, ценные элементы (провозглашение демократических прав, развитие культурного уровня, общего благосостояния, подчёркивание национального терпения и т.д.). Однако ни один из них не мог предложить поистине современной, рассчитывающей на поддержку других народностей страны программы. Основное положение их мышления, их общий фундамент — принцип политической венгерской нации — уже не отвечал требованиям той эпохи.

MÓRA FERENC ÉS A SZEGEDI NOVELLISTA HAGYOMÁNYOK*

A százados Móra-ünnep nem csupán koszorúkat, emelkedett hangú emlékezőseket hozott, hanem egymással szemben lényeges vagy árnyalatnyi különbségeket mutató, gyakran akaratlanul is polemizáló írásokat. Móra Ferenc írói rangját, életműve helyét a magyar szépprózában, társadalomszemléletét, regényeinek erőnyeit és gyöngeit, publicisztikájának radikalizmusát, tárcanovelláinak, karcolatainak modorát, jámbor anekdotizmusát vagy szociológiai éleslátását, előadásmódjának modoroságát, vagy lebilincselő humorát — ki így, ki úgy értelmezi, magyarázza. (Csak néhányat említek az ünnepre megjelent tanulmányok, cikkek közül: SIK CSABÁÉ az *Irodalomtörténet*ben, FAZEKAS ISTVÁNÉ a *Forrásban*, FÖLDES ANNÁÉ az *Élet és irodalomban*, VAJTAI ISTVÁNÉ és PÉTER LÁSZLÓÉ a szegedi *Somogyi-könyvtári Műhelyben*.)¹

És igazán ilyen a méltó ünnep, ahol nem a „megszokás koszorúí” tételnek a szobor talapzatára, hanem egy jelentős életmű körüli viták hullámai kavarnak föl az ünnepekig csendes vizeket.

E viták egyik kikerülhetetlen pontja: Móra parasztszemléletének és paraszttábrázolásának értékelése, minősítése. Az e pont körüli vitákhoz a magam részéről csak a dolgozat címében jelzett szempontból tennék néhány megjegyzést. A kérdés ez: mennyi és milyen köze volt Móra Ferencnek az úgynevezett szegedi novellista hagyományhoz, amely (értelemszerűen és a város népének összetételét tekintve) évszázada a szegedi, Szeged környéki, tanyai parasztságra fordított különös figyelmet. A Mórával foglalkozó irodalom legfőljebb csak Tömörkényt említi ebben a vonatkozásban ORTUTAY Gyulától PÉTER Lászlóig. (PÉTER László motívum- és stíluspárhuzamokkal is illusztrálja kettejük szemléleti, írói-ábrázolásmód beli rokonságát.)²

A Tömörkény—Móra kapcsolat eléggé kézenfekvő, hiszen szerkesztőségben, könyvtárban munkatársak voltak. Móra maga is bensőséges hangon vallott erről Tömörkény-nekrológiájában.³ A szálak azonban — meggyőződésem szerint — meszszebbre, korábbra is elvezetnek.

A múlt század végén Szegeden — mint nagyobb vidéki városainkban általában — az irodalmi élet műhelyei a lapszerkesztőségek, illetve (ahol ilyen alakult) az irodalmi társaságok voltak. Szegeden elsősorban a *Szegedi Híradó*, a *Szegedi Napló*, meg a *Dugonics Társaság* töltött be ilyen szerepet.

A helyi újságírók a város iskoláiban, gimnáziumában nevelkedett, a szépirodalom iránt is vonzalmat érző, magukban költői, írói ambíciókat is tápláló, literátus

* Az 1979. évi szegedi Móra-centenáriumon tartott előadás kibővített szövege.

¹ SIK CSABA: „Nem harcoltam, csak nézelődtem” (A regényíró Móra Ferencről) It., 1979. 2.; VAJTAI I.: Móra Ferenc (Írói arcképvázlat) Somogyi Könyvtári Műhely 1979. 1—4.; PÉTER LÁSZLÓ: Móra műhelyéből. Uo.

² Móra Ferenc centenáriuma. Kortárs 1979. VIII.

³ Tömörkény (1917.) Szegedi Tulipános Láda I. 173—187.

tanárok, tisztviselők voltak, mint az ifjú Móra Ferenc is. A szegedi iskolákban, első-sorban a piaristák gimnáziumában, sok évtizedes hagyománya élt Dugonics András óta a népi kultúra, a folklór, a parasztlelet vizsgálatának, fölfedezésének. E hagyomány őrzésének jeles inspirátora volt Ipolyi Arnold egykori munkatársa, Csaplár Benedek kegyesrendi tanár. Móra ismerte és nagyra becsülte ezt a hagyományt, s ennek okait meg is fogalmazta *Kedves öreg árnyak* c. tárcájában, s Csaplárt név szerint is megemlíti.

„Hogy mennyire a nyelvén tudó, a szíve szerint való papokat találta meg Szeged a piaristákban, látnivaló abból, hogy kétszáz év alatt sohase volt szentségtörés a város és a rend között... Kit keltsek életre a sok közül, akinek lelkes tüzenél még melegedtek az élő kortársak, s némelyiknek szinte a keze melegét is érezzük kezünkön? ...A nagyszorgalmú Csaplár Benedeket, akit irodalomtörténetünk legérdemesebb munkásai közt emleget?”⁴ Külön megemlékezett ennek a generációnak kiemelkedő alakjáról, Kálmány Lajosról, a délalföldi etnográfia és folklór klasszikusáról, az „utolsó magyar sámán”-ról, akit személyesen is ismert. „Páratlan érdemű és rendkívül szerencsés kezű gyűjtője volt az alföldi magyarság hagyományainak, de beletanult az anyaga tudományos feldolgozásában is... Büszke volt arra a megbízásra, amelyet az Ipolyi-féle mesegyűjtemény összeállítására a *Kisfaludy Társaságtól* kapott, és boldoggá tette az az ünneplés, amelyben a *Hagyományok* megjelenése alkalmával a *Néprajzi Társaság* és az *Ethnographia* részesítette.”⁵

A diákok, a későbbi szegedi újságírók többnyire maguk is itt élő parasztcsaládok szülöttei voltak, vagy első-második generációs leszármazottai. Gyermekkorukat parasztsorban vagy legalábbis a parasztság közvetlen közelében élték. Az öröklött vagy ösztönös vonzódás, tájékozottság mellett az iskolázódás, a világot nagyobb összefüggésekben láttató műveltség segítette legjobbjait odáig, hogy apáik, maguk, testvéreik, rokonaik sorsát értékelhessék, átgondolhassák — mint Móra Ferencet.

A jellegzetesen szegedinek tekinthető paraszt-rajz, paraszt-novella az 1870-es, 1880-as évek fordulóján — Móra születése idején — két, részben még az irodalomhoz alig tartozó tényezőt olvasztott magába, amelyek további fejlődését és arculatát meghatározták. Az egyik leíró jellegű, a néprajzi gyűjtőmunkával rokon szemléletű „riport a szegedi tanyákról”. Szerzője, a szülőföldje parasztjait egyébként is ismerő újságíró rokonszenvező lírával nyúl tárgyához, ízes, színes, hangulatos, egyúttal hiteles életképeket kerekít a tanyai világ egy-egy nevezetes eseményéről. 1876-ban például az érdemes tollforgató Schmidt Sándor szinte a szegedi parasztnovella egyik sokáig élő típusának a szerkezeti sémáját is körvonalazta *Tanyai Képek* c. tárcasorozatában.⁶ Szépirodalmi igényű, lírai bevezetés (többnyire tájleírás) adja meg az alaphangot. Ezután részletes, szinte etnográfiai pontosságú rész következik az évszaknak megfelelő paraszti munka rendjéről (aratás, asztagrakás, kukoricafosztás stb.), a használatos készségekről. A tárgyi néprajzi leírást természetesen népszokások idézése kíséri. Gyakran szól a riport e része szélmalom-dombi táncmulatságokról, disznótóróról, lakodalomról táncok, dalok, mondókák stb. hiteles lejegyzésével. Ide illeszkednek a parasztoktól ellesett, tájnyelvi pontossággal közölt, jobbára anekdotikusan csatánós párbeszédek, amelyek valamennyire jellemzik az egyébként legfőljebb csak név szerint említett szereplőket. A befejezés ismét lírai hangulatú általánosítás a tájról, népe életéről, a tanyai világról.

⁴ *Kedves öreg árnyak.* (Megjelent az *Emlékkönyv a szegedi Kegyesrendi főgimnázium kétszáz éves jubileuma alkalmából, 1720—1920 c.* műben, amelyet a Dugonics Társaság megbízásából Móra Ferenc titkár szerkesztett) Szegedi Tulipános Lada I. 7.

⁵ Az utolsó magyar sámán. (1928.) Uo., 204.

⁶ Szegedi Híradó 1876. okt. 22.

Az ilyesféle riportok természetesen nemcsak a tanyavilágot jelenítik meg, hanem a városban élő parasztság életét is tárgyalják, jellegzetes figuráit vonultatják föl búcsú, vásár, sorozás stb. alkalmából. Ezzel a kompozíciós módszerrel és beállítással a riport könnyen átlépi a riport és a novella közötti, ekkor amúgy sem éles határt.

A „tanyai riport”-hoz hasonlóan többé-kevésbé szépirodalmon kívüli, másik tényező, amely a szegedi parasztnovella vissza-visszatérő, meghatározó elemévé formálódott, a betyárhistória, illetve a törvényszéki tudósítás.

Az 1870-es években Szegeden még mindenki jól emlékezett a betyárvilágra. Ráday hírhedt vésztörvényszéke csak 1873-ban fejezte be ezeknek a Szeged környékén, a tanyavilágban személy szerint is ismeretes parasztembereknek, pásztoronak az üldözését, megbüntetését. A hírlapokba került betyártörténetek szerzői részletesen leírták a pusztai csárdák, a betyárrejtő mocsarak, nádasok lakóinak életét, a pusztai ember öltözetét, készségeit stb. A tanyai riportokhoz hasonlóan évtizedekig fennmaradt Szegeden — ha egyre szórványosabban is — a hírlapokban a betyártörténet. (Palotás Fausztin, Békefi Antal, Tömörkény István, Cserzy Mihály is írt ilyeneket.)⁷

Ahogyan a betyárvilág lassan emlékké vált, és a tanyai rendbontások a korszerűsödő közigazgatás folytán „rendőri ügyekké” lettek, a betyártörténetek által biztosított szenzációt — amelyet egyetlen okos szerkesztő sem hagyhatott kihasználatlanul — a rendőrségi, törvényszéki tudósítások pótolták. A kezdetben sablonos tudósítások hamarosan irodalmias színezetet öltöttek a szegedi hírlapírók tolmácsolásában.

Elsősorban azok az esetek mozdították meg a tudósítóknak az írói ambíciókat, amelyek a rendőrségen, bíróságon megforduló parasztemberek sorsára, észjárására, maguk alkotta erkölcsi fölfogására különösen jellemzőek voltak. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy akkoriban, amikor Szegeden két, sőt három napilap is volt egy időben, egy-egy szerkesztőségben elvétele akadott professzionista újságíró. Még a főszerkesztőnek is volt többnyire — a mai szóhasználattal élve — egyéb „főállása”, megélhetése. Nem függték közvetlenül az állam közigazgatási apparátusától. Ilyesféle függetlenségben élven természetes, hogy a törvényszéki tudósítók a „nadrágos emberek” nagyoösszegű sikkasztásairól szenvtelenül számoltak be, de a naivitásból, a törvény nem ismeretéből fakadóan bíróság elé kerülő parasztemberről, talpraesetten védekező kanászbajtár ügyéről kellett éppen írniok, írásaik megszínesedtek, közvetve-közvetlenül kifejezést adtak a vádlottal való együttérzésüknek.)

Így az egyébként hiteles rendőrségi, bírósági jegyzőkönyvanyag a tudósító tolla alatt egyre-másra dramatizált jelenetté változott, amelynek szereplői a bíró, a vádlott, a tanú, a rendőr stb. Az ilyenfajta tudósításoknak máig is az lenne a feladatuk, hogy az olvasót figyelmeztető példákkal a törvény tiszteletére, az előírások, rendelkezések követésére, a rend megtartására neveljék. Az említett szegedi tudósítók annak idején ezt a didakszist többnyire humorral oldották föl, ha az ügy nem volt éppen tragikus, de már a humor is valamiféle, a vádlottal való együttérzést és a törvénnyel szembeni fönttartást sugallt. Egyre sűrűsödtek közben azok a tudósítások, amelyek a bürokratikus intézkedések, a valójában vétlenül perbefogott parasztember mellett keltettek hangulatot. Gyakran csak oly módon, hogy a tudósító a hivatalos, rendőrségi-bírósági bürokrata fontoskodást gúnyolta ki stílusában is. Másrok meg olyan megoldáshoz jutott, hogy a szegénysége miatt a törvényt kijátszani kényszerülő — bár póruljárt — parasztot rokonszenvesen állította be.

A rendőrség, a törvényszék azonban nem csak a fináncokat kijátszó, meg az alig ismert, új, néha értelmetlen rendelkezésekkel szembe került parasztemberek eseteit

⁷ Kötetekben is található. PALOTÁS—BÉKEFI: Sötét idők. A Ráday-korból. Szeged, 1887.; TÖMÖRKÉNY: A betyárvilágból. Szegedi Napló 1902. jan. 12., stb.

hozta a szegedi novellisták elé. Megható, megrendítő, sőt tragikus ügyek is föltáru-
koztak ilyen módon a városiasodó Szeged — és az ország — olvasóközönsége előtt.

(Köztudott például, hogy Mikszáth — aki 1878—1880 között itt újságíróskodott
— a *Bede Anna tartozása* címen ismert novelláját egy itt valóban megtörtént törvény-
széki tárgyalásról szóló tudósításból írta.)

Békefi Antal, aki Mikszáth ittlétekor lépett a *Szegedi napló* szerkesztőségébe,
írta: „A népelet titkainak gazdag világa tárul föl gyakran az igazság ítélőszéke előtt.
A sötét történetek, melyekbe a büntető igazság belényúl, elregélik, miképpen szület-
nek a népballadák. Egy idő óta Szeged határa dús anyagot nyújt a népelet regényei-
ből.”⁸ Egyre több szó kerül itt a városi razzian fogott, tanyáról városba jött s elzúlló
parasztlányokról,⁹ a föld miatt egymással s a rend helyreállítása céljából helyszínre
érkező „pusztázókkal” vére menő tanyai parasztokról,¹⁰ a bűnét majd három év-
tized múltán beismerő parasztról, akit enékül nem vennének maguk közé a tanyavi-
lágban szervezkedő nazarénus szekta tagjai¹¹ stb., bizonyítva, hogy a szegedi tanya-
világban milyen harc folyik az életért.

A Törvényszéki Csarnok ilyen irodalmivá színeződése szükségképpen azt ered-
ményezi, hogy a „tudósítások” szétfeszítik a számukra fönntartott helyet a lapokban,
s tárcákként, novellákként jelennek meg. Egészen természetes, hogy a lapok — külö-
nösen a Szegedi Napló — szinte a hírdetésekig megtelnek tanyai esetekkel, anekdo-
tákkal, karcolatokkal, novellákkal. A már említett Békefi Antal — aki „Mikszáth
íróasztalá”-nál kezdte s Mórának is szerkesztő „gazdája” volt — egyik jellegzetes
írásából idézünk csupán: „Szögény legény létömrre mög akartam házasodni, aztán
hát nem volt hozzá módóm. Azt gondoltam hát, Márki uramnak sok van, neköm mög
annyim sincsen hogy a lakodalmat mögülhessem, mondok, nem töszők nagy hibát,
ha gazdag embör kárával segítök a magam baján...”¹²

Látnivaló, hogy a „törvényszéki tudósítás” típusú, gyakran dramatizált tárca
szoros kapcsolatban volt Szegeden a parasztság szociális problémáival. Szerzői — bár
hajlamosak voltak nem is egyszer az „ügyeket” humoros oldalukról is fölfogni, —
nem fogadhatták el valóságnak a korban divatos népszínművek idilli parasztvilágát;
különös érzékenység fejlődött ki bennük a paraszti tragédiák iránt. Jellemző, hogy
amikor 1881-ben egy öreg tanyai paraszt megölte a fiát, mert földjének fiára íratása
után naponkénti megalázás, embertelen bánásmód, nélkülözés jutott osztályrészéül,
a szegedi lapok versengve írták meg e „paraszti Lear” történetét.

Az 1870-es években fellendülésnek indult szegedi irodalmi élet tehát a paraszti
tárgyú írásoknak két alaptípusát hozta létre, amelyek nem csupán témájuk, nép-
nyelvi sajátosságuk által, hanem a valóság alapos ismeretében is eltértek a kor nép-
színműves parasztszemléletétől, a kései „népies-nemzeti” korlátozottságtól, s formai-
lag, ábrázolásmódban is mutattak egyfajta eredetiséget. A leíró jellegű riportban a
hazai néprajzi, népköltészeti kutatás fejlődését is szolgáló gondos tárgyilagosság mu-
tatkozott meg; a drámai-balladisztikus „törvényszéki tudósítás”-ból sarjadó tárcák
pedig olyan eszmei tájékozódásról vallottak, amely a szegényparasztság szociális
helyzetére irányította a figyelmet.

A jobbára feledésbe merült nevű szegedi újságírók közül Békefi Antal, a *Szegedi
Napló* szerkesztője, a kilencvenes évek elején végre megalakult szegedi *Dugonics
Társaság* első főtítkára (e minőségében Tömörkény és Móra elődje) emelkedett ki.

⁸ A kitett gyermek. Szegedi Napló 1883. ápr. 22.

⁹ A „szép lányok”. Uo., 1883. febr. 8.

¹⁰ Harc a pusztázó és a tanyai legények közt. Uo., febr. 2.

¹¹ Huszonnyolc év után. Szegedi Híradó 1883. okt. 19.

¹² Tolvaj szerelemről. Szegedi Napló 1882. jan. 11.

Móra írta róla 1932-es megemlékezésében: „Ott van az épülő város utcáin, nyilvánosságra hozza a hivatalos bürok napvilágra nem mindig kívánczók eseményeit, a gonosztevőket együtt nyomozza s rendőrséggel s míg az újságírás számára új világ-részt fedez fel a kihágási bíró szobájában — a parasztstudiumokba ő vezette be Tömörkényt — volt szíve meglátni a városban az eltévedt kis tanyai kölyköt, a nyíló orgonák első lila gubóját s a deres fahegyen didergő madarat... Egy kicsit elődje Tömörkény Istvánnak, Gárdonyi Gézának és Bródy Sándornak. Mestere a koncepciónak és művésze a stílusnak, igaz a realizmusa és megvesztegető a romantikája, de a legnagyobb ereje az, hogy mindig a szív hangján beszél.”¹⁴ Ezt a Mórát magát is jellemző jellemzés már önmagában is sokat mond Móra és szegedi elődei kapcsolatáról, s csak a pontosság kedvéért említünk néhány Békefi kötetet: *Bíró előtt*, *Szegény ördögök*, *Betyárok* (ez utóbbi Tömörkénnyel közösen írt kötet!).

Békefi a szegedi „paraszt-studiumokba” nyilvánvalóan nem csupán Tömörkényt vezette be, hanem az 1902-ben ide kerülő Mórát is. Móra tárcái, novellái között is lépten-nyomon találkozhatunk ilyesféle szegény ördögökkel, bíró elé okkal-ok-nélkül kerülő, végrehajtót, biztosító intézetet kijátszó parasztemberekkel. Nagyon is valószínű, hogy Tömörkény mellett a Békefi által közvetített szegedi novellista hagyomány is segítette Móra Ferencet annak a tárcanovella fajtának a kimunkálásában, amelyet oly sokat vitatnak máig is. Hogy szegedi elődeit jól ismerte, nem csak a Békefiről írott, megindult hangú emlékezés bizonyítja, hanem a *Szegedi Napló* 25 éves jubileumi albumában megjelent, hosszabb, majdhogynem sajtótörténeti tanulmánynak nevezhető emlékezése is, amelyben áttekintette a lap hőskorának eseményeit és név szerint is emlegette szegedi novellista elődeit. Mikszáth, Gárdonyi, Pósa szegedi munkásságát méltatva elismeréssel emlékezik *Palotás Fausztin*ről, „a könnyű tollú népies elbeszélőről, aki ...szinte katonája volt a *Napló* hadseregének két esztendeig”. Számon tartja az 1880-as években Szegeden dolgozó *Sebők Zsigmond*ot, a „szebbnél-szebb tárcák íróját, melyek mindegyikén valami csendes mélabú ömlik el, s oly szomorú szeptemberi ragyogás...” A csak néhány évig dolgozók közt kiemeli *Thúry Zoltánt* és *Móricz Pált* is. Thúryról írja: „Itt való munkásságáról megint sokat kellene írunk, ha ki nem fogytunk volna már a helyből. Nemcsak azért, mert azóta egyike lett a legelső magyar novellistáknak, akiről megemlékezni büszkeség a lapnak, melyet két esztendeig szolgált talentumával... Mint riporter a közigazgatást végezte Thúry a *Naplónál*, de poétalelkét ennek a sivársága se tudta kiszáritani. Sőt talán éppen ez elől menekült olyan sokszor a vonal alá, sűrű egymásutánban írván borongós, tragikus hangulatú tárcáit, melyek közül nem egy igazi műretek.”¹⁵

Munkatársai közül a már említett Békefin kívül Tömörkényt, Farkas Antalt, Domokos Lászlót, Újlaki Antalt, Sz. Szigethy Vilmost is említi, s szerényen szóba hozza bátyja, Móra István Szegeden megjelent költeményeit is.

A gyermekora emlékeivel Szegedre érkező Móra látnivalóan rokonlelkekre tált ezekben az elődökben és munkatársakban. Írásaikban föllelte szülővárosa szegényparasztjainak gondjait, örömeit, tragédiáit. Bátorítást kaphatott tőlük nem csupán személyes élményeinek megírásához, hanem a szegedi és a Szeged környéki tanyavilág parasztjainak írói megjelenítéséhez is.

Talán nem erőltetett párhuzam Móra *Georgikonját* (1924) egyféle tanyai riport-sorozatnak, tanyai kalandozásairól készült beszámolóknak tekinteni. Ebben — és az ezzel szinte egykorú *Nádihegedűben* — ugyan minden tanyai élmény még nem annyira az etnográfiai, szociológiai hangsúllyal kerül elő, hanem erősen lírai tónusban, aho-

¹³ Pl.: Lear a tanyán. Szegedi Napló 1881. nov. 4.

¹⁴ A Szegedi Napló története (1903.) Szegedi Tulipános Lada (1964. évi kiadás) 5.

¹⁵ Uo., 503—505.

gyan VAJDA László és VAJTAI István is írta. Mégsem pusztá ürügy — mint egyesek vélhetnék — a tanyai emlék a személyes líra fölbuzogtatására. A megjelenített paraszti alakok abba a galériába illeszkednek — íróilag magasabb szinten —, amelyeket a szegedi elődök, Palotás, Békefi, Thúry, Tömörkény kezdettek összeállítani a Szeged vidéki népről. Ilyen például „Homokország” felejthetetlen családja, a szinte „ősemberi” filozófiát megtestesítő Habi, felesége, karikalábú (nyilván angolkóros) kislánya és talpraesett kislfia, Ósika. Konrád erdőőr, a szélmolnár a Siró-dűlőből, a Hebők és Támadi család viszálya, a pusztázók által bekísért „hadiözveggy”, Gyömbér Veron története. Hiedelmek, véleményük a világról meg az urakról, e különös világ épp olyan újrafelfedezése a huszadik század első évtizedeiben, mint volt az elődöknél az elmúlt század utolsó harmadában.¹⁶

És ahogyan a szegedi novellista elődöknél, Móránál is hamarosan háttérbe szorítja a *Georgikon*ban és a *Nádihegedű*ben még előtérben levő szubjektív lírát a szegedi tanyavilág kegyetlen realitásának számonkérő bemutatása. A *Göröngykeresés* című kötetben egyberendezett írások ugyan régészeti ásatások során nyert élményekről szólnak, de Móra ekkor is riporter a maga módján abban a szomorúan egzotikus világban, amelyiknek az atmoszférája a két világháború közt jellemezte az alföldi parasztságot.

Ha most el is tekintünk Móra előző, sok-sok éves, e tárgyat érintő — hangsúlyozzuk, sűrűn érintő — publicisztikájától, beleértve az 1918–1919-es éveket is, föl kell figyelnünk a *Göröngykeresés* előszavára. Ez az 1911-ben fogant, 1927-ben is megírt, végső formáját 1933-ban elnyerő írás, az 1890-es évek agrárszocialista mozgalmain fölnevelődött „földosztó”, Szántai Vecsernyés Pálról szól, aki szerepelt Vadnai Andor „Adalék az alföldi munkáskérdéshez” c. könyvében is. „Pál maga pedig — írja Móra — csendőrkézzre került, s amikor a törvény eligazította vele baját, akkor Pál lába alól kiszaladt a magyar haza földje. A haza, amely eddig nem adott neki földet, most már nem adott munkát se. A börtönből szabadult parasztnak a haza megmutatta még egyszer virágos halmait, kitérta sugaras mezőit, és azt mondta neki:

— Eredj innen, te izgága Pál, mert nincs neked itt semmi keresnivalód, se a földemen, se a földemben.”¹⁷ És az Ausztráliába kivándorolt deszki kubikos halálos ágyán azt kívánta, hogy szerezzenek egy kis magyar földet a sírjába. „Ilyen földéhes a magyar paraszt, ezt a végrendeletet tette izgága Pál, és ezért küldött nekem egy megcímzett papírzacskócskát a konstáblerné, Mr. Jackson neje, született Szántai Vecsernyés Magdolna... Ötödik esztendeje rakosgatom előre-hátra az íróasztalomon a kis papírtarisznyát, s ha útra kelek, ha előadást tartani megyek valahová — írja igazán érzelmesen tovább Móra —, egyik országrészből a másikba, vagy ősoket keresek a határban, mindig viszem magammal. Hátha, hátha... Ó, micsoda *Carmen Miserabile* lenne abból, ha én ennek a göröngykereső vándorlásnak minden stációját megírnám!”¹⁸

A *Göröngykeresés* első írása mögött ugyanígy ott kísért a szegedi novellista elődök sugallta betyártörténet is, amely valahol mégis találkozik a szegedi tanyák népének generációs nyomorúságával. Móra maga vallja, hogy még kezdő riporter korában találkozott Nyomlár János csendbiztossal, aki annak idején Szerencsés Fekete Jós-kát vallatta, s ebből írta a *Vallató vacsora* c. tragikomikus karcolatát.¹⁹ Hasonlóképpen ebből a betyárhistória — háttérből táplálkozik a kötet *A madarásztói szépasszony*

¹⁶ *Georgikon* — *Nádihegedű* (1959. évi kiadás)

¹⁷ *Göröngykeresés* (1960. évi kiadás) 247–248.

¹⁸ Uo., 259.

¹⁹ Uo., 337.

és a *Madarásztói csárdás* c. novellája is.²⁰ De betyár témájú a nyolc fejezetből álló, *A Sándor* (t. i. Rózsa Sándor) *körül* c. tárcasorozat is a *Parasztjaim* c. kötetben, amelyet egyesek szerint regényvázlatnak szánt az író utolsó éveiben. (Szinte mintha Móricz Zsigmond nagy parasztregegy-terve villant volna föl benne.) Közben megírt olyan szívszorító, közismert történeteket, mint a *Gyilkosság előtt*, vagy *Esteli dal Hajnal Matyikáról*.²¹

Időközben eljutott Móra a sokat emlegetett Földhözragadt Jánosék történeteire, ahogyan elődei, a névtelen szegedi hírlapírók megírták a maguk korának szomorú, tragikus, vagy tragikomikus tanyai históriáit. Ahogyan az elődök és kortársak legkiválóbbika, Tömörkény *A házasság első éve* címen megírta a földért erdőirtást is vállaló Mindszenti Mihály és felesége történetét (a veremlakásban tengődő ifjú házaspárt megbüntetik, mert nem hívtak orvost megbetegedett gyermekükhöz, aki persze meghalt), úgy írja meg majd Móra: hogyan ajánlja föl a földhöz jutott János nyomorúságos földjét maga és családja temetkezési helyül. S mindezt — ugyan sajátjává alakítva — elődeihez feltűnően hasonló írói eszközökkel: lírát, epikát, drámát egybeötvözve.

A régi szegedi elődökre emlékeztető riport Móra egyik írása a *Parasztjaim* kötetből (már a cím is sokatmondó!) a tanyai végrehajtásról szóló részlet, amelyet ezek a sorok színezenek „érzelmessé”: „A fecske fészket is leverik, pedig arról mindenki tudja, hogy Isten madara. Csak az emberi fészkeleveréshez többen kellene...” És itt Móra rideg pontossággal felsorolja a végrehajtó közigazgatási apparátus személyzetét, s így folytatja: „Hát ez a sok hadinép mind kiérkezett a barna homokra. Rendőr csak egy, annak se volt egyéb dolga, csak a szemét törölgetni. Mert nincs az a szőrös szívű ember, aki azt száraz szemmel megállta volna, amikor a méhrákos anya felült a vackán, belemártotta az ujját a tükör alatt a szenteltvíztartóba, és először magára vetett egy keresztet, aztán az urára, aki a kanapé sarkában gubbasztott, aztán a gyerekekre, akik álltak karéjban a szoba közepén; a nagyja csüggedt topogással, az apraja feszült kíváncsisággal szopván az ujját.

— Az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében...

— Nini — mondom —, hiszen itt nem öt gyerek van, hanem hét.

— Kettő *velencei* — magyarázta a rendőr.

Igen, tudom már, gyámságba vett lelenc-gyerek. Mint gazdasági befektetés. Nem hoz annyit mint a disznó, de nem olyan lutri.”²²

Szóba kerül a hadiözvegyi járandóságával naív ravaszsággal ügyeskedő, férjeivel emiatt „ebhiten” élő, végül utolsó férje fiával együttélő Julis néni is. „Szodoma és Gomora? Én azt hiszem — írja Móra —, rosszabb, mert fájdalmasabb. A Holt-tenger egy bujálkodó csordát nyelt el, amely nem hallgatta meg, amit az Úristen angyalai által üzent neki. De ezek közt nem jártak angyalok az Úristen üzenetével, ezeknek csak az emberek csinálnak törvényt.”²³

És folytathatnánk sokáig e személyes, lírai kommentárokkal kísért tanyai beszámolóknak a sorát a nagy „összefoglalás”-ig, az *Ének a buzamezőkről*ig

A szegedi novellista hagyomány, — amely jegyeit mindvégig rányomta Móra írásaira — nem mond ellent, még ha sokan úgy vélték is, az író európeér mivoltának. Ez a kétségtelen inspiráció és formai hagyomány nem visszahúzó, provinciális árnyalás művészetében, hanem olyan forrás, amelyből merítve Móra Ferenc a magyar és egyetemes emberi gondok megfogalmazásához nyert nem múló ösztönzést.

²⁰ Uo., 323, 331.

²¹ Uo., 384., 430.

²² Véreim, *Parasztjaim* (1958. évi kiadás) 343.

²³ Uo., 361.

FERENC MÓRA UND DIE NOVELLENTRADITIONEN IN SZEGED

In der Abhandlung werden die Vorgeschichte und die wesentlichen Charakterzüge der Bauernauffassung und Bauernschilderung von Ferenc Móra analysiert. Es wird hier festgestellt, dass die Darstellung des Bauervolkes der Stadt und Gegend durch die städtischen Journalisten- und Schriftstellerkreise schon zur Zeit der Ankunft von Móra in Szeged jahrzehntelange Tradition hatte. Dieses Interesse hatte aber nicht bloss ethnographischen, folkloristischen Charakter, wurde gleichfalls auf soziale und moralische Fragen erstreckt. Bunte Reportagen, nicht selten dramatische Berichte wurden mit der Zeit zu Novellen von hohem Niveau gestaltet. Mit den Werken und persönlichen Äusserungen von Móra kann hier dokumentiert werden, dass diese Vorereignisse in der Ausbildung der richtigen Bauernauffassung und Bauernschilderung des Schriftstellers bedeutsame Rolle spielten.

KESS LAJOS

NÉMETH LÁSZLÓ, A GONDOLKODÓ

A reneszánsz kor szült hozzá hasonló mohó tehetségű embereket. Olyanokat, akiknek képességeit a feladat nagysága fokozni tudta a megoldásig, sőt a tökéletes megvalósításig. Németh László a XX. század elején született. Specialisták kortársának s addig soha nem tapasztalt világváltozások szemtanújának. A történelem író- és művészemberként tartja majd számon, ám abból a fajtából, amely több életképes tudóst is hordott magában. Németh László azonban egyetlen tudóserő — még a legígéretesebbért, az irodalomtörténészért — sem áldozta fel tehetségének gazdag lehetőségeit; a specializálódással nyomorgatott reneszánsz tájékozódású alkotót.

Elemző és szintetizáló elme volt. E két alkotói erényéről tudott, erősítette és működtette ezeket. Nem utolsó sorban azzal vált ki kortársai közül, hogy íróként, orvosként és tanárként képes volt a jelenségeket elemeire bontani, analizálni, s egységbe fogni, részeiből az élet dolgait szellemileg újjáalkotni. Ennek a kettős irányú hajlamnak a század első évtizedei nem sok biztatást adtak. Az egyetemre bölcsészhallgatónak iratkozott be. Hiányérzete azonban rövidesen az orvosegyetemre hajtja át. A század elején a bölcsészet — XIX. századi kategóriáival és szemléletével — már nem lehetett alkalmas a nagy tehetségű fiatalember problémaigényét ellátni. Az eleven anyagot követelő analízáló kedvet s az egységbe rendező elmét, kritikai igényével s erkölcsi felelősségével a bölcsészeti tudományok felszítani és tartalmas munkába fogni nem tudták. Ám a fiatal Németh László éleselméjűsége nemcsak abban mutatkozik meg, hogy felismeri a humán felkészültség elégtelenségét, s az irodalmat szélesebb műveltséggel világértőbbnek hiszi és vallja, az orvosegyetemhez pártolva önmaga megalkotásának egy tartalmasabb formáját fürkészi. A sablonelemzés és szintézis helyébe élő anyagot keres képességei működtetéséhez. Az orvostudomány ezt bőségesen megadta. A sablonok itt hamar lelepleződnek az élet és a halál szorításában, s ugyanez a szorítás préseli ki a valódi problémákat is. Németh László orvosnak ment nem kizárólag a gyógyítás szándékával, hanem az új tudományát megalapozó többi tudományért is. Természettudományos hajlamainak engedve. Azt gondolta, hogy innét kell közelítenie a szellemtudományokhoz, hogy azokat is mintegy megalapozza, mondjuk így, ha furcsán hangzik is: tudományosan. Tehát úttörőként kereste a különböző tudományos diszciplinák közt a természetes, akkor még csak termékenyítőnek tekintett kapcsolatot. S a másik nagy gondolata és tájékozódása: hogy a művészet ösztönösségének századai a XX-ig vonulnak, s itt valami más kezdődik. Az ember és a világ ma már nem lehet csak tapasztalati élmény, jölehet elsősorban mindig az marad, ám az alkotónak mélyre kell nyúlnia, különböző létrétegekbe hatolni, a tudatba s a tudat alá is. A tudományok már megtették ezt. A művészetnek nemcsak kötelessége a lépéstartás, felelőssége is. Erről szól Marx Györgyhöz írt levelében is, némi melankóliával, mert úgy érezte egy vitában, hogy az ő kezdeményezése mintha elfelejtődött volna. Mert más dolog rá hivatkozni, s megint más gondolatait megértve

továbbgondolni. Valóban a természettudományos világkép és a művészet modernségének összefüggéséről ma, Németh László gondolatait elfelejtve, nem lehetne igényesen és felelősen szólni. De rosszul értve sem. Mert ő a természettudományok és a művészet nem valamiféle divatos s alkalmi együttműködését hirdette, önkényes vagy felületes elgondolás szerint. Az általános és tudományos fejlődés által szükségszerűvé váltát. Az igazán termékenyítőt.

A természet és műszaki tudományos szemlélet behatolását a művészetbe kíváncsnak látta. Nem mindegy azonban, hogy ez a folyamat miként megy végbe. A legegyszerűbb megoldás, ha az irodalom a természettudomány eredményeit bemutatandó, ábrázolandó tárgynak tekinti. Ennek a behatolásnak inkább az alaposabb világmegértést kell elősegítenie. S a művészi módszer átalakításában is nagy szerepe lehet. Ilyen eredetűnek vallja az elemző elvet Bartók muzsikájában és saját művészetében is Németh László. Önmaga műveltségének mércéjét a legmagasabbra helyezi. A világirodalomban a „komplett műveltség” példáját keresi és követi. A század első évtizedeinek specializálódási törekvéseivel szemben vallja, hogy a „polihisztorság, ha az, nem szakok egymás mellé tanulását, hanem világnézeti velejük kiszívását jelenti: ma is lehetséges, sőt ha nem akarunk holmi békaperspektívába ragadni, erőnkhez mérten törekednünk is kell rá”. Németh László hatalmas feladatra szánja el magát, nem kevesebbre, mint a reneszánsz alkotók, akik a művészetet és a tudományt egyszerre művelték, mint a XVIII. századi enciklopédisták, akik rendszerezett összefoglalást adtak koruk tudományos eredményeiről. Ennek megvalósítása csak a kor tudományos specializálódása ellenében volt óriási vállalkozás, de nem Németh László képességeihez mérten. Enciklopédikus teljesítményeinek egész sora bizonyítja ezt. Elsősorban a *Tanú*, melynek egyedüli szerzője és szerkesztője ő volt. Aztán orvosi működése, különösen iskolaorvosi kísérletei; pedagógiai elmélete s az a komplex, tudományos diszciplinákat természetes egységbe fogó oktatói kísérlete, amelyet Hódmezővásárhelyen próbált ki, a város gimnáziumában. Ebbe a sorba illeszkedik az általam oly nagyra becsült kritikus Németh László munkássága is. Szavait idézve, az élet sokszor gályapadhoz kötözte, de ő feloldozta magát, azáltal, hogy a kényszerszolgálat laboratóriumi kísérletté alakította át. Ahogy annak idején az iskolaorvosi szolgálat ürügyén emberkutatást végzett, mélyre nyúló tudósi és írói igényvel, később a fordítást is ilyen „normatúlteljesítési” kedvvel művelte. Remekműveket tolmácsolt kenyérkereső munkával, s közben mintegy megfizetetlen ráadás-ként a remekművekhez illő nyelvet is kimunkálta. A maga öröme. S műveltségünk és irodalmunk hasznára. S megszakítva a sort, ugorjunk át élete végének legnagyobb enciklopédikus teljesítményére: a *Levelek a hipertóniáról* című esszéfüzetére. Az önelemzésnek, a betegségekutatásnak erre az orvosi és pszichológiai szempontból utólrá nem mondható remekművére.

Elmélyülésének a természettudományokban csak egyik oka, hogy az úgynevezett szellemi tudományok a század elején alátámasztásra szorulnak. Tehetségének természetéből is következett: az egzakt elemzés igénye, a jelenségek törvényszerű működésének megértése. Az az alaposág, amit az orvostudományban talált, hiányzott az irodalomtudományból s a hivatalos történettudományból és filozófiából is. Egyszóval a tudományosság. A természettudományos kutatás behatolt a valóság minden létrétegébe. Kérdésmegfogalmazó és válaszadó szándékkal egyaránt. Nemcsak a világ kialakulását, az élettelen és élő folyamatok működését magyarázta immár, hanem az emberi viselkedés és magatartás motívumainak feltárását is feladatkörébe sorolta. A „mi az élet” kérdését még meg sem tudja válaszolni kielégítően, máris újabakkal egészíti ki. Milyen az élet működése, milyen az emberi élet működése. Ez utóbbi már a társadalom létfeltételei között is. Tehát az ember legsajátosabb, nembeli tulajdon-

ságait is értelmezni próbálja, anélkül persze, hogy azt a bizonyos második természetet, a társadalmat saját törvényeiből akarná megmagyarázni. Németh László azt tapasztalta, hogy az emberről többet megtud — íróilag is hasznosíthatót — a biológiát és az orvostudományt vallatva, mint amit a vértelenné vált szellemtudományok adhatnak.

A fiatal orvos, aki már irodalomkritikusként is dolgozik, nagy érdeklődést mutat a belgyógyászat akkor levált egyik ága, az alkattan iránt. Orvosiilag és íróilag sokat ígérőnek, kiaknázatlannak véli ezt a kutatási irányt. Az alkat megértése: az ember megértése. Ha orvos: a betegséget, a hiányt nem véletlenül ismeri fel. A megfigyelt alkat sok mindenről árulkodik, arról is, hogy milyen veszélyek fenyegetik az embert. Az iskolaorvos Németh László vizsgálataival a betegségek lehetőségeit és magyarázatát kereste az alkattanban. Ez olyan fajta emberbe hatolás, amely nemcsak a baj, a kór természetét kutatja, hanem azokat a belső emberi feltételeket is, amelyek között a betegség létrejött. Tehát egyféle okozati összefüggés feltárása itt a cél. Az író ezt az elvet alkalmazza szépirodalmi és kritikai munkásságában is. Egyik korai tanulmányának ez a címe: *Az Ady-vers genezise*. Első alcíme: *Esztétika és alkattan*. Úgy tudom, hogy az a fajta alkattani kutatás, amely a fiatal Németh László érdeklődését felkeltette, egy időre háttérbe szorult. A közelmúltban a tudományos érdeklődés újra felfigyelt az úgynevezett alkattani sajátosságok fontosságára. Azóta fizikai tudásunk gyarapodott, a műszeres vizsgálatok a sejtek ultrastruktúrájának a megismerését tették lehetővé. A genetika — azaz az alkattan — modern tudományággá fejlődött, tehát a Németh László-i egyéni kísérlet egy általános és sikeres tudományág által igazolódott. Nem lehet feladatom, hogy ennek a tudományos kutatási irányzatnak a létjogosultságáról bővebben beszéljek. Viszont Németh László szellemi fejlődését befolyásoló hatása miatt némely vonatkozásával foglalkoznom kell. Elsősorban azzal, hogyan hatott írói szemléletére. Emberlátására.

Kezdem azzal, hogy kritikái mind ragyogó emberjellemzések is. Nemcsak a teljesítményt elemzi, az azt létrehozó képességeket is; s a gátlás alá kerülő hajlamokat avégből, hogy felszabadítsa azokat. Igazságkereső kritikus volt, ezért sokszor kíméletlen. Illyés Gyula egyik televíziós nyilatkozatában beszélt arról, hogy milyenek ismerte meg Németh Lászlót. Mindig szerény, kedves és udvaris volt. Többször vacsorázott a költő asztalánál. Illyés nem lepődött volna meg, ha ugyanannál az asztalnál, fél óra múlva, a házigazdáról a legkíméletlenebb kritikát megírja. S ezt nem gyengeségből tette volna. Egy közepes műről lehet udvariasan szólni, ha csak egy regényről vagy egy verseskötetről van szó, de ha a kritikus az alkotót is látja, rejtett motívumaival és lehetőségeivel együtt, akkor igazmondásra kényszerül. S minden jó irodalom azért kíméletlen igazmondó, mert az ember belső erőinek működését is felfogja. Az alkat nemcsak sorsra váró lehetőség, beavatkozás is a sok szálból szövődő sorsba. Görgyey, Kossuth, Széchenyi jellemezhető történelmi szerepével és szerepében is, ám e magatartásokat két irányú erő formálta: a történelemé és a személyiségé. Az erőknek ebben a szorításában kristályosodik ki, ami karakterisztikus bennük: tehát rájuk is jellemző, nemcsak a szerepükre. Ennek az emberszemléletnek Németh László művészetében legtokéletesebb megvalósulása az *Izony* Kárász Nellijében szemlélhető. Olyan sokféle nevet adtak ennek a regénynek, keresvén legfőbb jellemzőjét. Neveztek tudatregénynek, elmarasztalóan biológiai realistának; én szívesen használnám a lélektani realizmus elnevezést, mivel az író legfőbb szándéka Nelli belső életének hiteles ábrázolása, nem annyira a tudatban történeteknek, mint inkább az ösztönök mélyéről elinduló, a reflexek működésében kifejeződő folyamatoknak. Az az orvosi alkattani iskolázottság fölöttébb termékenyítőnek bizonyult a regényíró Németh László munkásságában is. Ám nemcsak az orvosi alkattanban keresi ennek

a szemléletnek az igazolását, hanem a világirodalomban is. Tolsztoj emberábrázolásának kivételességét abban látja, hogy „Tolsztoj inkább századunk orvos-alkattani iskoláinak lehetne az őse. Ő alakjait a lelküknél mélyebben, a biológiai magvukban fogja meg...” Amit elmarasztalásként az *Izsony*ról írt az egyik kritikusa, Németh László azt alkalmazza Tolsztoj művészetére magasztalásul. „Az elmúlt években egy magyar regény megbélyegzésére használták a biológiai realizmus kifejezést; Tolsztojjal kapcsolatosan a csodálatunk nyúl érte.” Ez a csodálat nem lehet kisebb akkor sem, amikor Tolsztoj társadalmi magvuknál is megragadja alakjait és az élet jelenségeit. Ez a teljesítmény különösen nagy, ha figyelembe vesszük, hogy egy egész eszmerendszert kellett féken tartania, hogy megóvhassa műveinek objektivitását.

Németh László zseniális érzékelője a természettudományos összefüggéseknek és törvényszerűségeknek. S ugyanilyen irodalmi érvényességük felismerésében. Nem is kell jobb példa a most jellemzett alkattani elv alkalmazásánál. Egy ponton túl azonban a természettudományos módszer nem elégséges sem az emberi tudatfolyamatok, sem az emberi viszonyok lényegének megragadására. Németh László mély felelősséggel tanulmányozta a történelem és a társadalom folyamatait és jelenségeit. Kiutat keresett a két világháború közti magyar társadalom zsákutcájából. Kritikája sok igazságot feltárt. Terveinek számos eleme most és eztán válik alkalmazhatóvá. E gondolatmenetben tehát természetszerűen felmerül az a kérdés, hogy milyen gondolkodó is voltaképpen századunknak ez a nagy enciklopédistája. Utólérhetetlen műveltsége milyen gondolatpillérekre nyugodott?

A magyar irodalom legnagyobb gondolkodói közül való, még akkor is, ha ítéleteinek egy részét a történelem és az irodalomtörténet nem igazolta. Egy szép tanulmányában Szabó Lőrincről írja: „...Gondolati költő. Nem, mert nagyszerűek a gondolatai, hanem mert nagyszerűen küszködik a gondolattal.” Ő is ezt tette. Azzal a különbséggel természetesen, hogy Németh László elsősorban nem gondolatokkal s azok megfogalmazásával, hanem problémákkal küzdött. Gondolattermő elme volt, ami egyben a nehéz kérdések szaporítását is jelentette. Mert a helyes válasz csak egyik eleme az ilyenféle elmék munkálkodásának. S nem az egyetlen kritériuma az igényes gondolkodásnak.

Nagyon tanulságos, éppen a gondolkodó Németh László jellemzése szempontjából az, amit a filozófia funkciójáról és jövőjéről ír. Egyéni módon interpretálja a filozófiatörténetet és a filozófiai gondolatokat. Szándékosan nem elméleteket mondtam, mert Németh László ebben a diszciplinában is a valóban érvényes gondolatokat kereste. Egy átfogó igényű Németh László-életműelemzés talán éppen itt, a filozófiához fűződő viszonyában találhatja meg azt a pontot, ahonnan két irányba kaphat betekintést: természettudományos gondolataiba s a társadalom javát célzó terveibe. A filozófiáról így vélekedik: „Én a filozófiával a filozófálás kedvéért fiatal korom óta nem foglalkoztam; klorofilltalan növénynek éreztem, s ha tanulmányaimban egy-egy filozófiai mű elemzése felmerül, inkább a történeti kép teljességéért olvastam el őket: kortünetek voltak, nem megoldások, melyek életet irányíthatnának”. Az idézett szöveg két megállapítását feltétlenül megvizsgálandónak tartom. Itt, e szűk keretben csak röviden: az elmélyült Németh László-kutató — bízunk benne — felismeri e mondatokban s a hasonlóknak a jellemzőt. A gondolatban a gondolattermőt. Mert az is fontos, hogy mire kíváncsi az elme, hova fordul problémáért. Ez nemcsak világnézeti kérdés. Mondjuk azt, alkati? Bizonyos értelemben igen. Tehát itt a tehetség, a gondolkodó természete tanulmányozandó. Munkájától, annak eredményétől elválasztva ez természetesen nehezen valósítható meg. Az egységbefogás — reméljük — majd abban a várható nagyobb igényű Németh László-életműelemzésben fog megvalósulni.

A fenti idézetből kiemelendő két megállapítás pedig így hangzik. „...S ha tanulmányaimban egy-egy filozófiai mű elemzése felmerül, inkább a történeti kép teljességéért olvastam el őket...” A másik megállapítás voltaképpen az elsőnek a summája, s hogy külön szólok róla, annak oka az, hogy egy új elemet is tartalmaz, a szerző minősítő véleményét a filozófiai művekről, azaz elméletekről. Tehát a filozófiai műveket a történeti kép teljességéért tanulmányozta. Németh László e történelmi érdeklődését mintegy indokolja is azzal, hogy a filozófiákat nem tekintette olyan megoldásoknak, amelyek — úgymond — az életet irányíthatnák. Mivel az írónak ez a megállapítása fontos, azért ezt a pontot még érintenünk kell. A bölcséleti munkákat a történeti kép teljességéért tanulmányozta. Ám ez a történelmi igény nemcsak a klorofil-talan filozófiai gondolatok pótlásaként jelentkezik. Németh Lászlóban rendkívül erős a történeti rendszerező hajlam. Szereti a jelenségeket és problémákat történelmi idejük és helyük föltételei közt látni. Ezzel mintegy szemléletessé teszi a maga számára; keretek közé szorítja, amely az elsajátítást könnyebbé teszi. Mennyire jellemző például a tanár Németh László szaktárgy-szemléletére ez a tanulmánycím: *A matematika fejlődése a XIX. században*.

Az 50-es évek elején Sárospatakon járván, kollégiumi szobájában a bibliát forgatja. A szentírás tapintatos elhelyezői nyilván csak a nagy író lelki üdvösségére gondoltak, amikor térkép nélküli példányt tettek éjjeliszekrényére. Valóban nem sejtették azt, hogy akadhat egy igazán áhítatos olvasója az Írásnak, akit az eligazító tanulságoknál jobban érdekel annak historikuma. Szóvá is tette a hiányzó térképet. „Másnap aztán kaptam egy egész atlaszt; gyönyörű angol kiadványt, nemcsak Palesztina volt meg benne, Ábrahám-tól Jézus idejéig, mint a történelmi atlaszokban, amilyent apám szerkesztett Magyarországról, de Egyiptomtól Perzsiáig a nagy előázsiai színtér is, amelyen a kis zsidó nép hol ide-oda hányódott, hol hazát talált, hol megint szétszóródott.” Érdekes volna megvizsgálni, hogy szorgalmas bibliaforgató nagy íróinkat milyen igény és szándék vezette. Ady bizonyára az emberiség és a magyarság sorspéldázatait kereste. S nyelvünk történelmi szellemét, amelyet jöllehet a biblia közvetít — ezt Ady tudta —, ám valójában Károli Gáspár zsenijének és hatalmas szorgalmának a hagyatéka. Németh László tehát atlással kezdte el a biblia olvasását. Ide is érvényes, amit a filozófiai művek tanulmányozásáról mond: „inkább a történeti kép teljességéért olvastam el őket...” Mindkét esetben valami hasonló dolog történik. Nem voltaképpen *funkcióikért* tanulmányozza a műveket: a filozófiai munkák nem megoldások; a biblia nem adhatott teljes értékű lelki eligazítást. A csak történelmi igényű vizsgálódáshoz ez is elegendő ok lenne. Ám van még egy. A hajlamban rejlő. Németh László a dolgok genezisére is kíváncsi, s történelmi illeszkedési rendjükre is, még akkor is, ha gondolati tartalmukat klorofil-tartalannak vagy anakronisztikusnak tekinti. Ez a szemlélet el tud merülni tárgyában akkor is rendszerező és teljességet áttekintő igényvel, ha annak az életet alakító hasznosságáról — ilyen például a filozófia — nincs meggyőződve. S a szentírást is tudja úgy elemezni, hogy nem lelki iránytű funkciója bizonyítódik be, hanem térképen követhető magyarázatát kapjuk a *bibliai* históriának. Németh László gondolatainak és elemzéseinek súlyosságát nem az elvontság adja: a történelmi levezetés. Vagy még inkább: a történelmi összefüggésbe helyezés. Így tehát hatalmas anyagot képes mozgatni: és bizony meg kell tanulni követni a gondolatot, amely nem pőrén jelenik meg előttünk, hanem az igazolásául társuló bizonyítékokkal együtt.

Egy nagy filozófus nagy íróbarátja azt mondta: műveit nem olvasom, mert nincs érzékem a filozófiai rendszerek iránt. Ez nagyon hasonlatos ahhoz, amit Németh László a filozófiai művek klorofil-talanságáról mond. Ő azonban tanulmányozta ezeket a műveket, a történeti kép teljességéért. Író volt. A gondolatban a szív és az ér-

telem eleven lüktetését kellett éreznie, hogy életképesnek fogadja el. Az ő szavaival olyannak, amely az életet irányíthatná. Bizony, a filozófiatörténetben ez sokáig nem így volt, jól érezte meg Németh László. A konstrukció, a spekuláció elfeledte az eleveniséget. Hatalmas ólomtestű rendszerek születtek, amelyek egy másik rendszerezésnek, egy filozófiatörténetnek könnyen odaadták magukat, hiszen azt az eredendő szándékukat, hogy a világot kielégítően megmagyarázzák, nem érték el. Ám ezek a klorofilltalan növények nemcsak egyfajta halott pompa díszüil jöttek létre. Nemcsak történelmi rendszer-kellékeknek. Lökték a világról való gondolkodást előre. A kanti *a priori* és *a posteriori* ítéletek a világban való eligazodáshoz nem sok közvetlen segítséget adtak. S a hegeli abszolút szellemről való tudásunk sem. De van ezekben a filozófiai rendszerekben valami lassan halmozódó és áthagyományozódó. S Hegelnél már ilyen kategóriákban teljesednek ki: történetiség, totalitás, dialektika. A rendszerek története az eleven gondolatok folyamatává szélesül, s hordalékától megtisztulván, már nemcsak a történelmi értelmezés anyaga. A filozófiából természetesen nem jön létre semmiféle világigazgatási elv. Magától a gyakorlattól kapja ezt a megbízatást a filozófia. De csak az az ága képes ezt felvenni, amelyben a filozófiatörténet legátfogóbb, legéletképesebb kategóriái együtt vannak. Itt a nagy gondolatok — az általánosított törvények — olyan kontinuitásával van dolgunk, amelynek végső eredője: a szocializmus. Természetesen az emberiség, a világ, a társadalom fejlődéséről nemcsak e nyomon haladva gondolkodott. Nemcsak a filozófia és a közgazdaságtan átfogó kategóriáiban. Némely esetben ennek ellenében születtek figyelemre méltó helyzet-elemzések és reform-elgondolások. Valóban a tehetség nagy teljesítményeként. Ezek az egyéni felismerések és tervek azonban vagy utópiák maradtak, vagy volt reális tartalmuk, megvalósítható célkitűzésük. Németh László életműve bőségesen kínál hasznosítható gondolatokat. A forradalom elvégezte és elvégzi társadalmunk gyökeres átalakítását. De mennyi munka vár még ránk. A minőség javítása. Ehhez tőle is várhatunk tanácsot. Ma már megvannak a feltételek, hogy komolyan vegyük ezt a fogalmat, mert a minőség a szocialista ember, a szocialista munka minősége immár.

Az új magyar irodalom útjáról külön elgondolása van Németh Lászlónak. A sajátos feladatot keresi, a történelmünkéből, az irodalmi múltunkból is sarjadót. Valami végzetes borongást lát azon végigvonulni. Ezt az akkordot Szabó Dezső ütötte le benne — ahogy 1957-ben megjelent *Magyar műhely* című tanulmányában megvallja — „közel negyven éve”. Ennek a sorsélménynek a kifejezői és hordozói a többi között Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény, Vörösmarty, Arany stb. Századunk elején Ady és Móricz is ebbe a sorba lépnek vagy még inkább végzetserűen itt jelölődik ki a helyük. Németh László a *Magyar műhelyben* a többi közt még ezt is mondja: „ők adtak hírt nekem arról a bizonyos mély magyarság-ról, amelyért annyi csúfolódás céltáblája lettem”. A *Kisebbségben*ről van itten szó, amely 1939-ben jelent meg először. Még a mester, Szabó Dezső is rosszmájú bírálattal fogadta. Az elutasítás a túlfeszített elméletnek szólt. A konstrukciónak. Irodalmunknak kétség-telenül ki lehet tapintani egy értékes borongó vonulatát, a fenti nevekkel jellemezhető. Ám ezek sors-teóriához nem adnak igazolást. Föltétlen igazolói azonban a magyar történelem, a magyar irodalom tipikus menetének, sajátosan változó alakulatainak. Ha a fent emlegetett borongás, „kárhozottság” hosszanélőnek tetszik, ennek oka a lassú változásban, az új társadalmi és emberi minőség retardált képződésében keresendő.

A *Magyar műhelyben* Németh Lászlónak természetesen nem az a szándéka, hogy régi elméletét megújítsa. Az új magyar irodalom esztétikai törvényeit, jellemzőit és szerepkörét kívánja meghatározni és felrajzolni. Abból indul ki, hogy „a magyar szociográfia nem sok újat mondhat a paraszti életéről, szocialista irodalmunk java

problémáit a szovjet irodalom helyzeténél fogva rég elfogadta". Irodalmunk figyelmét saját életünk felé akarja fordítani. Még pontosabb, ha azt mondjuk, hogy nemzetnépi és emberi mélységeink művészi feltárására buzdít. Olyan munkára tehát, amit — úgy mond — csak mi tudunk elvégezni. Ezt nem „foghatják el” előlünk.

Sok nagy gondolkodónk kutatta már eddig a magyar irodalom nemzetközi „versenyképtelenségének” okát. Németh László Babitsra utal a nagy tünődők közül. Az eddigi érveket egy újjal egészíti ki. Nem nyelvi elszigeteltségünkben jelöli meg az okot, — nagyon meggyőzően — ahogyan ezt sokan gondolják, hanem az „eszmék menyezeti-világításának hiányában”, azaz irodalmunk viszonylagos gondolatszegénységében. Szellemesen, a műalkotást esernyőhöz hasonlítja, amelynek van selyme, azaz érzéki anyaga s váza: a problémák feszítő hálózata. A magyar irodalom „selyme” nem rosszabb mint például az orosz irodalomé, a váz azonban — úgymond — hiányzik, ezért a selyem „összeesik”. Ez az összehasonlítás szép és szemléletes. Gyengéje az, hogy a történelmi realitás fölött csillog. Németh László számos helyen magasztalja irodalmunk gondolati erejét. Jó érzékkel, rokoni vonzódással rátalál és ki is emeli a sorból az „agykérgi” alkotókat. Csak egy pár nevet: Kemény, Ady, Szabó Lőrinc, s gondolattermőt ismer fel több kiváló esszéistánkban is: Osvát Ernőben, Halász Gáborban, Cs. Szabó Lászlóban, bizonyíthatóan és nem azzá keresztelve őket. Mennyi éles elme, — Németh László által is elismert — csak így kapásból. Alaposabb széttekintés tömegessé növelhetné ezt a kört. A gondolatszegénység látszata mégis megmaradhat bennünk, mert Magyarországon másról és másként kellett gondolkodniok nagyjainknak, mint szerencsésebben fejlődő társadalmakban. Ady külön nyelven beszélt a magyar sorssal, a magyar fátummal. Móricz a magyar élet „labirintusának” idegenvezetőjeként sokszor kényszerül honi egzotikumokról elmélkedni és anekdotázni. S a gondolati Szabó Lőrinc, — hogy most csak a Németh László által emlegetett neveknél maradjunk — a maga módján elemzi a városi életet, a polgári lét ellentmondásait. Ítélezése nagyon is radikális. Ám a „minden szítán” való átlátása polgári nézőpontú. Ez a szubjektíve nagy erejű költői lázadás — mily természetes — a „külön békében” csitul el.

A kérdés tehát úgy merül fel, hogy az új magyar irodalom „menyezeti világítása”, programot adó gondolatisága, hogyan erősíthető, olyanféleképpen, hogy azt más irodalmak ne tudják „elfogni” előle. S itt talál rá Németh László a modern megoldásra, a *bartóki szintézisre*. Tehát egy olyan tágabb útra, amelyet az irodalom is járhat. Századunkban a modernség a művészetek létkérdése. Ám a nagy veszély, a látzat- és divat-modernség a mi tájainkat is megközelítette. Bartók felismerte a megújulás igazi erőit. Németh László szerint két fontos összetevőre talált: a nyugati elemző módszerre és a lélekre, amelyet kifejez. Ezt a módszert a modern tudomány és a művészet finomította ki.

Irodalmunk közelmúltjához fordulva, Gulyás Pál költészetében véli felismerni Németh László a módszer és lélek fent jellemzett egységét. S kik vonzódnak ebbe az irányba az 50-es 60-as évek magyar írói közül? Németh László szerint: Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István, Fodor András, Csanádi Imre. A fogas kérdés itt az, hogy a magyar irodalomban milyen lehet ez a szintézis s hogyan erősítheti annak gondolatiságát, „menyezeti világítását”.

Mivel a zene nagy szabadsággal kezeli a tárgyi világot, a lélek jelenségeihez is más a viszonya, mint a konkrét, antropomorf dolgokhoz és történésekhez kötődő irodalomnak. A „lélek” túlzottan általános az irodalom tárgyi igényéhez képest. Hogy a zene milyen rétegekre és elemekre tudja bontani ezt a fogalmat, azzal nem kívánok foglalkozni, különösen pedig azzal nem, hogy egy tudományosan alakított és befolyásolt elemző módszer megtalálja-e tagulásának és eredményes működésének

lehetőségeit ebben a tartományban. Én Németh László szépirói munkásságában valóban felismerem a — tudományosan is iskolázott — nyugati elemző módszer s a boncolásra kiszemelt lelki jelenségek kapcsolatát. A *bartóki szintézist*. Ám, amit ő léleként elemez, társadalmi analizissé szélesül. Gondoljunk például az *Iszonyra*, annak a szándékon túli társadalomrajzára. Ezt az összefüggést Sötér István rendkívül meggyőzően világította meg egy régebbi kritikájában. A nagy irodalom mindig is helyezteket, cselekményeket átélő, azokat alakító hősök, figurák elemzése. Tehát az egész analízise. A modern nyugati elemző módszer — a Németh László szerinti — a tárgy sok rétegét képes feltárni, mivel sok irányú és szempontokban is rendkívül gazdag. Genezisét követve táguló ismeretekre találunk; működése csak a valóság feltárásában kap igazi értelmet. Ezért az irodalomban az élet elébevág a léleknek, hogy azután a lélek is elemezhető legyen. Ezt az ábrázolandó életet egyetlen szocialista irodalom elől sem lehet igazán „elfogni”, mert a jó elemző módszer éppen a legsajátosabbat tárja fel benne. S ezáltal lesz modern és szocialista.

Németh László tanárként is a minőségi embert, azaz a tudás emberét formálta. A történelem úgy fordult, hogy ez a program a kevesek nemes útkereséséből egy alkotó útra lépett nemzet szellemi felfegyverzésének tervévé tágulhatott. Született tanár volt, a tudást olyan természetességgel árasztotta magából, hogy diákká tett mindenkit maga körül, áhítatos befogadóvá. S egyben született nagy író is volt — akik valaha hallgatták, ezt érezhették —, mert nagy szelleme külön ráadásként is működött, amikor ismereteket közölt. Egyszer egy szerkesztőségi szobában — a véletlen így hozta — beszélgettem vele. A 60-as évek elején történt. Németországban jártam, az *Iszony* akkoriban jelent meg kint. Elmondtam, amit hallottam a regényről. Ő rövidesen átvette a szót, s máris arról beszélt vagy még inkább előadott, hogy a világ-irodalom nagyjai közül kik is tették rá voltaképpen a legnagyobb hatást. Körülbelül ezt mondta: egy nyugat-német újságíró felkeresett azzal a kéréssel, hogy nevezzem meg azt az öt nagy egyéniséget, akinek tehetségem alakításában szerepe volt. Proust, Tolsztoj és Ady Endre nevét említettem. Tehát csak három tudtam azonnal megnevezni. S aztán megkérdeztem tőle, hogy kit keres fel még Magyarországon. Azt válaszolta, hogy tőlem a Lukács Gyurihoz megy, mert ő csak a revizionistákkal akar beszélni. S itt Németh László megállt, s olyan jóízűen nevetett, hogy ezt csak közös kacagással lehetett befejezni. A kacagók közt ott volt Osváth Béla is.

Ha azt mondom, született tanár, épp annyira elégtelennek érzem a megállapítást, mint amikor azt mondom, született orvos vagy író. Századunk reneszánsz embere volt. Kísérletező ember. Némelyek azt mondják, sokat várt azoktól, akik körülvették, hogy igényes tanár volt. De legtöbbet kétségtelenül önmagától várt. Élete munka és tanulás volt mindvégig. Élvezettel csinálta. És amikor a hipertónia orvul megtámadta, egyszemélyes laboratóriumot szervezett betegsége köré. Korányi Sándor egyetemi előadásából azonnal felidéződik benne a példamagatartás: a bécsi professzor, akit inasa reggel holtan talált, mellette az éjjeliszekrényen az anginás rohamokról készült feljegyzései. Így készíti vérnyomásnaplóját ő is. S két nagy titkot akar kifürkészni. Milyen eredetű is voltaképpen betegsége, s lehet-e igazán hatásos gyógymódja. A *Levelek a hipertóniáról* című tanulmányának legnagyobb értéke — meggyőződésem szerint — nem a vérnyomásnapló, hanem betegsége természetének megvilágítása s a hozzá illő gyógymód megtalálása. Németh László nem a hipertónia titkát akarja megoldani. Tudja, hogy saját betegségének különös esetével áll szemben. Megközelítése így lesz individuális, mintegy példát adván az elsablonosodó orvosi vizsgálatnak és gyógyításnak. Eredménye látszólag egyszerű: az ő betegsége az agykéreg mértéken felüli megterhelésének a következménye. Kórokozó: a sok koffein, azaz a meszterés gesz ihletcsinálás. A gyógymód sem lehet más, mint az agykéreg egyensúlyának

helyreállítása. Mint régi iskolában tanult orvos az agykérgi nyugtatókat próbálja ki elsősorban: a brómt és a barbiturátokat. A kísérletező ember azonban hamar túllép ezen a terápián. Felismeri, hogy ezek a durva kémiai anyagok nem hozhatnak végleges megoldást. A szervezetbe nem idegen anyagot kell bevinni, hanem esetleg olyat, ami onnan hiányzik. Ezért nem tartja feleslegesnek a különböző gyógyfüvek és teák kipróbálását sem. Az önmagát és betegségét elemző orvos eljut ahhoz az eredményhez, hogy az ő agykéregbetegsége nem egyszerű koffeines izgalmi elbillenés, amit helyre lehet állítani a bróm és barbiturát gátláserősítő hatásával. A gyógyfüvekben csak azért bíz, mert a szervezet működését komplex hatóanyagokkal képesek fízológiasan befolyásolni. Ettől a felismeréstől már csak egy lépés az igazán hatékony gyógymód megtalálása: a karthauzi életforma. Ha a hipertónia kórokozója az agyi centrumokat, különösen — ahogy ő gondolta — a fogalmazási centrumot megbetegítő mértéktelen munka, akkor az agykérget pihentetni kell. Így született meg az agydiéta fogalma. A karthauzi életformát és az agydiétát oki terápiának tekintette. Bizonyítékul gyógyulására hivatkozott. Mi tegyük hozzá a másik nagy bizonyítékot: tovább épülő életművét.

A nagy korok nagy embereket nemzenek. Németh László a maga elé állított nagy feladatok végzése közben nőtt nagygyá. Reneszánsz képességű és tudású emberré a specializálódás századában. Mire megalkotta a kor ellenében önmagát, a világ hirtelen megváltozott körülötte. A csodálható példából követhető példává lépett előre. Élete végére a történelem képességeihez méltó feltételekkel ajándékozta meg. Most lép csak igazán katedrára.

ЛАЙОШ КИШШ

ЛАСЛО НЕМЕТ, МЫСЛИТЕЛЬ

Ласло Немет относится к числу крупнейших мыслителей венгерской литературы, несмотря на то, что часть его суждений не нашла подтверждения ни в истории, ни в истории литературы. В одной из своих работ он писал о Лёринце Сабо: «...Поэт-мыслитель. И не потому, что прекрасны его мысли, а потому, что прекрасно борется с мыслью». То же можно сказать и о нём самом. С той разницей, естественно, что Ласло Немет боролся в первую очередь не с мыслями и их формированием, а с проблемами. Это был ум, рождающий мысли, что означало одновременно расширение круга трудных вопросов. Ибо правильный ответ — лишь один элемент творчества таких умов. И не единственный критерий взыскательного мышления.

Великие эпохи рожают великих людей. Ласло Немет обрёл величие в ходе решения поставленных им перед собой великих задач. В век специализации он вырос в личность необычайно всесторонних способностей и знания. Но пока он создал самого себя в противовес веку, окружающий его мир неожиданно изменился. Из примера, вызывающего удивление, он стал примером подражания. К концу жизни история наградила его условиями, достойными его способностей. И лишь теперь, после смети, он по-настоящему поднимается на кафедру.

SZIGETI LAJOS

AZ "ÉDES MOSTOHA"
JÓZSEF ATTILA ANYAVERSEIHEZ*

Amikor a költő arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogy miért ír verset, a *Vers-tan és versírás* című munkájában — mely bizonynyal része lett volna tervezett nagy tanulmányának, a *Verstannak*¹ — egy gyerekkori epizódot mond el példázatként. „Gyerekkoromban egyszer azt hallottam — írja —, hogy az átmelegedett üveg elpattan, ha hideg víz freccsen rá... Egy kis vizet fröcsköltem a lámpaüvegre. Az üveg eltört, én megdöbbszemtem, a mama pedig belépett. Meglepetten s egyben fölindultan támadt rám... Lesütött szemmel hallgattam a szemrehányást és növekvő daccal türtem a pofonokat, melyek ugyancsak zuhogtak.”² Az anyával kapcsolatos élményben kereste tehát a hasonlatot még ahhoz is, hogy miért lett költővé. De nagyon is ambivalens módon kötődött a költő anyjához. Ennek igazolására idézünk Szántó Judit egyik visszaemlékezéséből. A költő egyszer Hatvanyéknál vacsorázott, s amikor éjjel háromkor hazament, azt hajtogatta, hogy gazdag akar lenni. Az élettárs így emlékezik a beszélgetésre: „Nem viccelek, gazdag akarok lenni, és tudod-e, miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprűt, miért kaptam?... Annyit tudnod kellett volna — szóltam én oktatólag és nyugodtan —, hogy a fonnyadt és puha káposzta már rothadt. — De mégis eltörte rajtam a seprűt — szólt Attila felcsattanva —, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe, és kiássam a sírt körömmel, és szétverjem a koponyáját.”³

Dolgozatunkban József Attila anyaverseit követjük nyomon azzal a szándékkal, hogy igazolhatjuk: a költő kötődése anyjához e versekben ambivalens természetű, illetve, hogy bizonyítani tudjuk: az anyamotívum igazi „archimedesi pontja” az életműnek, mert joggal írta Bóka László, hogy József Attilát „a gyerekek és szegények bizalmatlansága és félelme, a gyengék sóvár vágya a lenyűgöző biztonság után s a hozzá hasonlókat iránti szeretet tájékoztatták úgy a világban, hogy szocialista költő lett belőle. Alkatát tekintve tájékozódásának gyökere gyengeség volt s nem erő. Támaszt keresett. Anyás költő lett: anyásabb Petőfinél s Adynál, különösen anyja halála után. Az utolsó emberi támasztékát veszítette el”.⁴

* József Attila születésének 75. évfordulójára.

¹ Vö. József Attila Összes Művei. III. Sajtó alá rend. SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1958. 458.: a kritikai kiadás jegyzetei szerint is részét alkotta volna a *Verstan és versírás* a *Verstannak*. József Attila terveit FEJTŐ FERENC is említi: „Szó volt arról, hogy a nagyközönség és a költő-inasok számára verstant írjon s már megállapodást is kötött — két éve ennek — egy kisebb kiadóval, s igen nagy becsvágygal kezdett a munkához, amikor a kiadó hirtelen megszüntette működését és a munka abbamaradt.” FEJTŐ FERENC: József Attila költészete. Szép Szó, 1938. jan-febr. 68.

² JÓZSEF ATTILA: *Verstan és versírás*. JAÖM. IV. Sajtó alá rend. FEHÉR ERZSÉBET, SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp. 1967. 27.

³ SZÁNTÓ JUDIT: *Emlékeimből*. József Attila emlékkönyv. (Szerk. SZABOLCSI MIKLÓS). Szépírodalmi, Bp., 1957. 351.

⁴ BÓKA LÁSZLÓ: József Attila. Esszé és vallomás. Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp. 1966. 152.

(„Nincs anyám”) A mama halála végigkíséri József Attila egész költészetét. Árvaságtudata magányosságának és társtalanságának az élményével kapcsolódik össze. Az anya elvesztése megfogalmazódik már az egészen korai versekben is, mint a Radnóti által közölt *Ugye pajtás* soraiban: „Korcsmárosné! szóljon szép szót, / hadd feledjem, ami rég volt! / Nincs anyám, ki szedjen ránkba — / árva búsul itt magába”. De már ugyanebben az esztendőben — 1922-ben — tragikus felhangot is kap e hiánytudat megfogalmazása. „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / és én még tudok is alázattal borulni / anyám begyepesedett koporsójára.” — írja az *Erőnek*ben, utalva a halál tényénél is nagyobb fájdalmára, arra, hogy még csak látni sem láthatta holtában, el sem is temethette anyját. A tehetetlenség kínzó tudatának kimondásához vezeti a költőt e kegyetlen létélmény felidézése az *Ad sidera* zárószakaszában, ahol az anyához szólva tagadja meg a világot, amelyben élni kénytelen: „Anyám, falat kenyért sem ér az élet! / De nagy hitem van s szép jövőnek élek: / ne ordítson pénzért gyerektorok. / S tudjon zokogni anyja temetésén”. Még 1936-ból is visszaszól majd egy-egy hasonlatából a döbbenet, hogy nem láthatta holtában a mamát:⁵ „Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, / azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy”. (*Az a szép régi asszony.*) De már egy korai versből, az 1925-ben írt *József Attila* címűből⁶ — az első önmegszólító versek egyike — is „kiolvasható” az a kettősség, ami a későbbi versek anyaképét jellemzi majd: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még / anyámtól örököltem, áldott jó asszony volt, / látod, a világra hozott”. Az anyáról ugyanazon az ironikus hangon szól, mint amelyen önmagáról ítélkezik. Hasonlóképpen jelenik meg az anya hiánya a *Tiszta szívvel* negatív leltárának lázadásában és tagadásában is: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám,”. E tagadásban, hiánytudatának kimondásában anya és haza, apa és isten felelnek logikailag egymásra úgy, hogy az apa és az anya kerülnek az első helyre, jelezve mintegy, hogy hiányuk többet jelent önmagánál, tágabb jelentésben szerepel. A *Nemzett József Áron* második szakaszában pedig már a kifosztottság képzetéig mélyül a hiánytudat: „Megszült Pócze Borcsa, / kit megettek a fenék, / gyomrát, hasát sorba / százláb súroló kefék”. Értetlenül áll a költő a halál kénye előtt, mely megfosztotta attól, akit szerethetett volna, akihez ragaszkodhatott volna s aki őt szerethette volna. Ez az értetlenség lesz verssszervező elemévé az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* című verseinek, melyek tudatos újraélést sugallnak: mintha egészen friss lenne a tudatát beárnyékoló halálképzet:

Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele
szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép vagyok
meztelenül,
Még soha senkise látott meztelenül!

(*Anyám meghalt*)

A halál tényét elfogadni nem tudó, nem akaró „anyás költő” dadogása ez s szinte ugyanígy tör ki belőle a meghatározó élmény az egy évvel későbbi versben is:

⁵ Itt utalunk a vers értelmezésével kapcsolatos vitára. A vita teljes anyagát közli SZABOLCSI MIKLÓS. — Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: *Változó világ* — szocialista irodalom. Magvető, 1973. A kötetben: SZABOLCSI MIKLÓS: Egy kései József Attila-vers megfejtése. 78—86., TAMÁS ATTILA: Kérdőjelek egy vers-megfejtés margójára. 87—92., LENGYEL JÓZSEF: Egy kései József Attila-vers megfejtése? 93—6.

⁶ Péter László állapította meg, hogy a vers 1925-ben született. Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila-textológia. It. ,1954. aug. 3. 347—59.

Anyám meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle,
a bögrét két kezébe fogta,

.....

a mosásban kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy fiatalasszony,
álmában tiszta kötényt hordott, a postás olyankor
köszönt néki.

(*Anyám a mosásban gyászkoszorú*)

Hogy az anya hiányának tudata mennyire meghatározó elemévé válik József Attila költészetének, arra vonatkozóan verseinek egész sorát idézhetnénk, hiszen rálel az anyaképre olyan művekben is, mint az *Aratásban* címűben, melyben a „rengő búza” látványa idézi egyértelműen az anya emlékét, s ha még oly általánosan is, de a boldog együttlétet fogalmazódik meg hasonlatában: „A rengő búza hódoló remény, / Tikkadtan fekszik lábaihoz hullva; / mint fáradt gyermek, anyjára borulva”. Ott leljük az anyát, mint hasonlatelemet egy szürrealista képépítésű korai versében is: „Tegnap azt hittem, körtefa vagyok s még ma is / jönnek hozzám kisgyerekek, / csókolnak és megrázzák bennem a roskadozó körtefákat. / Nektek úgy adom oda magam, mint az anya meleg / teli mellét az ő éhes kicsijének.” (*Néha szigetek*) Anyahiányát fogalmazza meg a Vágó Mártának írt *Gyereksírás*ban is, melyben szerelmét kívánja maga mellett tudni s visszafordítja a múltba, hogy vele lehessen az anyaölben: „Mért nem ikertestvérem levél? / Összebújnánk télen melegen / kádacskámban velem fürdenél.” A vers egy változatában pedig ezt írja:⁷

Hiába. hogy majd anyám ölen,
mellén majd mosolyogva szendereg
jóllakottan két szopós gyerek
s lehelettel csókol: te meg én.

„Amíg élek — magánysecsemő” — folytatta e változatában a verset a távoli múltba vetített vágy teljesíthetlenségét jelezve s újra rádöbbenve a valóságra: magányára. Még kései verseiben is az anya hiányát megérző gyermek félelmében véli felfedezni társtalanságának, szeretetlenségének adekvát formáját: „Alszik a kised, tátva gyenge szája — / fölriad az ilyen csöpp gyerek, / érzi, nincs ott a mamája, / így fölriaszt, hogy nem leszek veled” (*Még ne utazz el*). Hasonlattá emeli a motívumot egy korai, 1924-ben, Espersit Máriához írott versében is: szerelmét itt is úgy szeretné maga mellett érezni, „mint kisgyerek az édesanyját”. Ebben, a *Kedvesem* című versben egyúttal egy másik jellegzetes motívumkapcsolatra is felfigyelhetünk:

Meleg vagy: esőt hozó tavaszi szél,
mely fogócskára tanítja a gyerekeket
és fölkelti a sáros füveket.

(*A motívum vonzasköre*) Az *eső*, a *szél*, a *fű* a *gyermekmotívum*hoz kapcsolódik. Párhuzamosságuk, együttszereplésük bizonyos szekvenciaszerűséggel ismétlődik (*Tavaszi sár, Reggeli*), a későbbiekben pedig állandósul is — az anya vonzaskörébe emelve. Először a *Nem én kiáltok* című versben lesz teljes a motívumsor: „Friss záporokkal szivárogya földbe — / hiába füröszköd önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / s nagyobb leszel a világ tengelyénél. / Ó, gépek, madarak, lombok, csillagok! / Meddő anyánk gyerekért könnyörög.” Az

⁷ Vö. JAÖM. I. Sajtó alá rend. WALDAPFEL JÓZSEF, SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai, Bp., 1955. 457.

anya, gyermek vonzáskörébe emelt motívumok: a fű, szél, eső s az utóbbihoz logikailag szervesen kapcsolódó *mosás* később már önmagukban is öntörvényszerűen az anyát, a mosónőt idézik a versbe, a mama képzetét keltik, mint az *Április 11* című vers, melyben a tavaszi szél hozza a gyermeket „a szép, ifjú mosóasszonynak, / ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / fejkendőbe kötözött gondnak.” A motívumbokor tagjai együtt jelennek meg — s magyarázzák is a verset — a *S az én apámban* is, az apa és anya hiányát, feltámasztani akarását megszólaltatva:

S az én apám, az én anyám
hajtson ki a zápor után,
míg kis gyermekünk bömböl,
mint nyugalom, mint dús növény,
jó szó, kövér fű, televény
szívemből és a földből.

E motívumkapcsolódás megfigyelésével érthetjük meg, hogyan asszociálja az „ősz eső” az anya alakját s idézi föl a költőben a gyermeket, s így lesz világossá a „csecсре vágyom” implikációja is:

Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg zilálva, bontva.
Harmadik napja sírja, mondja,
mint tébolyult anya motyogja
— mert csecсре vágyom — rám meredve:
Reátaláltam gyermekemre,
aludj el, édes kedvesem, te,
csitt, csitt, kicsikém, tente, tente...
(Anya)

A már sokszor megfogalmazott árvaságtudat sűrítődik e sorokban is, szeretetlenségét panaszolja, szeretetre vágyik a költő. De nem maradhat ki — érthető módon — e vonzáskörből a *ringás-ringatás* szintén anyát hívó, anyaidéző megjelenése sem. Már Bóka László fölfigyelt e motívum gyakoriságára. „Nyisd csak föl bárhol a Rend és értelem költőjének könyvét — írja —, mindig ott lelsz valamit ebből a ringatózásból: «Fészkében ring a száz cikázó fecske...», »Oly hűsen, tisztán símul hozzám, úgy ring a tájban, úgy zenél, mint a daloló lányok melle...» S idézi természetesen a *Ringatót* is (József Attila „édes tavaszi dallamá”-nak nevezi) és hosszan sorolja még a bizonyítékul szolgáló sorokat, mígnem végülis rámutat a ringás-ringatás képzetének eredetére is. „Aztán egyszercsak akárhol nyitod is ki köteteit — mondja Bóka — rávall a ringatózás vágyának forrására: »s ha mindez volt, ahogy írva, hét emberként szállj a sírba...!« Tejes kebel, anyamell, anyaöl, a halálba rejtett Mama gyengédsége.”⁸ A legszebb példa mégis *A Dunánál*. E teljességre törekvő kulcsversben kulminálnak a felsorolt motívumok, komplex szemléleti egészlet-egységet alkotva. E versben is ott van a halálba rejtett anya gyengédségét idéző ringás-ringatás: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / mosta a város minden szennyesét”, de a sorrend most fordított: a mosás villantja fel az eső képét, amely itt a személyesség szférájából az egyetemes emberibe emeli a verset: „egykedvű, örök eső módra hullt, / színtelenül, mi tarka volt, a múlt”. Az anya az emberi teljesség képzetének hordozójává lesz s lehetőséget ad a költőnek, hogy rajta keresztül a létezési tér és idő egészével nézzen szembe. S társul e képhez a gyermek s a tőle elválaszthatatlan játék képzete is:

⁸ BÓKA LÁSZLÓ: im. 181—3.

A Duna csak folyt. És mint a termékeny
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.

(„édes mostoha”) Látnunk kell azonban, hogy József Attila kötődése az anyához ambivalens természetű, mert míg az eddig idézett versek nagyobb részében egy szerető, gyengéd anyát idéz meg, addig verseinek egy másik típusában az az anya, az a Pöcze Borbála áll előttünk, aki — mint Bori Imre írta — „nem ért rá szeretni”.⁹ Ezt az ambivalenciát bizonyíthatja az is, hogy költészetének gyakran visszatérő figurája a veréstől félő kisgyermek (*Hajón megyek Pestre, Egész testében, Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*). Az öcsödi verések emléke hangzik fel legtöbbször, mint a *Levegőt!* soraiban is: „Sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermekket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban”. S fogódzót remélve rögtön hozzáteszi: „Én tudtam — messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek”. Az anya pusztalétezésének is biztonságot adó tudata áll szemben a veréssel az *Elégiában* is: „Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben löknek, vernek”. E vers is az öcsödi időszakot idézi, s hogy milyen erősen befolyásolja a költő tudatát e gyermekkori élmény, azt mutatja, hogy a „gyermek” és a „vernek” egymásra felelő rimhelyzetben állnak. De ugyanez a rimkényszer látható a *Boldog hazugban* is. Ott azonban az anyától kapott verést panaszolja fel:¹⁰

kit más gyötörte anyám *vert meg*,
mert sápadt kézzel loptam én, a *gyermek*,
jól tudva már, hogy minden odavan.

De gyakoriak az olyan versek is, amelyekben a még élő anya mellett is árvának mutatja magát a költő. Múltba vetített társtalanságát, szeretetlenségét e kétszeres árvaság hatványozza e művekben. Németh Andor az életrajzi magyarázatot tartotta fontosnak s József Attilát e szempontból Illyés Gyulával hasonlította össze. A *Nem felehetem én* és az *Anyák* című Illyés-verseket idézve kimutatja, hogy alkotójuk „milyen meghatott gyengédséggel emlékezik vissza ... gyermekkorára”, hogy „mennyi emléke van, mennyi kedves emléke kicsi korából.”¹¹ A két költő életrajzát, gyerekkorát felidézve és összehasonlítva, a távoli múltban látja Németh Andor József Attila anyaverseinek magyarázatát: „Az anyai ölelés, az anyai gyöngédség itt a hiány. Hisz neki anyjáról is csak gyötrelmes emlékei vannak. A szükség kitepte a karjai közül — ki kellett hogy adja idegenek közé, neki a sors Öcsödöt adott Ozora helyett. Ökrökről, tehenekről, lovakról nincs mit mondanía...”¹² József Attila anyaverseire egy sajátos kettősség: a *ragaszkodás és lázadás kettőssége* jellemző. E művekben a költő tudatosan fordul múltjához, hogy újraélhesse, újraértelmezhesse, újrazvizsgálhassa gyerekkorát, hogy megjelje szorongásainak, félelmeinek korai formáit. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is. Ragaszkodása olyan mértékű, mint amilyen az élethez való ragaszkodása s lázadásának oka is ebből vezethető le: lázad, mert nem kapja meg, amit kíván, mert ragaszkodása hiábavalónak tűnik. Nem véletlen, hogy Füst Milán értetlenül állott a vers előtt. „Azon tűnődöm — írja —,

⁹ Vö. BORI IMRE: *Eszmék és látomások. Tanulmányok*. Novi Sad, 1965. 17.

¹⁰ E rimkényszer részletesebb elemzését ld. SZIGETI LAJOS: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében. József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete. *Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIV.* Szeged, 1976.

¹¹ NÉMETH ANDOR: József Attila élete és kora. A szélén behajtv. Magvető, Bp. 1973. 480.

¹² Uo. 481.

hogy miért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei olyan hideg benyomást. Mert, hogy a szívemet nem fűtik fel, az kétségtelen... Egy jó ötletért, egy szép szóért feláldozza az édesanyját. Költői ötleteibe, szép szavaiba belefut a szíve, olykor a művésze is.”¹³ Hogy milyen bonyolult áttételezettségű, nem-szokványos anyavers a *Mama*, azt bizonyíthatjuk Croce szavaival is. Benedetto Croce ugyanis olvasta a verset, azonban minden bizonnyal a fordító — Lina Linari — hibájából félreértette. A „most látom, milyen óriás ő” sorhoz kapcsolódva írja: „Nagynak érezzük és látjuk mi is: mert nagy, végtelen, felséges a teljes megadás, a határozott elfogadás erkölcsi ereje, amely abban az alázatos fáradtságban kifejeződik és amely egy szegény asszonyból, aki súllyal megterhelt fejével lelkendezve igyekszik a lépcsőn felfelé, s a mosás vizéből és ruháiból a szépség alkotását teremti meg. A napon kitergetett ruha, a fehérnemű, amely fényesen, suhogva emelkedik és táncol a levegőben, maga az erkölcsi erő, amely az elvégzett munkán örömezik és vidáman szétáradva ünnepli fáradtságos vesződését és diadalát. És a néhány verssornak varázsa és bővölete, a költészeté, amely mindig és mentül kevésbé várják, újraszületik az emberi kebelben.”¹⁴ Félreértés ez a néhány mégoly szép sor, mert hiszen nem „lelkendezve igyekszik a lépcsőn felfelé” az anya; ragaszkodás és lázadás kettőssége jelenik meg már a második szakaszban:

Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
Hagyja a dagadt ruhát másra,
Engem vigyen föl a padlásra. —

A gyermek anyjához ragaszkodik s látszólag ellene lázad is, valójában azonban a „dagadt ruha”, a mosás, a munka, azaz öntudatlanul is az ellen a világ ellen, amely elszakítja őt az anyától, mint ahogy — a következő versszak szerint — az anyját is tőle. A második versszak az anya néma beletörődése kifosztottságába: „Csak ment és tergetett némán, / nem szidott, nem is nézett énám.” A kétszeres árvaság s a kettős értelemben vett kifosztottság feszül végig a versen. Féja Géza írta a versről: „Újabb bizonyosság, hogy nagy költővel van dolgunk, aki nem ismer más megoldást, mint egyetemessé érlelni a fájdalmat, beiktatni a világ határtalan egyensúlyába, végső képekké érlelni a bennünk lihegő életet és leselkedő halált. A kisebb költők ebben az időben legfennebb világgá kiáltották fájdalmaikat, József Attila azonban világgá formálta. Édesanyjáról, a rég-halotról szól ez a vers s rajta túl: a proletáranyáról.”¹⁵ S ez utóbbi sem lényegtelen, ugyanis az anyáról s anyához írott verseket sorolva láttuk, hogy az anya — a proletáranya — jelképpé vált József Attila számára, jelképévé az őt körülvevő természeti és tárgyi világnak. Egy korai anyaversben írta: „Jó volna jegyet szerezni és elutazni Önmagunkhoz” (*József Attila*), mert az anyát idéző-teremtő versekben saját helyét is keresi a világban: a bizonyosságot, a fogódzót. S az anya ilyen módon a valóság elvesztésének, az ember számára elvesző természeti-tárgyi világnak a jelképévé is lesz. S József Attila nem törődik bele, éppen ezért nem törődhet bele az anya elvesztésébe, mert ezzel egyúttal saját kifosztottságába, az adott világ rendjéből következő kifosztottságába törődne bele. A *Mama* s az anyaversek egész sora világosan mutatja, hogy az anya emléke azért tér vissza újra és újra, mert az *anya sorsa, kifosztottsága megismétlődni látszik fiának sorsában*. József Attila ezt az azonosságot látja és láttatja: a „gyermek” ragaszkodásában és lázadásában a fel-

¹³ FÜST MILÁN: József Attiláról. Nyugat, 1935. márc. 242—4.

¹⁴ BENEDETTO CROCE: A költészet egy virágszála. Közli: az Újság, 1942. dec. 6., ld. még: Benedetto Croce József Attiláról. Közli: Ruzicska Pál. — Magyar Csillag, 1943. dec. 15.

¹⁵ FÉJA GÉZA: József Attila. — Híd, 1942. dec. 15. 8—9.

nőtt embernek a természeti-tárgyi világgal szembeni lázadása, az adott renddel szembeni lázadása nyer megfogalmazást. A *Mama* című versben is bármennyire gyermekinek tűnik az „őszinte ember” látásmódja, a gyermeknek látszó dac átértékelődik s világosan látható, hogy a vers nem más, mint a felnőtt látásmódjának a gyermekibe való visszavetítése. A felnőtt ember, a költő tudatosan fordul vissza múltjába, hogy tüzetesen, gondosan „újraélhesse”, újravizsgálhassa egész korábbi életét, hogy szorongásainak, félelmeinek megjelje korai formáit. Ennek a folyamatnak a *Mamánál* is kézzelfoghatóbb magyarázatát adja az *Anyám*, melynek csiráit ott láthattuk már az *Anyám meghalt* és az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* című versekben.

(„törött anyám”) Az *Anyám* című vers 1931-ben született, s fordulópontot jelentett az anyaversek sorában. A korai verscsíráktól éppen abban különbözik, ami jelentéstopplettét adja. Ahogy Török Gábor írja: „A magányos proletárásszony portréja mögé a második versszakban már társadalmi háttér vetül... A gyermeki szemlélet szintjén megfogalmazódik a társadalmi egyenlőtlenség”.¹⁶ A harmadik versszakban itt is megpróbál szembenézni a lehetetlennel: magyarázatot keres, megkísérli rekonstruálni anyja halálát: „Anyám volt, apró, korán meghalt, / mert a mosónők korán halnak,”. De a nézőpont itt más, mint a korai versekben vagy a *Mamában*. Itt — különösen a negyedik és ötödik versszakban — a felnőtt szemléletében, keserűségében, iróniájában fogalmazódik meg a ragaszkodás és lázadás: „mert hegyvidéknek ott a szennyes!”. Az ötödik versszak elején pedig hirtelen végeszakad az emlékezésnek, a költő kimerevíti az anya alakját: „Látom, megáll a vasalóval.”, s ebből nyilvánvalóvá lesz, hogy a lázadás már közvetetten sem az anyára vonatkozik, a következő sorokban már a legkevésbé sem gyermeki szemlélettel mondja ki ítéletét, általánosításait, azt, hogy miben látja kifosztottságának, az anyától való megfosztottságának okát:

*Törékeny természet a tőke
megtörte, mindig keskenyebb lett —*

Az enjambement úgy osztja meg a versmondatot, hogy három szorosan összefüggő mondatrész kerül kiemelt helyzetbe: a sorkezdő jelző („törékeny”)¹⁷, a sorvégi alany („tőke”) s a szintén sorkezdő állítmány („megtörte”). Már a versmondat jelzője és állítmánya is több jelentést hordoz magában, alapvetően az alany adja meg a két — egymásra „rímelő” — értelmezést. A „tőke” vonatkozik a mosónő munkájára, munkaeszközére s ugyanakkor a közgazdasági fogalomra, az adott világ rendjét meghatározó alapra, illetve valóságmozzanatra: az értéktöbbletre s a tőkések összességére is, amint azt a szakasz utolsó sorában a posztuláció irányultsága — „gondoljátok meg, proletárok!” — meg is erősíti.

Fordulópontot jelent tehát az *Anyám*, de nemcsak a költő szemléletváltásának szempontjából, hanem alkotáslélektani szempontból is, azért is, mert az e versben teremtett anyakép meghatározó szerepet kap a későbbi versekben, visszatér a maga teljességében s nyomelemeiben is. Az anya jelképévé lesz a költő kifosztottság-tudata mellett egy jellegzetesen XX. századi életérzésnek, korélménynek: a *csonkaság-* és *törtségerzésnek*, amely a magyar irodalomban is korán, már Komjáthy, Reviczky, Kiss József költészetében jelentkezett s relevánssá Ady verseiben vált.¹⁸ „Minden

¹⁶ TÖRÖK GÁBOR: A líra logika. (József Attila költői nyelve). Magvető-Tiszatáj, 1968. 173—4.

¹⁷ Fontosságára Szentkuthy Miklós utalt először. — Vö. SZENTKUTHY MIKLÓS: József Attila. = Válasz, 1947. dec. 12. sz. 528—36.; — Figyelmemet e kérdésre SZŐKE GYÖRGY 1972. évi egyetemi előadásai hívták fel.

¹⁸ Ennek az életérzésnek a jelentkezéséről ld. többek között: SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója. Akadémiai, 1963. 510—26., TAMÁS ATTILA: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól

Egész eltörött.” — így szakadt ki Adyból a felismerés a *Kocsi-út az éjszakában* című versében 1908-ban már és sejtései valósággá váltak, mintegy tárgyiasultak a háborús s a forradalmak idején.¹⁹ József Attila költészetében is ott találjuk a fragmentaritás, a széttörtség képzetét, de úgy, hogy az *Anyám* című verstől kezdve ha csak felvillan is e törtség és megtörtség képzete, személyessé válik, mert öntörvényszerűen megjelenik az anya alakja is. Együtt jelenik meg a „tőke” és a „törtség” például a *Munkások* soraiban is: „kis bűvő országokra rálehel / a tátott tőke sárga szája” — írja, majd rettenetét s a való világ disszonanciáit megfogalmazva az eddig csak az anyáról szólva kimondott törtség- és megtörtségképzetet egy egész osztályra vonatkoztatva ismétli meg: „Így élünk mi. Horkolva alszunk s *törten* / egymás hátán, mint odvas farakás”. Hasonlóképpen jelenik meg a törtségképzet az *Invokációban* is: „Tekints körül e *tört* síkon, melyre kövér falkában / épp betör a homály.” Azonban a törtségképzet kettős formájában („törékeny”, „megtörte”) csak az anyát idéző költeményekben jelenik meg. Az *Emberiségben* például így tér vissza az anyakép:

Óh emberiség, kit *törött anyám*
szenvedni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

De visszatér az *Anyám* című vers „törékeny” jelzője az eredeti formájában is. „*Törékeny falvak* recsennek össze, / mint tócsán gyöngye jég” — írja *A város peremén* című versében. De hol itt az anya? — kérdezhetné bárki. Nos, a falu már korábban is a törtség, a széthullás jegyeit hordozó világment szerepelt József Attila költészetében. *A Határ* című versben is így van jelen: „új korunk vénjei... elhagyták az *omladó falut*”. Ha közvetlen módon nem is jelenik meg az anya sem *A város peremén*, sem a *Határ* című versben, ott van mégis, mert egy másik versben — a *Levegőt!* címűben — a „törékeny” jelző segítségével alkotott jelzős szerkezet verbálisan is megidézi. A jezőnek az akusztikailag ható, de fogalmi többletjelentését a *Levegőt!* című vers egyértelműen mutatja:

És az országban a *törékeny falvak*
— *anyám* ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s *elporlik, szétpereg*.

A „törékeny” jelző elsődlegesen ugyan a „falvak”-ra vonatkozik, de közvetve az anya alakját is megidézi, hogy azután metaforikusan már mindkettőre: a „falvak”-ra s az anyára vonatkozhasson, értelmeződjön a törékenységi, a törtségi. A metafora továbbépítésével: a falevél-hasonlattal többszörös áttételeket teremt a költő úgy, hogy a versszak végi ígék — „elporlik”, „szétpereg” — keserűségükkel, lemondásukkal vonatkoznak immáron a falvakra, a falevelekre s az anyára egyaránt. A lehulló falevelek ősz

József Attilaig. Akadémiai, 1964. 58—67., C. M. BOWRA: Az alkotó kísérlet. Európa, 1970. 210—224., EGRI PÉTER: Álom, látomás, valóság. Gondolat, 1969. 38—49., NÉMETH G. BÉLA: A magyar századvég szakaszai. Mű és személyiség. Magvető, 1970. 453—66., SÖNI PÁL: Avantgarde-sugárzás. (Modern törekvések a romániai magyar irodalomban). Kriterion, 1973. 228—250.

¹⁹ Vö. SZIGETI LAJOS: Egy Ady-vers értelmezéséhez. (Kocsi-út az éjszakában). Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XV. 123—45.

intonáló képzetében a pozitív értékrendet képviselő falvakat félti a költő a pusztulástól ugyanakkor, amikor egyúttal e számára értékes világ pusztulásának jelképeként az anya halálát is megidézik az igék. A következő versszakban pedig újra magyarázatát, okát adja e képzeteknek az adott „rend” tagadásában: „Óh, én nem így képzeltem a rendet. / Lelkem nem ily honos.” A *Levegőt!* című vers anyaidézéséhez hasonlóan bukkan föl az anya alakja egy másik versében, a *Mint a mezőn* címűben is, ahol a gyermek rettenetét, félelmét feloldó otthon s véle az anya hiányát fájlalja:

Mint a mezőn a kisfiút, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna,
kapkodott lábaival

— írja a versben s látható, hogy a tanya szó akusztikai (a „tanya” szóban benne rejlik az „anya”) és fogalmi hatására idéződik újra verbálisan is az anya alakja.

József Attila anyát idéző-teremtő versei, akár anya és gyermek viszonyának diszharmonikussá válásáról vallanak, akár pedig az anya elvesztését fájlalják, mindenképpen általánosabb jelentést kapnak. A „renddel”, az adott világgal szembeni lázadását, aránytalanság-képzeit transzponálja az anya elvesztésébe, mint élménybe. A mama éppen ezért „mindig eszébe jut, ő az, akire hivatkozik, akitől még segítségre vár, és aki segíthetne neki, ha a Mama való lenne. Ám a mamát ő teremtette magának, mert kellett neki az a lény, melyből szeretet és segítség árad felé.”²⁰ A mamát valóban ő teremtette magának, mert aránytalanság-képzeinek megfogalmazásakor ott munkált benne az azokkal való szembeszegülés is, azaz feladatának érezte a harmonia világának megteremtését, az arányosság helyreállítását. *Az aránytalanság, az anya elvesztése helyébe az arányos, harmonikus világot: az anya visszanyerését, az anya megteremtését helyezi.* Ezért tér vissza lépten-nyomon az anya alakja, ezért bukkan elő szerelmes verseiben is. Ezért mondhatta Szentkuthy Miklós is, hogy József Attila „a szerelemben anya-szomjas gyermek lett”.²¹ S igazat adhatunk neki abban is, hogy ezt éppen az *Óda* című verset értelmezve jegyezte meg.

(*Óda*) Az *Óda* szerelmi vallomása is többszörösen utal az anyára. „Szeretlek, mint anyját a gyermek” — írja a költő, s itt, kivételesen — épp az érzelm intenzitásából fakadóan is nem a várható „vernek” rímválasz következik, hanem — bár csak egy fonéma-különbséggel — így hangzik a következő sor: „mint mélyüket a hallgató vermek”. Az anya azonban a versnek már korábbi szakaszaiban is megjelenik:

Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifjú nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.

Az enjambement kimerevíti, megállítja egy pillanatra a jelzőt s az, e pillanatra főnevesül — utalva szeretőre és anyára egyaránt, majd újra mozgásba jön a versmondat s a főnévből melléknév, a „vacsora” jelzője lesz, de mint ilyen — a „kedves vacsora melege” — is vonatkozhat az anyára a biztonságot adó meghittséggel, otthonossággal. A következő sorok még közelebb visznek ehhez a lehetséges értelmezéshez. Hogy múltrautalásról van szó, azt bizonyítja az „idesereglik, ami tovatűnt”-sor, amely valóban „elmúlt események újból jelenné varázslása a képzelet által”.²² Tamás At-

²⁰ SÁRKÖZY PÉTER: Kései sirató. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 6. sz. 716.

²¹ SZENTKUTHY MIKLÓS: ih.

²² TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai. Akadémiai, Bp., 1972. 262.

tila részletesen bizonyítja a kompozicionális elemek belső logikáját és összekapcsoltságát: azt, hogy a biologosztikus negyedik rész milyen asszociációs kapcsolatban áll az első résszel. Bizonyítja, hogy „a »lombos tündöd cserjei« kép voltaképpen egy vers-eleji motívumbokornak a pendantja: az első rész szavai szerint »a törékeny lombok alatt látom előrebiccenni hajad...«, »homlokod fényét villantja minden levél«, tehát képzelete a közvetlenül látott, ill. láttatott lombos fák eleven zöldjébe vetíti a kedves alakot, a középső részben viszont kedvesének »elsődlegesen képzelt« alakjában, az ő testében jelenik meg »másodlagosan képzelt«, belelátott elemként a lombok susogó mozgása. A bevezető részből idézett sorok folytatása készít elő — bár távolból — a biologisztikus szemléleti jellegre is: »látom... megrezzenni lágy emlőidet.«”²³ E bizonyítási sorral egyetértünk, csupán azt tennénk hozzá, hogy a versen, ha elsődlegesen a szerető vonul is végig „képzelt” vagy testi mivoltában, közvetve az anya is mindig ott van e sorokban. Ha az első sorok meghittség-, melegségigénye nem győz is meg, „az eleven fák zöldjében” megjelent kedves alakja mögött már egyértelműbben tudhatjuk ott az anya alakját is:

És a *törékeny* lombok alatt
látom előrebiccenni hajad,
megrezzenni *lágy emlőidet*

A „törékeny” jelző anyát idéző szereppel rendelkezik József Attila költészetében s itt is fölsejlik az anya alakja a szeretőé mögött. Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint hogy a női mell számos szinonímája közül a leginkább anyára emlékeztető „lágy emlőidet” választja a költő.

De az *Ódá*-éhoz hasonló módon felidézi a költő a „törékeny” jelzőt s vele az anyát a *Flóra*-ban is, akkor tehát, amikor e felszabadító szerelem íratja vele a verset. „Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!” — írja s már a „félve-ocsúdva” határozószóban is benne van a jellemző ambivalencia, az, hogy Flórát is úgy félti, mint a mamát: nem akarja elveszíteni s a következő sorban a gyász is utal az anyára: „E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről / mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.” Az anya halálának kínzó emlékétől csak e tisztító szerelem szabadíthatja meg, az, ha Flóra „pótolni” tudja a mamát. Ebben bízik gyermeki hittel a költő, amikor Flórára vonatkozóan is leírja az „állandó jelzőt”:

Szól örökös neved árja, *törékeny bájú* verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.

Hogy a Flóra-versek is odasorolhatók az anyát idéző versek közé, azt az *Én, ki emberként...* című versnek a csak a gépiraton áthúzott eredeti harmadik versszaka is bizonyítja:

Mínta eltévedt gyermek volnék,
ki sokat sirdogált magában,
de nagyot dobban a szíve hirtelen:
eszébe jut, hogy hol lakik,
.....
lelkemnek anyja
mint vasúti sínekre hullt sugár,
fogalmaimon úgy szalad át arcod világossága

²³ Uo. 261.

Anya és nő ilyen összekapcsolódása, egymást felidézése mindenképpen indokolt József Attila költészetében. Elsősorban is azért, mert aránytalanság-képzeteivel, magányosság-tudatával az anyát és a nőt (szerelmét) tudja és akarja szembeállítani. Az anya és a nő — mindketten az életet jelentik a költő számára, a harmóniát, az arányosság igényét-lehetőségét. Másrészt indokolt összekapcsoltságuk az ellenkező végletben is: szeretetlenségét, elhagyatottságát, kifosztottságát és az ebből fakadó fájdalmát is az anyával és a nővel szemben érzi igazán, bennük tudja e képzetek legadekvátabb jelképét megtalálni.

Ez a kettősség is végigvonul egész költészetének anyaversein és szerelmes versein. Már a Vágó Mártának írott versekben is láttuk ezt s ráel az azonosításra az *Ódát* követően írott versekben is. A gyermek félelme, szorongása együtt jelenik meg a szeretetigénnyel a szerelemért kiáltó sorokban, s ugyanezek a sorok ki nem mondva is az anya szót asszociáltatják, az anyaversekre emlékeztetnek:

Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
.....
szeress: ne legyek rossz nagyon —
félek a büntetéstől.

(*Kiáltozás*)

Implicit módon ugyan, de benne van a tárgyatlan bűn képzetében az anyának, az anya szeretetének a követelése a *Ki-be ugrál* következő soraiban is: „Mit vétettem én, / hogy nem felelnek, akárhogy intek, / hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.” De ott találjuk az azonosítást az *Elmaradt ölelés* kezdősoraiban is:

Úgy vártalak, mint a vacsorát este
ha feküdtem s anyám még odajárt.

Gondoljunk csak vissza az *Óda* hasonlatára: „...mint egy kedves vacsora melege, száll!”! Hogy anya és szerető azonosítása, egymást idézése erős befolyás alatt tartja a versteremtés logikáját, azt fokozottan mutatja e két sor egy korábbi variánsa:²⁴

Úgy vártalak, mint anyámat este,
ha lefeküdtem s ő még odajárt.

A *Ha nem szorítsz* című versének sorai pedig mintha csak a *Ki-be ugrál* követelését ismételnék meg anyára-utalásukkal is:

Ha nem szorítsz úgy kebeledbe,
mint egyetlen tulajdonod,
engem, míg álmodol nevetve,
szétkapkodnak a tolvajok
s majd sírva dőlsz a kerevetre:
mily árva s mily bolond vagyok!

Ugyanez a kitaszítottság-érzet fogalmazódik meg a *Nagyon fáj* vádjaiban is:

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

²⁴ Vö. JAÖM. II. 433.

Nincsen helyem
így, élők közt. Zúg a fejem,
gondom s fájdalommal kicifrázva;

mint a gyerek
kezében a csörgő csereg,
ha magára hagyottan rázza.

A nővel szemben is, akár csak az anyával szemben — szeretetlenségét, árvaságát panaszozza fel. Ez erősödik föl a kezelőorvosához, Gyömrői Edithez írott versekben. „Az Edit-szerelem... ijesztően felnagyítja vágyainak ellentmondásait. Már nem kéri, hanem követeli az anyás gyöngédséget, görcsösen, kétségbeesetten kapaszkodik. Gyűlöli az orvosnőt, mert megtagadja magát tőle, de gyűlöli a saját kívánságát is. Gyűlöli, hogy gyerekként koldulja a símogató gügyögést, amikor felnőtt társ akar lenni.”²⁵ Mint például *Gyermekké tettél* című versében is:

Gyermekké tettél. Hiába növesztett
harminc csikorgó télen át a kín.
Nem tudok járni s nem ülhetek vesztég.
Hozzád vonszolnak, kötnek tagjaim.

Egészen konkrét anyautalásokkal találjuk magunkat szembe: „Etess, nézd — éhezem” — mondja a költő, szinte a gyermek hangján. S aztán a felnőtt szólal meg: „Hiányod átjár, mint huzat a házon.” Az ötödik versszakban pedig sajátos magyarázatát adja annak, hogyan jut el az anyától a nőig, szerelméig. A verés-élmény idéződik újra:

Anyám kivert — a küszöbön feküdtem —
magamba bújtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.
Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.

De az átkozódó, a szerelem hiányában fájdalommal vádoló *Aki szeretni gyáva vagy* soraiban is felsejlik újra az anya alakja:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy,
.....
fordított ringyó, ki a kötelesség
aranyát gyűjtöd élő nap alatt:
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem: elpusztítalak.

(*Kései sirató*) Az anyaversek között a *Kései sirató* a kulcsvers s nemcsak azért, mert összefoglalja, szintetizálja a felsorolt motívumokat és képzeteket, hanem sokkal inkább azért is, mert a vers *kompozíciója megismételni látszik az anyamotívum József Attila-i megfogalmazásainak teljes történetét* s abban a sorrendben, ahogy az életmű különböző szakaszaiban váltják egymást a megközelítések. Az anyamotívumot genezisében fedezhetjük fel újra a *Kései sirató*ban.²⁶ A verskezdés — akár a korai verscsírák — az anya hiányát s az abból fakadó válságot, szüntelen szenvedést intonálja: „Harminchat fokos lázban égek mindig / s te nem ápolsz anyám.” E sorok is azt vetik az anya szemére, amit a *Mamában* is fájlt a költő, hogy anyja megtagadja magát

²⁵ LEVENDEL JÚLIA—HORGAS BÉLA: A szellem és a szerelem. (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 46.

tőle. A következő két sor a maga múltidejűségével s egy bonyolult költői hasonlat segítségével az okot jelöli meg rendkívül tárgyilagosan:

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.

Ez sem más, mint a motívum történetének második fázisa. Egy újabb sikertelen kísérlet: nem tudja itt sem — ahogy az *Anyámban* sem sikerült — rekonstruálni az anya halálát. De a halál pusztító ténye mellett e két sor utal egy félelmetes csalásra s így több is ez, mint az *Anyám*, mert itt a nyilvánvaló erotikus utalás szerint vádolja a költő anyját s azt is, akivel — szeretőjeként — megcsalta őt, vádolja a halált. A hasonlat erotikus vonásai még élesebben fogalmazódnak meg a korábbi változatokban. A vers későbbi vádaskodását-káromlását előlegező sor minden változatban azzal vádolja az anyját, hogy könnyű prédája, szeretője volt a halálnak. Az elsőként megfogalmazott változat a legélesebb: „Mint utolsó ringyó, ha odaintik”, s aztán fokozatosan finomodik. „Mint senki lánya” — hangzott a következő s a későbbi: „Mint kitaszított lány”, hogy megszülessen a végső, amely bár kevésbé kegyetlen, mégis leginkább emlékeztet az első variánsra. E félelmetes metafora minden megfogalmazásában az anya hiányát s vele a korábbi lázadás attitűdjét tudatosítja, mint ahogy a következő sorok a költő anyjához való mégis-ragaszkodásáról vallanak, visszaautalva a korábbi versek lázadás-ragaszkodás kettőssége szerinti meghatározottságára:

Lágy őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged,
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.

Felidézni, megidézni a mamát már nem lehet, vallja be a költő, hiszen — a kései versek tanúsága szerint — ő maga is kihullt a világból. E sorok újabb kísérlet bizonyítékai s visszautalnak a korábbi versekre, az állandó jelzőkre — „törékeny”, „törött”, — mert a mamát csak újrateremtteni lehet: töröttségéből, széttöröttségéből összeállítani. Az anya és fia személyes sorsának is sommája e sor: „Nagyon szerettem az anyámat, mindennél jobban, és még ez a szerelem, amely hozzád köt, még az sem tudja kiszebbíteni anyám sorsát.”²⁷ — vallotta élettársának, Szántó Juditnak.²⁷ S ahogy a szerelemben sem talált megnyugvásra, az anyát sem sikerülhet összeállítani. Így fogalmaz lírájában is, amikor majd a Judit-szerelem visszavonhatatlan befejezését rezonálják sorai: „Ha varrsz, se varrhatod meg közös takarónk, ha már szétesett” (*Judit*). Korábbi kísérleteit sűríti a *Kései sirató*: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből” — íme, az anyaversek József Attila-i összefoglalása: miből s kiből próbálta összeállítani a mamát. Az őszi („őszi tájból”) — mint láttuk — mindig az anyára emlékeztet. „Az őszi eső szürke kontya” (*Anyá*) szinte visszhangozta a *Mama* sorait: „szürke haja lebban az égen”. A *Kései sirató*-ban jelzővel is bővül az őszi. S hogy miért lágy? József Attila költészete magyarázatot ad erre is. Zappe László hívta fel a figyelmet a két meghatározó minőség: lágyság és keménység együttesére.²⁸ Megállapította, hogy József Attila verseiben a lágyság: a jóság, naivitás, melegség, együttérzés; a keménység pedig a kegyetlenség, részvétlenség, objektivitás érzelmi tartalmait hor-

²⁶ Vö. SZIGETI LAJOS: Anyás költő lett. Egy József Attila-motívum „történetéhez”. Tiszatáj, 1980. 4. 48—58.

²⁷ SZÁNTÓ JUDIT: Emlékeimből. József Attila emlékkönyv. 343.

²⁸ ZAPPE LÁSZLÓ: A szemléletől a világnézetig. József Attila költészetének fordulópontja. — Irodalomtörténet, 1970. 870—84.

dozza magában. A *Tiszazug* befejezését vizsgálva írja, hogy ott már „a diszharmonia egyetlen mondatba sűrítve, a valóság kétségbeejtő voltának adekvát kifejezésévé válik. Itt jut el a költő ahhoz a szintézishez, amelyet úgy fogalmazhatunk, hogy a valóság keménynek, könyörtelennek bizonyult, de a magatartásnak, amikor ehhez alkalmazkodik, meg kell őriznie a lágy emberség követelményét, a részvétet...”²⁹ S ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a *Tiszazug* befejezésében is ott van az anya e lágyágában: „És lágy a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály! / Kemény a menny. A gally alól / bicegő cinke sírdogál.” A „lágy a tanya” kijelentésben ott érezzük az otthon, az anya melegségét is. Gondoljunk csak arra, hogy tér vissza e képzet a *Mint a mezőn* soraiban, hogyan idéződik a tanya mellé az anya is a vihar elől menedéket kereső kisfiúban: „s nincs tanya, anya, hova futna”! A *Kései sirató* „lágy őszi táj”-a így sűríti magába az anyát összeállítani akaró kísérletek egyik típusát. A másikat így fogalmazza meg a költő: „és sok kedves nőből”, s ebben benne rejlenek a *Kései sirató* előtt írt, de az azt követően született versek is.

Már láttuk, hogyan elevenedett meg az anya alakja a *Gyereksírásban* s később az *Ódában* is. Ott éreztük az *Óda* múltidézésében s jelzős szerkezeteiben, a „Törékeny lombok”-ban, a „lágy emléid”-ben s a ragaszkodás-lázadás kettősségét sugalló „édes mostohá”-ban is. Értelmezésünk szerint a *Kései sirató* „kedves nője” és az *Óda* „kedves szép alakja” is lehet egy és ugyanaz, hiszen az *Óda* sorai is vonatkozhatnak a nőre s az anyára egyaránt: „Elmémbé belemartalak, ...lényed ott minden lényedet kitölt”. Váratlanul kerül oda az anyát idéző szó, a „kedves”, hasonlatelemként az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak* befejező részébe is: „Már karcsú idomaira / pongyolát ölt a lég. / Az alkony a felhőn fészű... / ülünk együtt, mint kedves és fia...”³⁰ S anya és nő ugyanilyen azonosítása figyelhető meg a *Juditban* is: „még mikor, kedves, nem öleltelek”. S jellemző az is, hogy a *Judit* éppen ezzel a sorral kezdődik: „Fosztja az ősz a fákat, hűvösödik már”. Az ősz — mint láttuk — már önmagában is anyaidéző motívum, a „fosztja” ige pedig még erőteljesebb hangsúlyt ad a kapcsolatnak: visszaul a *Kései siratóra*, az anya „összeállítani”-akarásának hiába-valóságára. A *Kései sirató* ezért idézi fel újra és újra a ragaszkodást és lázadást a család-csalódás bevallani nem tudásának és mégis bevallásának villódzásában, amikor az első versszak végén a láztalan lázra („harminchat fokos lázban”) is hivatkozva visszaulva ezt írja: „a tömény tűz eléget”.

A második versszak az anyához való mégis-ragaszkodás bizonyításának jegyében hangzik. A költő az önvád alól akarja felmenteni magát. A szakaszt jellemző epikusság, tárgyilagosság hivatott hitelesíteni a szándékot, a költő segítőkészségét. Ezért a múltidő is: már nem az anya halálát próbálja megérteni a költő, hanem azt mondja el, hogy ő mit tett azalatt, míg anyja haldoklott. Segíteni akarását „meséli el” szinte gyermeki őszinteséggel és „konok”-sággal. Éppen e sorok őszinteségére hivatkozott Ignotus Pál is, amikor József Attila költészetének a korban szokatlan tárgyszerűségét bizonyította. „Hogy hazugság szép lehet — írja —, ezt egyszerűen nem hitte el. Dogmatikusan ragaszkodott a való tényhez — egészen addig a fokig, ahol a tények látszata is megszűnik, s kezdődik a sejtelen... Kóklernak tartotta az olyan költőt, ki a kedvesét a hangulat vagy a rím kedvéért szókének dalolja, holott a valóságban barna. Ő, bármilyen vadul száguldott képzelete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejevzés terhe mellett kell számotadnia. Ha életírói azt olvassák versében, hogy édesanyjának a háború vége felé csirkét szerzett, de mire elvitte neki, holtan találta őt, akkor fogadják el nyugodtan a leghitelesebb adatnak. Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázmi-

²⁹ Uo. 873.

³⁰ Erre TAMÁS ATTILA hívta fel a figyelmet hozzám írt levelében.

nokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak. Nem lényeges? Lényeges, hogy ő lényegesnek érezte. Hogy minden lényegessé fokozódott fel, amihez hozzányúlt.”³¹ Különösen érvényes ez a *Kései sirató* olvasatára. A második szakasz — amelyre Ignotus is utalt — éppen a tárgyilagosságnak és az őszinteségnek köszönheti hitelét. A költő ezzel önmagát igyekszik föloldozni, hogy majd végül a bűnös, a vádlott ne ő, hanem az anya legyen:

A vonattetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholse voltál.

Az utolsó mondat már vád: mintha azt mondaná már ezzel is, hogy becsapta a mama a költőt, nem várta meg. Ez a sor ragadja ki a verset a tárgyilagosságból,³² s kezdi meg a vádak egész sorozatát. Ragaszkodást hangsúlyozó emlékezések és lázadáscsalódást tanúsító vádak, kérések és szidalmak váltják egymást a következő szakaszokban, de mindenütt a vád hangja erősebb. S ahogy halmozza egymásra a költő vádjait, azok mind erélyesebbek, kegyetlenebbek. Ha csak jelzőit nézzük is: „csalárd”, „hazug” — mondja a harmadik szakasz, „haszontalan vagy” — fokozza ezt a negyedik, s az ötödikben: „szélhámos vagy”, végül a felkiáltójeles „Cigány vagy!” zárja e sort. E három szakaszt azonban nemcsak ez köti össze, hanem az is, hogy mindegyikük a második szakaszra utal vissza. Míg a második szakaszban a költő szeretete és keserősége abban jelenik meg, hogyan próbált anyjának élelmet szerezni s elkésett vele, addig a következő három szakaszban ennek fordítottját látjuk: a ragaszkodás és csalódás abban sűrítődik, hogyan táplálta, etette, becézte gyermekét s hogyan tagadta meg halálával ugyanezt az anyát:

Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad

— írja a harmadik szakaszban, a távoli múlthoz fordulva, egészen a csecsemő képzetéig nyúlva vissza, hogy azután gyermekönmagát idézze meg:

Levesem hűtöttem, fűjtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra, szentem!

A halált táplálja most gyermeke helyett az anya („kukacoknak adtad ...magad”), s a szakasz végén ugyanennek a fordítottjával találkozunk, a költő hiába szerzett élelmet, anyját helyette a halál, az őt befogadó föld „táplálja”:

Most zsíros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.

Ugyanez mint a csalódás oka s méginkább mint a vád alapja fogalmazódott meg a korábbi változatban: „Most hideg nyirkot kóstol üres ajkad — / rútul becsaptál engem, / mama, becsaptál engem”. A következő, a negyedik szakasz hirtelen felcsattanó kiáltása és múltba vezető, számonkérő kérdése a végsőkéig fokozza a fentebb jelzett képzetet:

Ettelek volna meg! ... Te vacsorádat
hoztad el — kértem én?

³¹ IGNOTUS PÁL: Költő és a halál. — Szép Szó, 1938. jan.-febr. 58—67.

³² Vö. SÁRKÖZY PÉTER: ih. 716.

Itt lett a „kései sirató” — ahogy Túróczi-Trostler nevezte — „elképesztően merész anyai panasz”.³³ E két sor egyértelmű utalás az *Anyámra* („Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját”), s ugyanakkor félelmetes megfogalmazása a ragaszkodásnak: „Ettelek volna meg!”, hiszen így csak az övé lehetett volna a mama. Ugyanezt a gondolatot ott találjuk a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című töredékében is, amelyben a bűnös a költő, akinek „bűne íze” a Vádló szerint „fogai s ínye között bújkál”. A Vádlott anyját hívná tanúnak, de a Vádló hajthatatlan s így olvassa rá bűneit:

Ím anyját falta föl magzatja
mohón s vonítva e cseléd.
Két kézzel tépte emlejét,
ahogy most önmagát szaggatja.

S végül a Bíró mondja ki a rideg tényeket s teszi fel a végső kérdést is:

Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy őbelőle
táplálkoztál, te hajdani
elődsi kisded. Majd ami

— s itt vége szakad a töredéknek. A „tizenhat éve” időmegjelölésből világosan látszik, hogy a két mű azonos időben születhetett. A *Kései sirató* utolsó szakaszának első sorai is így hangzottak a gépirásos változat szerint: „Világosodik lassacskán az elmém. Tizenhat éve már.” 1936-ban írta meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című naplóját is s abban is ott lelhetők büntudatának nyomai: „az emberek ... / úgy lettek volna velem, / mint én a mamával, / amikor a klinikán feküdt csontig lesóványodva / nem ettem meg az ételt, ami / ott volt kihűlve az / éjjeli szekrényén / ... talán ettem belőle mégis és / azért köpködök / ... ettem vagy azt —”.

A *Kései sirató* negyedik versszaka is visszautal az *Anyámra*, de nemcsak az „Ettelek volna meg!” szinte embertelen ragaszkodásával, hanem azzal is, hogy e szakaszban kapja meg végső értelmezését a mama törekenysége. 1931-ben írta le a költő: „Törekeny természetét a töke megtörte”, s most, amikor épp azzal vádolja anyját, amit adott neki, amit vállalt érte, ugyanezt az anyaversekben hosszan kísértő gondolatot ismétli meg: „Mért görbítetted mosásnak a hátad?” S az ugyancsak kérdésben megfogalmazott válasz — egyúttal a vádakát összefogó újabb vád — logikus, félelmetes: „Hogy egyengessd egy láda fenekén?” Talán nincs is tragikusabb sora az anyaverseknek: íme, az anya törekenységét-töröttségét a halál, a koporsó oldja fel. Ahogy az anyaversekben olyan gyakran feltűnt, megjelenik itt is a verés motívuma. De most, ez egyszer, mintegy talán éppen az előbbi vádakát ellensúlyozva, nem panaszként, nem vádként, hanem szelíden, vágyként: „Lásd, örülnék, ha megvernél mégegyszer!” A megalázkodó, kérő szelídség azonban csupán egy pillanatnyi, mert a költőben mégis erősebb az érzés, hogy becsapták: „Boldoggá tenne most, mert visszavágnék: / haszontalan vagy! Nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék!” A becsapottság fájdalmas érzése kap hangot a következő szakasz vádjában is, amely részben az anyaversek egyik típusára, részben a *Kései sirató* korábbi szakaszaira is hivatkozik: „Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget”. Az okot, a ma-

³³ TÚRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Attila József: Nagyön fája. = Pester Lloyd, 1937. febr. 7.

gyarázatot e vádra a következő sor adja meg, amelyben a költő újra önmagára is utal: „Suttyomban elhagytad szerelmeidből / jajongva szült, eleven hitedet.” A következő sorok, melyekből — Vatai László szavaival — „rettenetes diszharmonia csattan ki, az anyja szerelmén való csüggedése”,³⁴ egyúttal a vers vádjainak teljes sorát látszanak összefoglalni:

Cigány vagy! Amit adtál hízelegve,
mind visszaloptad az utolsó órán!
A gyerekek kél káromkodni kedve —
nem hallod, mama? Szólj rám!

A szakasz utolsó sorában megfogalmazott kérdéssel és a gyermekien könyörgő, felnőtt módjára követelő felszólítással kezdődik meg a tűnődés után az eszmélés folyamata, hogy elvezessen a valóságra ébredéshez, a kegyetlen-kétségbeesett felismeréshez: az ember, a költő kérlelhetetlenül magára maradt. A reménytelen magány bevallása, józan megállapítása vonja maga után a kegyetlen igazság, a végső felismerés kimondásának kényszerét:

Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.

A mamát, ezt a mamát a költő teremtette s most keserű fájdalommal kénytelen bevallani, hogy nem sikerült, rádöbben, hogy hiába volt a szándék: „próbállak összeállítani”. S az anyaversekbe sűrített hiánytudat, ragaszkodás és lázadás, csalás és csalódás, aránytalanság-képzetek összegzésévé lesz a felismerést követő utolsó hat sor. A vonatkozó névmások is jelzik, hogy itt — önmagára mutatva — a költő éli át a tragédiát, az ő sorsa-gondja a fontosabb. A *Kései sirató* így lesz számadávers, a költő számadása immár önmagáról — a kései versekre általában is jellemző módon —, számvetése önmagával:

A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csálni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

Mintha csak az 1936 végén írt *Kész a leltár* sorait előlegezné: „Akárhogy lesz, immár kész a leltár. / Éltem — és ebbe más is belehalt már.” S nem véletlen, hogy a *Kész a leltár* már a teljes magára maradottságot sugallja. Ugyanezért kénytelen átalakítani a *Tebenned bíztunk* kezdetű zsoltárt, nincs már számára isten-apa, s nincs anya sem, a „legenda oda”. Ezért kezdi így a verset: „Magamban bíztam eleitől fogva — / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek.” A végleges szövegben egyáltalán nem szerepel az anya, az eredeti változatban is csak így, kimérten, józanul: „Anyám világot hagyott rám, nem házat / s az egy világhoz én szereztem százat.” A valóságos anyát nem láthatta holtában, nem temethette el. Elvesztette s eltemette azonban magában az általa teremtett, összeállítani próbált anyát, mert bár — mint láttuk is néhány példában — visszatér még hozzá a *Kései siratót* követően is, már másként: csak a „legenda oda” kétségbeesett felismerésének tudatában.

(*Születésnapi versek és anyaversek*) Hogy az 1937-ben írt költeményekben már másként tér vissza az anya alakja, arra bizonyítékot jelenthetnek születésnapi versei.

³⁴ VATAI LÁSZLÓ: Szabadság és kultúra. — Magyar Élet, 1944. máj. 1—9.

Péter László figyelt fel először a költőnek arra a fiatalkori szokására, hogy verset írt születésnapjára.³⁵ Lássuk röviden, milyen verseket írt egy-egy esztendő áprilisában s közülük melyek a születésnapra vallomásversek, s melyek azok, amelyek egyúttal anyaversnek is tekinthetők.³⁶ 1921-ben több költeményt is ír áprilisban a költő: 10-én a *Hozzá!*, 11-én egyszerre három: az *Amióta*, a *Halálról*, és a *Csókolj, csókolj* című verseket. Kamaszosan panaszkodó, csókkérő, szerelemvágyó versek ezek, képzetkincsük még szegényes s egyik sem igazi születésnapra vers; azt egy nappal később írja meg *Szeretném, ha vadalmafa lennék* címmel. Örömvágyó vers ez, a jóság, szelidség, harmónia óhaja sugárzik minden sorából: „S ha csakugyan vadalmafa lennék, / Volna öröm a földön és / Sehöl semmi bú, szenvedés...” 1922-ben, tizenhetedik születésnapjára írja meg első szonettjét, a Gebe Mártához szóló *Távol, zongora mellett* címűt s ez lett később az első nyomtatásban megjelent József Attila-vers (a Színház és Társaság novemberi számában).³⁷ Maga, a költő is értékelte e művét, bizonyosság erre az is, hogy ez a legkorábbi pontosan datálható verse, amelyet fölvetett első kötetébe. Öröm, lelkesedés hatja át a verset: „Lassan simítja arcomat a mámor / És bennem most száz élet kergetőz.” 1922-ből még egy áprilisi verse ismert, az *Erőnek*, amelyben szintén lelkesen, egészséges öntudattal vallja: „Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak / És szemem meg nem csorbul a horizontnak az élén.” Itt mégis inkább arra kell felfigyelnünk, hogy ez az első olyan áprilisi vers, melyben felbukkan az anya alakja is, amelyben utal a költő anyja iránti szeretetére, tiszteletére s a fájdalomra is, hogy nem temethette el: „Összeszorított öklömről a sebek lecsöpögnek / s én még tudok is alázattal borulni / Anyám begyepesedett koporsójára.” Egy évvel később, 1923-ban is ott az öntudat, immár nem pusztán az emberé, de az elhivatott költőé is az *Elköszönő szelíd szavak* soraiban. Szeretettel emlékezik meg s vesz búcsút városától, Makótól, hogy — mint érzi is — betöltse rendelt költői-emberi feladatát: „Mert menni kell és én már meg se kérdelem, / Hogy többet ér-e a rideg Öröklét, / Az egész világ kicsi városomnál. / Csak elhagyom tizennyolc évemet”. 1924-ben áprilisban csak egy verset ír, a *Szomorúfüz* címűt, számadásverse is csak egy születik, az *Oly friss*. Egy évvel később, 1925-ben már verscímként is leírja születésnapját. Akár a *Tavaszi sár* című versben, az *Április 11*-ben is ott az anyára emlékeztető motívumsor: a „szél”, „eső”, „sár” motívuma, s föl is idéződik, fölerősítettebb módon, az anya alakja: „A szegényasszony rég halott már, / de fiát a szél el nem hagyja.” Megemlékezik anyjáról az ugyancsak áprilisban — Szabolcsi Miklós szerint Kassák „konstruktivista számverseinek” hatására ellen-konstruktivista műként³⁸ — írt *József Attila* című versében is. Saját helyének megjelölése mellett éppen a vers anyautalása a legfontosabb: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még / anyámtól örököltém, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott... Igaz lelkünket őrizzük meg...” Ugyanaz a tisztaságvágy formálódik meg már itt is, mint ami majd az 1926-ban írt áprilisi verseknek is sajátja lesz. Ezek közül kettőben teremti újra az anya alakját. Míg a *Szeretném, ha vadalmafa lennék* látomásos öntudatára szinte vá-

³⁵ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila emléke Csongrád megyében. Szeged, 1955. 13., újabban: József Attila közöttünk. Somogyi Könyvtár kiadása. Szeged, 1980. 44.

³⁶ Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: József Attila születésnapra vallomásairól. Szegedi Egyetem, 1980. április 15. 4. — A munkát megkönnyítette, hogy megjelent az új kritikai kiadást előlegező, a versek keletkezési idejét pontosabbá tevő verseskötet. — Vö. József Attila minden verse és versfordítása. A szöveggondozás STOLL BÉLA munkája. Szépirodalmi, Bp., 1980.

³⁷ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila közöttünk. 26—27. Itt jegyzi meg Péter László, hogy a Színház és Társaság szerkesztője írt a két először nyomdafestéket látott vers — *Távol zongora mellett*, *Ösapám* — fölé páromondatos bevezetőt, így Úr György irodalomtörténeti érdeme az, hogy bevezette József Attilát a magyar költészetbe.

³⁸ Vö. SZABOLCSI MIKLÓS: Érik a fény. Akadémiai, Bp., 1979. 211., 381., 385., 404.

laszoló *Erősödik* a születést idézi meg, („amidőn anyámra szememet fölnyitottam, / huszonegy éve már...”), addig az *Anyám meghalt* című verse az anya halálát s a költő fájdalmát panaszolja föl („Anyám meghalt, most nem tudom, hogy viselkedjem vele szemben”). S a döbbenetre csak most nyílik rá a szemünk: ki gondolná, hogy hosszú időre ez az utolsó „igazi” születésnap-i vallomás! Pedig így van: 1927-ben is születnek áprilisi versek (1927-ben egy, 1929-ben egy, 1936-ban három is), de születésnap-i szám-adásvers, vallomás egy sem születik. Könnyen születhetne a versolvasó válasza: érthető is ez, a költő betölti teljességigényének megfelelő, adekvát költői-emberi feladatát, mi szüksége lenne hát arra, hogy — mint mindannyian — „gyarló módon” még meg is emlékezzék öndicsérő vagy épp önmarcosó módon saját születésének napjáról, miért lenne szüksége arra, hogy „ünnepeljen”? A válasz nem ilyen egyszerű! Mert ha így is lenne, akkor vajon miért tér vissza régi szokásához éppen életének utolsó esztendejében?!

Életművét végigolvasva jól látható, hogy ez történt: tizenegy év után, 1937-ben ír ugyanis újra — s utoljára — „igazi” születésnap-jára szánt műveket. Újabb kérdés fogalmazódhat meg bennünk: megérezte a közelgő véget, tragikus halálát s az összegzés, a drámai számadás íratta meg vele a koraiakra akaratlanul is visszautaló verseket? — Nem tudjuk. Egy bizonyos, ha születésnap-i vallomásnak nevezett verseit olvassuk azzal a szándékkal, hogy egymáshoz s az évek változásaihoz mérjük őket, valóban a tragédia felmérésére, megsejtésére kell felfigyelnünk. Az önmagához — emberként is — becsületes költő szükségszerűen jut el oda, hogy újraéli régi szokását s 1937 április 11-én több születésnap-i vallomást is megfogalmaz. A költői következetesség hozadékai e kései vallomások. A teljességre, harmóniára törekvő költő megtorpan, személyes és társadalmi válságok sorozatát éli át s fogódzót, biztosnak látszó pontokat keres. Már 1933-ban a vershez, a költői formához fordul mint megtartó erőhöz, mely hitet s bizalmat adhat még s így sóhajt: „Még jó, hogy vannak jambusok s van mibe befogóznom”, hogy aztán újra visszatérjen az anyához is, akinek még az emléke is összekapcsolódik a megtartó erővel, mint a hirtelen kiszakadt, egyetlen hexameterből is versé lett sorban: „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, kész ez a vers is”. Megkeseredve is mégis újrateremteni szándékozik a világot s önmagát is. Még most is — az utolsó pillanatokban is — hinni próbál, hinni akar s ha nem látja megvalósíthatónak az elképzelt, versben megfogalmazott világot, önmagát hibáztatja, büntudatot érez, de még akkor is „kikacsint” a versből: iróniával oldja fel a keserűséget.³⁹ A születésnap-i versek is igazolják, hogy a kései József Attila nem megfjejthetetlen, csak meg kell próbálnunk felfedezni titkát: azt, hogy a korai versekre rímel, azokra válaszol, szinte felidézi őket, mert újra olyan személyes lesz költészete, mint amilyen az 1920-as évek elején volt; a különbség „csak” annyi, hogy keményebbé, ironikusabbá tette e lírát a múltja is. Ezt igazolják a költő élete utolsó esztendejében írt születésnap-i művei, mint a *Születésnapomra*, melynek minden sorából árad az irónia, az önmarcosó keserűség, de a világot, a múltat vádoló szenvedély s a korai versekre emlékeztető öntudat is: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní-/tani!” A kései versek anyaképevel nem foglalkozunk, csak az 1937. április 11-én írt műveket vizsgáljuk, mert úgy véljük, a *Születésnapomra* című verssel egyidőben született 32 évvel ezelőtti kezdetű prózai töredék, az *Édesanyám, egyetlen, drága* kezdetű vers, de különösen a feltételezhetően szintén ekkor íródott *Zöld napsütés hintált* című költemény — reprezentálják azt, hogy hogyan tér vissza József Attila az anyához az anyaversek korábbi típusait összegző, lezáró *Kései sirató* utáni időszakban.⁴⁰

³⁹ Erre a mozzanatra SZABOLCSI MIKLÓS hívta fel a figyelmemet.

⁴⁰ A kései versek tágabb értelemben vett anyaképevel azért sem foglalkozunk, mert ezt fejtegette ki részletesen Szőke György az MTA József Attila-konferenciáján, 1980. okt. 1-én. — Vö.

(„gyermek vagyok az anyatestben”) Az említett művek közül a *Zöld napsütés* hintált az, amely körül a legtöbb értelmezési bizonytalansággal találkozhatunk. Abban egyezett az értelmezők véleménye, hogy a versben egy tengerparti fürdés emléke tér vissza; az volt vita tárgya, hogy vajon az 1927-ben, Cagnes sur Merben eltöltött hónap,⁴¹ vagy inkább egy kilenc évvel korábbi emlék, a gyerekkori abbáziai nyaralás idéződik-e fel.⁴² Értelmezésünk szerint a vers még a gyerekkorinál is korábbi időszaktól idéz meg, s nem más, mint a lehetetlen megfogalmazása, egy olyan állapot leírása, amelyről az ember — akkor még csupán ösztönlényként élő — nem tud semmit: s ez még a születés pillanatát is megelőző, az anyaméhbeli állapot:⁴³

Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén,
meztelenül, vígan, nagy messzi beúsztam biz én,
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen,
bölcsőben fekve ringtam ott, behunyva két szemem.

Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem,
a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen.
Szívemből rémület szökölt, mint bokorból a vad,
kiáltottam vón s keserűn szájon vágott a hab.

A hátam mögött szüntelen valami ordított.
Iszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok
csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele,
elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete.

Usztam, vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott

Nem e versben formálja meg először a költő e vágyát: újraélni a létezés harmóniájának naívan tiszta élményét, ezt tette már *Vallomás* című írásának 1. tételében is: „1. Körülnézek, — benne vagyok a világban, mint egy mérhetetlen szeretetben. Mellem dagad, úgy érzem, semmi dolgom. Torkomból a görcs alászáll, s ha ez az állapot tarthatna, bizonyára föloszlana egész testemben. Epikusan, képben objektívalva ezt az érzést: gyermek vagyok az anyatestben.”⁴⁴ Igen, *gyermek az anyatestben*, ez József Attila a *Zöld napsütés* hintált első versszakában is. Visszatér a költő az ősharmóniához, s egyes szám első személyben fogalmazza meg az ember első ösztönös létélményét, gyanútlanágát, otthonosságérzését az őt körülvevő „világban”. Személyessé, nem pusztán ösztönösen átéltté akarja váltani e „felidézett” pillanatokat. Erre utal az is, hogy az eredeti „Zöld napsütés játszott a tenger lágy, habos vizén” sor igéjét átírja a sort személyesebbé, rá közvetlenebbül vonatkozó

SZŐKE GYÖRGY: Emlék, űr, hiány. Néhány kései József Attila motívumról (sajtó alatt), s foglalkozott e kérdéssel Bókay Antal is. — Vö. BÓKAY ANTAL: Karóval jöttél... — A gyermek és világa. József Attila-versek elemzése. Tankönyvkiadó. 1980. 229—266.

⁴¹ JAÖM. II. 431.

⁴² SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatallételek indulója. 155., JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. Bp. 1940. 154., BÓKA LÁSZLÓ: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. 87—88., TÓTH FERENC: Abbázia vagy Volosca? Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1—2. sz. 1—7.

⁴³ Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: Egy kései József Attila-vers olvasatához. Somogyi-könyvtári műhely, 1980. 1—2. sz. 51—57., a vers szövegét a STOLL BÉLA szerkesztésében és gondozásában készülő új kritikai kiadásnak megfelelően közlöm.

⁴⁴ JAÖM. IV. 22.

tárgyas igével: *hintált*. A verset kezdő jelzős szerkezet — „zöld napsütés” — is szinte álomszerűnek, irracionálisnak mutatja a „felidézett”, örökkévalónak tűnő pillanatok. Álomszerű ez az állapot, idilli. Ember és környezetének olyan szerves összekapcsolódásáról, szinte egyéolvasdásáról tudósít e négy sor, mint aminőt az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* sorai sugalltak: „Fák közt, / virág közt / ülök egy padon. / Kotyogok mint elhagyott csolnak, / sok lány levegő locsolgat — / a szabadság nagy csendjét hallgatom.” A *Zöld napsütés hintált* első versszakából is hasonló biztonságérzet, derű, nyugalom árad, s a „lírai hősnek” és környezetének — itt a teljességet, a világot jelentő anyaméhnek — a meghitt kapcsolata sugárzik. A harmóniának az a József Attila-i értelmezése ez, amellyel az *Eszmélet* első tételét olvasva is találkozhatunk: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta, lány szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra; / a levegőben semmi pára, / a csilló könnyűség lebeg!” Nem véletlen, hogy Szuromi Lajos az *Eszméletet* elemző könyvében a *Zöld napsütés hintált* első versszakának két sorát választva mottóként, a következőket írja az *Eszmélet* első szakaszáról: „A tavaszi hajnal friss elevensége teljes harmóniát sugall, a rend zavartalan emberi élményét. A létezésnek csupán az emberi érzékekben való megjelenését, amikor még lehetséges az azonosság a problémátlan tárgyszerű világ és a létezők között. A spontán önfeladtság állapota ez, amely a gyermekek különös adománya, s amely az értelem működése következtében veszt el »varázssát« -objektív érvényességét — a felnőttkori eszmélet idején.”⁴⁵ De fel kell figyelniünk arra a fontos mozzanatra, hogy azonos jelzője is van a három versnek: „sok lány levegő locsolgat” — írja a költő az *Alkalmi versben*, a „hajnal tiszta lány szavára” utal az *Eszméletben* s „a tenger lány, habos vizéről” szól a *Zöld napsütés hintált* soraiban. Mint már utaltunk is rá, a jellegzetes jelző már magában is a jóság, melegség, otthonosság, bizalom érzésének az anyaképzetet is felidéző jelentését hordozza. Hogy mégis azt gondoljuk, többete is van a *Zöld napsütés hintált* első versszakának, hogy az „ősharmónia”, a „teljes harmónia” itt egyúttal az anyaméh biztonságát is jelenti a még meg nem született gyermek számára, hogy az ösztönös létérzékelés naív öröme a felnőtt a „magzatba” vetíti vissza, azt bizonyítják a határozók: „meztelenül, vígan”. Különösen ez utóbbi, a „vígan” sugallja a fent jelzett érzelmi állapotot. De jelzik ezt a versszakzáró metafora elemei, a „pólya”, „bölcső” szavak s a „ringtam” anyát idéző jelentéstartománya is. Tudatosan irányíthatta a költő verssorait a még öntudatlan gyermek világa felé. Erre utalnak a vers eredeti, ceruzával írt fogalmazványán, az első versszakban található szövegmódosítások. A harmadik és a negyedik sor eredetileg fordított sorrendben s így szerepelt:

hanyatt feküdve ringtam ott, behunyva két szemem,
a fényes ég, a csipke víz ru

— s itt azonnal átjavította a költő a szakasz utolsó szavát, mely eredetileg bizonyára „ruhája” lett volna, s így írta végül: „pólyája”. A „hanyatt feküdve” talán valóban inkább illenék egy fürdésemlék felidézéséhez, de ezt is megváltoztatta a költő, az előbbihez hasonló módon, s lett belőle ez a gyermeket közvetlenebbül felidézhető kifejezés: „bölcsőben fekvé”. A versszak ilyen értelmezését támasztja alá a verselés is. Mint Szilágyi Péter megállapította, a vers a líráinkban ritka 14 szótagos hetes jambusokban íródott, s nagyon pontosan jambizált. Az ütemek fele jambus, a trocheusok százalékaránya mindössze 6. A vers nehézkesen indul, azonban utána négy gyors jambus lendíti át gördülékenyen puha dallamba: a fényes ég, a csipke víz...⁴⁶ Vé-

⁴⁵ SZUROMI LAJOS: József Attila: Eszmélet. Akadémiai, Bp., 1977. 11.

⁴⁶ Vö. SZILÁGYI PÉTER: József Attila időmértékes verselése. Akadémiai, Bp., 1971. 43.

leményem szerint a vers nehézkes indulása összefügg azzal, hogy a költő igen nehéz feladatot vállalt, szinte a lehetetlenre vállalkozott, amikor az ésszel, érzellemmel soha föl nem fogott állapotot „képben objektíválva”, az értelem-érzelem erejével mégis megkísérli megfogalmazni. Gördülékenyen puha dallamúvá pedig éppen a megtalált harmónia teszi a versszak másik felét.

A második szakasz hirtelen jelentőset fordít a versen. A szakasz élére került egyes szám első személyű névmás megtorpanja, a tagadószó s a hozzákapcsolódó ige („nem tudom”⁴⁷) megmerevíti, az egymás mellé helyezett kérdőszók („hogyan, mi”) pedig már valami új, az eddigiektől eltérő érzelmi tartomány felé viszik a verset. Az első szakaszban látott harmónia és derű nincs többé — ezt látjuk a második és harmadik szakaszban. A döbbenet, amelyet a harmónia hirtelen történt megszünte okoz, a formában is észlelhető. Míg a lágy, puha dallamú első szakasz egyetlen hosszú mondat, addig a második versszak három, a harmadik versszak pedig két mondatból áll. A második szakasz már azért is meglepett, mert három mondata közül épp a szakasz élén álló — közvetlenül az első nyugodt tempójú szakasznyi hosszú mondat után — rendkívül rövid: nincs még egy verssornyi sem, s a verssor második fele is egy negatív értéket hordozó jelzőből („locska”) s az előző szakaszra visszautaló főnévből („őselem”) áll. Óriási a különbség a két szakasz között. Az első szakaszról azt mondtuk, hogy visszautalni látszik a *Vallomás 1. tételére*; a második és harmadik szakasz ugyanakkor kísértetiesen emlékeztet a *Vallomás 2. tételére*: „2. Gyermekek vagyok az anyatestben? A kérdés maga visszahozza a hisztérikus görcsöt a torkomba. Szó sincs róla, hogy magzat volnék! Magzat, melyet a világ visel? A világ nem végzi el helyettem az anyagcserét! Idegen tárgyak kellenek, hogy élhessek, meg kell telnem és ki kell ürülnöm, hogy ismét megtelhessek a kiürülés végett. Amily magától értetődő élet és boldogság volna az élet az 1. szerint, olyan értelmetlenség és boldogtalanság az élet így.”⁴⁸ — De honnan e hisztérikus görcs, e rettenet, amely a versben így formálódik meg: „Szívemből rémület szökölt, mint bokorból a vad”? Pedig még mindig ugyanazon a létszínen mozog a vers, mint eddig: az ösztönös létérzékelés szintjén, hiszen a fenti hasonlat („rémület szökölt, mint bokorból a vad”) maga is az ösztönvilágból vétezt. Szuromi úgy magyarázza e szakaszt, hogy „a zavartalan létélmény számára a törvényekre való hirtelen ráébredés mindig e törvények lényegét kifejező durvaságot, kiméletlenséget asszociál”.⁴⁹ Annyit tennék hozzá, hogy e „hirtelen ráébredés” is a puszta ösztönös érzékelés szintjén történik. Ezen a szinten való negatív töltetűvé az első szakaszban szereplő pozitív jelentést hordozó elemek is. A „lágy, habos víz” a második szakaszban mint „locska őselem” jelenik meg, a korábbi harmónia- és melegségérzettel ellentétben itt egy pillanat alatt hideggé vált világ veszi körül a lírai hőst („a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen”). A változás gyorsaságát, a magzattal szembeni kiméletlenségét érzékelteti a gyors, kívülről jövő mozgást érzékeltető ige („zuhant”); erősíti ezt az érzést, hogy a hideg jelentését még fokozza is az elhelyezett másik jelző („nagy”) s végül a határozó („hirtelen”) is — az első versszak lassú nyugodtságával, szinte időtlenségével szemben — zaklattá teszi a verset. A szakasz harmadik-negyedik sora pedig a körülmények hirtelen

⁴⁷ E versszakban az első sor („Én nem tudom, hogyan, mi volt”) más szempontból is bizonyítékot jelent. Az *én nem tudom* igei szerkezet gyakori József Attila költészetében, különösen a korai versekben (*Csöndes estéli zsoltár*, *Az én ajándékom*, *Szerelmem ez!*, *Szerelmes vers*, *Őnarckép*), s leglényegesebb megjelenési formája épp az egész életművet beárnyékoló hiánytudat-élmény megfogalmazásához, az anya elvesztéséhez kapcsolódik. (*Anyám meghalt*, *Gyászkoszorú*, *Én nem tudom*). — Részletesebben ld. SZIGETI LAJOS: Hiánytudat és teljességigény József Attila költészetében (sajtó alatt, elhangzott az MTA József Attila-konferenciáján, 1980. szept. 30-án).

⁴⁸ JAÓM. IV; 22–23.

⁴⁹ SZUROMI LAJOS: i. m. 21.

megváltozásával szembeni tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot és a harmónia elvesztésével járó fájdalmat panaszolja. Magyarázatot e rettenetre abban vélek felfedezni, hogy a két szakasz — minden ellentétzettségük ellenére — ugyanazt a „világot” fogalmazza meg: a teljességet, az egészet jelentő anyaméhet. Alátámasztja ezt a gyermekkoránál is korábbi múltra utaló archaizáló szerkezet, a „kiáltottam vón”, a „locska őselem” pedig felfogható mint magzatvíz; kihülése pedig mint a harmónia megszűnte, azaz a szülés-születés folyamatának megkezdődése. Így az első versszak harmóniájával, végtelenségérzetével, a szinte irracionálisan, csak érzékekkel felfogott létezésélményével szemben a második versszak nem más, mint a bizonyosság, a valóság, a való világ, a valóra ébredés közelgő pillanatának megsejtése.

A harmadik szakasz pedig már a folyamat, a szülés-születés folyamatának ábrázolása. „Az elemi erőkkal való küzdelem, a pusztulástól való rémült félelem, s a sorson való töprengés, a belső emésztődés feledése — ezek határozzák meg a képek jelentését” — írja Szuromi Lajos is.⁵⁰ Értelmezésem szerint még ennél is többet mond e szakasz, nem más, mint a magzat első igazi nagy félelme magától az élettől, amely mint halál jelenik meg érzékei, ösztöne számára; szemben azzal a harmóniával, nyugalommal, amelyben eddig „élt”, amelyet eddig életként érzékelt, „értelmezett”. A szülés-születés ama küzdelmét olvashatjuk ki e szakaszból, amelyről nem is sokkal előbb így írt a költő: „A csecsemő / is szenved, ha szül a nő. / Páros kint enyhíthet alázat.” (*Nagyon fáj.*) S ott van ez a rettenet, ez a küzdelem — ha közvetetten, épp a vállalás nagyságát bizonyítandó — a költő önnön újrateremtésének igényéről valló *Emberiség* soraiban is: „Óh, emberiség, kit törött anyám / szenvedni szaporított és nem értett! / Nem rettenek születni újra érted, / te két milliárd párosult magány!” A vers anyautalása tudatos, és itt is szorosan kapcsolódik a teremtéssel, szüléssel járó *kín* motívumához: „Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák / s föl-fölmutat a társuló bolondság, / mely téged minden kínban megtalál”. A kín gyakori motívuma a kései verseknek, s legtöbbször épp az új világ, az újrateremtés-teremtődés motívumához társul. „Ha már ennyi a kín, világot vált valóra” — írja a *Majd emlékezni jó lesz* soraiban, a Flóra-ciklus *Már két milliárd* című darabjában pedig a dolgos tömegekre vonatkozóan: „kínjából jövőnk nem született meg”. Több versben is felbukkannak e motívumok — kín, új világ, teremtés — e korszakban (*Mi emberek, Mint gyermek, Kosztolányi, Nem emel föl, Március, Könnyű fehér ruhában, Én, aki emberként, Csak most, Hazám, Íme, hát megeltem*), de — gondolatmenetünk szempontjából — talán a *Flóra* a legfontosabb. E versben az anyára utalva, az új világ verbálisan is együtt szerepel az újraszületés-újjaszületés gondolatával. Flóra alakja mögött így idéződik fel az anyáé is, s Flóra az új világ létrehozójává lesz, segíthet a kín feloldódásában is:

Tudnál-e Flóra annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a kint, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?

Tudnál-e engem új világra hozni,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?

Az „új világ” — amint az ismét adakozni bizonyítja — kettős értelemben szerepel. A költő egyrészt egyetemes igényű kérdéseket személyes sorsába transzponálva han-

⁵⁰ Uo. 43.

goztatja, hogy magában és költészetében kell kiküzdenie az új világot, saját személyiségét kell kiteljesítenie, hogy be tudja tölteni vállalt költői-emberi feladatát, másrészt múltértelmező szerepet is szán az új világnak. A vers első részének záró szakaszában, a „Fontold meg jól, szíved mily terhet vállal” — sor ugyanis utal az anyára. a fiával terhes s korán elhunyt anya képzetére is, de egyúttal a várt új világ megteremtésének igényére is.⁵¹ E motívumoknak a kései versekben látható gyakoriságából arra következtettek, hogy a *Zöld napsütés hintált* is valóban a teremtés-teremtődés, a szülés-születés folyamatát ábrázolja. A második szakaszban látott rettenet a harmadikban tovább fokozódik, amint a „szüntelen” határozó mutatja: állandósul. A kiszolgáltatottság, a körülmények megváltozásával szembeni értetlenség változatlan. A „valami ordított” még mindig ugyanazt jelzi, amit a második szakasz felső sora — „nem tudom, hogyan, mi volt” —, hogy a lírai hős tehetetlenül szenved el a vele történeteket. Először csak a harmadik szakasz harmadik sorában látjuk, hogy a magzat védekezik, védeni próbálja magát a tengerrel szemben, amely szinte szörnyként, mint „óriási tarajos gyíkok csordája” jelenik meg a számára. A védekezés mozzanata érzékelhető a harmadik versszak két utolsó sorában: „én küzdöttem vele, / elfeledtem, hogy mit sem ér az ember élete”. A haláltól való félelem segíti a magzatot az élethez. Ez ugyanaz a mozzanat, amely a felnőtt számára a felismerés pillanatát jelenti. A *Modern szonett* első szakaszában meg is formálta ezt a költő: „Életben tart a halálfélelem. / (E nehéz percben ismerek magamra.)” Bizonyos, hogy itt és a *Zöld napsütés hintált* harmadik szakaszában is a felnőtt vetíti vissza szorongásait az első nagy stressz, a születéssel járó rémület észlelésébe, az első ösztönös „eszmelés” perceibe.

A vers utolsó két sora pedig — értelmezésem szerint — a szülés-születés folyamatának a végét, befejeződését, a megszületés pillanatát sugallja a magzat „nézőpontjából”:

Usztam, vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott

A küzdelem folytatódik, de hiábavaló — „úsztam volna” —, hogy végül a meg-megújuló szenvedések árán („vert a hullám”) a természet, a „törvény” győzedelmeskedjék („úgy értem partot ott”), s megszülessék, világra jöjjön a magzat. Egy zárt, harmonikus, derűs világból egy tág, ismeretlen világba kerül a magzat; ezt érezteti a vers utolsó szavában már maga az ige, de még inkább a hozzá kapcsolt igekötő irányultsága („kidobott”) is. A tenger s a part motívuma az ez idő tájt írt versekben gyakran szerepel, s a fentebb értelmezetthez hasonló jelentésben. A *Csak most* című versben az új világba tartó költő így ír: „Elenyésztek a régi partok, / nem ödöngök zajuk-bajukban: / az emberarcok mélyiről / új értelem szegélye bukkan.” A szülés-teremtés képzetköréhez kapcsolódik a „tenger” az *Aki szeretni gyáva vagy* utolsó két sorában is: „Egykor egy sejt a tengerben kikelt, / hadd jusson el már örökös öledhez!” Az egész, a teljesség megfogalmazásához hívja segítségül a tenger motívumát a költő a *Már régesrég* című versben is: „Mint a halak s az istenek, / tengerben és egekben élek. / Tengerem ölelő karok / meleg homályú, lágy világa. / Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.” S ott vannak e motívumok a *Flórának*, a *Bukj föl az árból* s a *Jelenet egy büntetőszéki tárgyalás irataiból* című műveiben is. Az utóbbinak van a legközvetlenebb motívikus kapcsolata a *Zöld napsütés hintált* soraival. A vádló szavaiból idézzük: „Mit vall be? Amit mind tudunk már — / iramló fényt a tengeren, / ...Arcatlan szenvedő! Nem átalsz / rettegni kínod örömét. / A tengerfenék

⁵¹ Az itt tárgyalt motívumok részletes vizsgálatát ld. SZIGETI LAJOS: A „Szabad-ötletek jegyzéke” és a kései versek. József Attila költészetének néhány motívumához. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XVI. Szeged, 1978. 139—79.

gyönyörét.” E kései versek közül talán csak egyről állíthatjuk, hogy valóban fürdőt villant fel, s ez *A hullámok lángy tánca* kezdetű, amelyben azonban maga a költő is kimondja: „Én nem értem, csak érzem az egészet. / ...Mert ez itt egy divatos nyári fürdő.”

Hogy a *Zöld napsütés hintált* sorait mint egy tengerparti fürdés emlékének felidézését értelmezték, abban akaratlanul is nagy szerepet játszott Németh Andor. Amikor 1938-ban először közölte a verset, ő adott neki címet: *Tengeri fürdő*. De bizonyára zavarta, hogy a vers nem kerek, nem lezárt írásmű, hogy negyedik versszaka csonka, ezért az utolsó két sor híján közölte csak a verset az általa szerkesztett kötet Forgácsok József Attila hagyatékából című részében.⁵² Ettől kezdve több kötetben ugyanígy szerepel a vers. A Bálint György szerkesztette kötetben is, ahol a *Töredékek* között ez az első szöveg.⁵³ — Töredék a vers, avagy sem? Fontos, az egész vers értelmezésére kiható kérdés ez. Németh Andor, Bálint György, B. Szabó György⁵⁴, Kardos László⁵⁵ is töredéknek, befejezetlennek tarthatta, hiszen mind a négyen elhagyták az utolsó két sort. S tegyük hozzá, az utolsó sorok nélkül valóban elképzelhető, hogy egy tengeri fürdő emlékének felidézését olvassuk. A vershez azonban szervesen hozzátartozik e két sor, s ezzel együtt sem töredék e mű. „Csonkasága” ellenére sem az. Nem töredék ez, hanem egy nyitott vers. A hiányzó két sor „jelentése” éppen hiányában fogható meg. Értelmezésem szerint a vers 13—14. sora s az utolsó szó, a „kidobott” a megszületés pillanatáról, az ezt követő két sornyi hiátus pedig a megkezdődött életről „tudósít”. A költő gondolkodása megfordít mindent: „képben objektíválja” az elképzelhetetlent, a magzat sejtéseit és reakcióit a születést megelőző stádiumban és a megszületés pillanatában; ugyanakkor elhallgat a költő, a „csöndbe tér” a vers a „magára ismerés” pillanatát követően, az elmondhatót — az életet — már csak föl sem villantva, sejtetve csak a két sornyi ürrel. Ez a versvégi csönd a kimondott szónál is beszédesebb, a kimondhatónál is mélyebb pesszimizmust sugall.

Ugyanaz a keserű, önmardosó gúny olvasható ki e versből, ugyanaz a groteszk látásmód érezhető benne, mint amelynek a *32 évvel ezelőtt* kezdetű prózai írásában lehetünk tanúi: „32 évvel ezelőtt — a fegyintézet nyilvántartó könyvei szerint pontosan, 1905. április 11-én este 9 órakor — lázadás, kémkedés, rám bízott titkok elárulása, szeméremsértés, közveszélyes munkakerülés, állandó botrányokozás, beteges hazudozás miatt örökös dologházi fenytetésre ítélték, kilenc hónapig tartó vizsgálati fogság után, elutasítva kegyelmi kérvényemet, átutaltak a javíthatatlanok bűnözők világába. A nyomozás eredménytelenségét a hatósági közegek kínvallatási adataival palástolták s a kínvallatás, mondhatom, egy örökkévalóságig tartott. Hiába hangoztattam ártatlanságomat, a bíróság a nyomozati jelentést s a kikényszerített beismerő vallomást fogadta el az ítélet alapjául...”⁵⁶ E prózai önvallomás, akárcsak a *Zöld napsütés hintált*, szintén a születés pillanatáról s az azt megelőző időszakról ad hírt a felnőtt visszavetített keserűségével, s a prózai szöveget záró három pont is ugyanazt a hiátust, azaz az élet folyamatát hivatott keserű-groteszk módon jelezni, mint a vers záró szakaszának csonkasága. A tartalmi elemek és motívumok azonosága-hasonlósága arra mutat, hogy ugyanakkor írta József Attila a *Születés-*

⁵² Vö. József Attila összes versei és válogatott írásai. Sajtó alá rend. NÉMETH ANDOR. Cserépfalvi, Bp. [1938].

⁵³ Vö. József Attila összes versei és műfordításai. Sajtó alá rend. BÁLINT GYÖRGY. Cserépfalvi, Bp. [1940]. 469.

⁵⁴ József Attila összes versei és műfordításai. Sajtó alá rend. B. SZABÓ GYÖRGY; „Testvériség-Egység” Könyvkiadóvállalat, Noviszád 1952. 562.

⁵⁵ Vö. József Attila összes verse. Sajtó alá rend. KARDOS LÁSZLÓ. Révai, Bp., 1950.

⁵⁶ JAÖM. IV.38.

napomra, a Zöld napsütés hintált, a 32 évvel ezelőtt című műveit s ekkor, 1937. április 11-én írta, születésnapját „ünnepelhette” vele, a talán legszebb anyaversét is: az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű.⁵⁷

Édesanyám, egyetlen drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalmad boldogsága.

Istent alkotok (szívem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyenek s utánad menjek!

A vers első szakasza a korábbi anyaverseken túlmutató, de azokat egyúttal összegezni is tudó vallomás, amelyhez szorosan kapcsolódik a többszörös teremtsésképzet alkotta második szakasz. A költő — a költészet szintjén — Istent teremti, hogy ezzel életet adathasson az anyának, hogy azután az Isten által teremthessen mennyet is, ahol csak akkor találhat rá végre a költő az anyára, ha hozzá hasonlóan jó lesz. S mindennek az alapja, ami a verset is íratta vele: fájdalom („szívem szenved”).

Az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű vers többszörös teremtsésképzete újabb, a *Kései siratótól* nagyon eltérő kísérlet, amelyben a korábbi anyaverseknek az „édes mostoha” jelzős szerkezettel is jellemzett ambivalenciája — bár kegyetlen módon, hiszen csak a halálban, de — feloldódni látszik.

Lajos Szigeti

DIE „LIEBE STIEFMUTTER”. BEITRAG ZU DEN MUTTERVERSEN VON ATTILA JÓZSEF

In dem Aufsatz werden die neueren Ergebnisse der Motiv- und Ideenforschung des Verfassers publiziert. Es wird hier festgestellt, dass das Motiv der Mutter in der Dichtung von Attila József der eigentliche „archiemedische Punkt” ist: der Dichter selbst weist sogar in seinen theoretischen Schriften („Verstan és versírás” — „Verslehre und Verskunst”) auf die mit der Mutter verknüpften Erlebnissen zurück. Dem Verfasser nach hat diese Verbindung des Dichters zu seiner Mutter in den Mutterversen ambivalenten Charakter: Sie wird durch Liebe und Hass gleicherweise charakterisiert. Demzufolge können zwei Verstypen unterschieden werden, und der Autor gelangt zur Ansicht, dass die Mutter zum Symbol eines typischen Lebensgefühls des 20. Jahrhunderts wird: zum Symbol der Zerrissenheit, der Fragmentation und der Entfremdung. In der Abhandlung wird das Gedicht „Der verspätete Klagegesang” („Kései sirató”) als Typ einer Synthese der zwei Verstypen analysiert, in dem das Motiv der Mutter in seiner Genese erkannt werden kann. Zum Schluss werden dann die kurz vor dem Tode des Dichters geschriebenen Muttergedichte interpretiert. Den Auslegungen nach wird in ihnen die Ambivalenz der früheren Dichtung aufgehoben.

⁵⁷ József Jolán szerint az *Édesanyám, egyetlen drága* kezdetű versét is 1937. április 11-én írta a költő az Ilkovichs vendéglőben. — Vö. JÓZSEF JOLÁN: Im. 389—90.

NÉPSZOKÁSOK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN

A hivatásos művészetek és a folklór kapcsolata összetett. Közismert példa az irodalomtörténetben a Petőfi-versek „népköltészetté” válása. A műköltészeti alkotás mint népköltészeti remek élt tovább, s hogy a nép mennyire sajátjának érezte, mutatja az is, hogy alakította, csiszolta, „tökéletesítette”.¹ A példák sora folytatható. Nemcsak a tökéletesen népi Petőfi-versek éltek tovább a folklórban, de a népnek igazán nem mondható trubadúr-dalok motívumai a szerelmi dalokban, a reneszánsz, barokk ornamentikája a paraszti bútorokon, épületeken.² Természetesen nem „az urak asztaláról hullajtott” értékekről van szó, nem a Naumann-féle lesüllyedés (gesunkenes Kulturgut) a magyarázat. (Polemikus tanulmányában József Attila is elutasítja e felfogást).³ A hivatásos művészetből épp a kontaktus révén kerültek át elemek, formák, szerkezetek, s azután funkcióazonosságuk, illetve affinitásuk alapján alakultak, variálódtak. A jelenségre a legújabb időkben is hozhatunk — témánk szempontjából különösen érdekes — példát ORTUTAY Gyula⁴ egyik írásából: „...s gyűjtöttünk már nem is egy olyan munkásdalt, melyben József Attilának, ismertebb, kevésbé ismertebb munkásköltőknek versei, vesszoraik hangzanak fel, amelyekben az öntudatos munkáosztály magabizó, új hangján szólal meg”. Ezt a folyamatot nevezzük *folklorizálódásnak*.

A folyamat másik irányban is végbemegy. A művészetek történetében, de napjainkban is megfigyelhető az a tendencia, hogy folklóralkotások, motívumok, előadásmód stb. kerülnek át a hivatásos művészetbe. A jelenség oka természetesen történelmi koronként változik. A folklór beáramlását a hivatásos művészetbe *folklorizmusnak*, illetve az avantgarde óta kezdődött folyamatot *neofolklorizmusnak* nevezi a folklorisztika.

A folklorizmus jelenségével József Attila költészetében is találkozunk, hisz jelentős azon műveinek száma, amelyek népköltészeti alkotást őriznek vagy amelyek ilyen jegyeket tartalmaznak.⁵ Dolgozatunkban a népszokásokat a szokástevékenység leírásában, a szokásmotívumokban megörökítő versekről kívánunk szólni. A néprajzban használatos rendszerezési elvek szerint először azokat a József Attila-verseket elemezzük, amelyekben a naptári ünnepekhez kapcsolódó szokások jelennek meg. Majd az emberélet fordulóihoz fűződőket vesszük sorba.

MALINOVSZKI meghatározása szerint a szokás „a viselkedésnek standardizált módja, amelyet hagyományosan rákényszerítenek egy közösség tagjaira”.⁶ A nép-

¹ CSOÓRI SÁNDOR: Utazás, félálomban Bp., 1974. 104—115.

² VOIGT VILMOS: A folklór esztétikájához Bp., 1972. 164.

³ József Attila: Magyar Mű és Labanc Szemle J. A. Ö. M. III. 64. Bp., 1958.

⁴ ORTUTAY GYULA: Halhatatlan népköltészet Bp., 1966. 325.

⁵ A folklór más összetevőit is megtaláljuk költészetében. Erre vonatkozóan ld. HORVÁTH BÉLA: József Attila folklórszemléletéhez (bölcsezdoktori értekezés) Szeged, 1979.

⁶ Idézi: DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete Bp., 1974. 16.

szokás fogalmát értelmezve többnyire mágikus, kultikus szokásmaradványra gondolunk, holott ide tartozik minden tevékenység, ha az standardizálódik, illetve ha a közösség elfogadja.⁷

A téli ünnepkörhöz tartozó szokások elevenednek meg a *Betlehem, Betlehemi királyok, Regösének* című versekben.

A *Regösének* ősi pogány szokást örökít meg, a regölést. A vers valószínű forrását a téma legszakavatottabb kutatójának, SEBESTYÉN Gyulának⁸ könyvében kereshetjük. Erre utal GUNDA Béla⁹ visszaemlékezése: „Valahonnan hozzánk sodródott Sebestyén Gyula regösének gyűjteménye, s abból többször felolvasott, elemezve a versek ritmusát, s lélektani magyarázatot nyújtott a versek tartalmához”. A regösök karácsony estéjén, karácsony napján, illetve utóbb már karácsony és szilveszter között is, jártak regölni. A szokás céljára vonatkozik RÓHEIM Géza¹⁰ megállapítása: „Az év fordulópontja modernebb szerelmi varázslásoknak is gyűjtőpontja, valószínű, hogy a regösök is egykor az emberi párok, állatok és a föld termékenységét bővítették elő”.

A vers különböző rétegekből épül fel. A lexikájában legvilágosabb, legeggyértelműbb az átok, a bővítő rész. A József Attila-változatban a regösének termékenységét kívánó helyén átok, rontás van. Úgy véljük, többről van szó, mintsem a nyilvánvaló tényről, hogy költőnk a forrásként szolgáló folklóralkotásokat csak felhasználta, átvette azok szemléletét, formai jegyeit, de a saját eszmei, költői ideálja szerint alakította. Magyarázatul szolgálhat az is, hogy az átok formáját, motívumait vizsgálva, abban nem is annyira a regösök termékenység-varázslását láthatjuk, — hiányzik például az összeregölés — hanem a lucázás¹¹ anyagi javakra, állatokra vonatkozó bőségarúslatát. A lucázásnál, de a regölésnél is imert volt a szokásjog, ha a szokást gyakorlók elégedetlenek voltak a kapott ajándékkal, ezt ki is fejezték, s a bőséggkívánság mágikus előjelet váltott. A ráolvasó rész rontó szándékát kétségtelenné teszi a varázsló folyamatot bemutató motívumok, s a mágikus erőt a sodró, felfokozó ritmuson kívül az alliteráló refrén monotonitása, illetve „mágikus értelmetlensége” biztosítja:

Váljon szénájuk szalmává,
rege, róka, ejtem,
tányér, tézta piócává
rege, róka, ejtem,
Láng legyen kecskéjük szarva,
rege, róka, ejtem,
bőködjön a paplanukba!
rege, róka, ejtem.

A vers átokmotívuma sajátosan József Attila-i. Az első változat szövegében a refrén még nagyobb hasonlóságot mutat az eredeti énekkel: „rege, róka, regülejtem”). (J. A. Ö. M. III. 378.) Észrevehető, hogy a refrén szövege (rejtem-ejtem) azon a ponton változik, amikor a szociális mondanivaló kerül előtérbe. A vers másik rétegét az archaikus kifejezések, szavak együttese alkotja. „...a Regösénekben a magyar ősköltészeti hagyományok látszanak összeötvöződni Vikár *Kalevalájának* hangjával

⁷ DÖMÖTÖR TEKLA i. m. 19.

⁸ SEBESTYÉN GYULA: A regösök Bp. 1902.

⁹ GUNDA BÉLA: József Attila és a néprajz. Ethnographia, LXVIII. 635.

¹⁰ RÓHEIM GÉZA: Magyar néphit és népszokások Bp. é. n. 224.

¹¹ SEBESTYÉN GYULA is utal monográfiájában erre: „Néhány regölő énekbe beleolvadt a lucázás emléke.” (SEBESTYÉN GY. i. m. 99.)

(nemcsak a szigorúan szóeleji alliterációk, hanem az alkalmazott archaikus vagy népi szóalakok — lobot vetött, csöbörim, szertefuttam — tekintetében is...) — állapítja meg VARGA DOMONKOS.¹² A harmadik réteget magának a szokásnak az elemei jelentik. A vers indításának biológiai abszurduma nemcsak a mágikus alaphangot adja meg, de a varázslás misztikáját is, éppen képtelenségével. Lehet azonban a bika-fejés szerepeltetésének „racionális” alapja is, s amely egyben példa lehet arra is, hogyan válik költői képpé egy szokáselem. A regölés szokása valamikor állatalakoskodással is együtt járt. SEBESTYÉN GYULA írja: „Göcsejben és vidékén még ma is gyakran szerepeltetik a sóért bömbölő bikát...”¹³ RÓHEIM a karácsonyi regösökkel kapcsolatban egy a regölésben használatos eszközt ír le a következőkben: „Van egy különleges hangszerük a legényeknek, a 'bika'. A bika olyan, mint egy kisebb vizes kártya, fából van, a felső nyílása pedig be van vonva bőrrel. A kifeszített bőr közepébe egy lófarkból való félméteres szőrcomó van erősítve. A földre teszik, két lábfejük közé fogják, és vizes kezeikkel felváltva húzogatják a szőrcomót, mire a dob valami sajátos bűgő hangot ad, mintha egy bika bögne... a bika a mi regösainknél nem hangszer, hanem egyike az alakoskodóknak. Bizonyos, hogy egykor bikaálarcot viselt... főszerepe ma is a lárma, a bömbölés.”¹⁴ A regölés az év fordulójához kapcsolódó pogány szokás volt, azonban a továbbélés során keresztény motívumok, vallásos elemek nyomultak be a szövegébe, bár a szokáscelekmény rejtetten pogány természetességvarázslás maradt. József Attilánál nyomát sem találjuk vallásos elemeknek, amelyek viszont a népi regösénekeknek szinte kötelező tartozékai. Így a Szent Istvánra való hivatkozás, a szentlélek áldásának kérelme mind hiányzik. Kimaradt a mitikusságában szép jelenet, a csodafiú szarvas motívuma is. A József Attila-változatban ez a motívum talán a következő sorban rejtőzik: „Láng legyen kecskéjük szarva...”

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódik a *Betlehem, s a Betlehemi királyok*. A betlehemezés szokását, szereplőit, kellékeit láthatjuk a *Betlehem* című versben. (SZABOLCSI MIKLÓS¹⁵ Juhász Gyula Betlehemes énekének reminiscenciájaként értelmezi.) A betlehemes játék szereplői, s maga a játék egy mozzanata jelenik meg a következőkben:

Tömpe szobácska vert földjére dülnek
két botos pásztor és három király.

„A betlehemes játékok fő jelenete hazánkban a pásztorjáték. A mezőn alvó pásztorokat az angyal keltegeti és az újszülött Jézushoz küldi... Ezután a pásztorok, néha a napkeleti királyok is, ajándékot visznek a kisdednek”. — írja DÖMÖTÖR TEKLA.¹⁶ A kiemelt versrészlet tehát azt a jelenetet ábrázolja, amikor a játék szereplői már bent, a háziak körében az álmot imitálják. Az első változat szerint csak megállnak: „tömpe szobácska vert földjén megállnak”. A paraszti szoba döngölt, sározott földjére dülő pásztorok ábrázolása pontosabb, s a jelenet így hitelesebb, valóban tükrözi a szokást. A változtatás tehát a tudatos alakításra, alapos ismeretekre utal. A szereplők, a két botos pásztor, s a három király együttese azt tükrözi, hogy a mű forrása olyan játék lehetett, amelyben együtt jelentek meg a két különböző népszokás szereplői. A játék tartozéka a betlehem:

¹² VARGA DOMONKOS: József Attila és a magyar Kalevala. Kortárs, 1967. április 655.

¹³ SEBESTYÉN GYULA i. m. 16.

¹⁴ RÓHEIM GÉZA i. m. 219, 220. (Csak jelezni kívánjuk, József Attila jól ismerte Róheim munkáját. Vö. GUNDA BÉLA i. m.)

¹⁵ SZABOLCSI MIKLÓS: Érik a fény. Bp., 1977. 356.

¹⁶ DÖMÖTÖR TEKLA: Magyar népszokások. Bp., 1977. 17.

Jézus, kinek szállása sárga irka,
heverő papirbarmok közt örül,
s a tűz fényénél a jámborok mintha
ugrándoznának a jászol körül.

A betlehem a szokások egy részében templom, máskor jászol. Általában fából készült. A József Attila-versben a szállás sárga irka, s kezdetlegessége a gyerek-betlehemezésekre enged következtetni. A betlehem enteriőrjéhez, illetve az ábrázolt bibliai jelenethez hozzátartoznak az állatok. A megfogalmazásban minden bizonnal szerepet játszott a közismert karácsonyi ének: „...Jászolban fekszik, barmok közt nyugszik szent fia...” /Mennyből az angyal / A betlehemes játék jellegzetes éneke ez, más része is felhangzik a versben: „Mennyből az angyal! — zeng őt atyafi...” A befejezésben, az illúzióoszlato József Attila-i kiszólásban ismét egy szokáselemet kell látnunk:

...s a két pásztor fonott kalácsot majszol
s a három király pálinkát nyakal.

A karácsonyi ajándékosztás a paraszti betlehemes játékban is megjelenik, hisz itt már nem annyira az eredeti liturgikus cselekmény a fontos, mintsem a koledáló szándék, az ajándékszerzés. A jellegzetesen karácsonyi ajándékot láthatjuk a vers lezárásában: a fonott kalácsot és a pálinkát. A karácsonyi ajándék, a szinte kötelező szokáserejű kalács¹⁷ más, korábbi (1924) versében is megjelenik:

Remélni fogsz úgyis, az ítéletnapig,
mert nincs jogod befogni a szadat,
ameddig csak foszlik belőle a szó,
épp, mint karácsonykor a parasztkalács.

A *Betlehemi királyok* a karácsonyi ünnepkör másik elterjedt szokását, a háromkirály-járást mutatja. „A pásztorjáték mellett XVII—XVIII. századi szövegek másik fő része a három napkeleti király (vagy mágus) látogatása, amely lényegében már vízkereszthez tartozik. Az újkori népszokásokban a kettő többnyire külön is vált, a pásztorjáték karácsonykor szerepelt, s a háromkirály-jelenet a vízkereszti csillagozással fonódik össze. Azonban az újkori betlehemes játékok közt is vannak olyanok, melyek egyesítik a pásztorjátékot a háromkirály látogatásával.”¹⁸ A vers záró része elkülönül a háromkirály jelenetétől. Azok harsány előadásmódját, esetenként groteskségét az utolsó egység családi harmóniája, jelzésszerű visszafogottsága ellensúlyozza.

A három király személye a Bibliából közismert. A harmadik király (Boldizsár) szerecsennyé azonban a magyar folklórban a török idők óta változott.¹⁹ A színjáték lényege az, hogy a három királynak felöltözött köszöntő vallásos énekeket énekel, elmondja a háziaknak a bibliai jelenetet, s ennek fejében ajándékot kap. A József Attila-vers is ehhez a szokáshoz kötődik inkább, mint a bibliai jelenethez. Igaz, a három király itt éppenséggel nem vallásos éneket mond, bár Gáspár mondókájában, részben, ott láthatjuk a vízkereszti ének egy töredékét: „Üdvösségünk égi ország”... Azonban arra is fel kell figyelnünk, hogy a megnevezés a szegények királyával mutat kontinuitást, s ez már több mint népi, laicizált vallásosság. A vers utal a bibliai csodára, a fényes csillagra is: „Lángos csillag állt felettünk...” Az előbbieket értelmében

¹⁷ BÁLINT SÁNDOR: Karácsony, húsvét, pünkösöd Bp., 1973. 20, 81.

¹⁸ DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek — népi színjátszás Bp., 1964. 173.

¹⁹ BENCZE LÓRÁNT: József Attila: Betlehemi királyok. Literatura, 1977. 1. szám 125.
A szerecseny szó a szaracén népi félreértelmezése.

kapcsolatot láthatunk a szokás egy tartozékával is, a csillaggal. A csillag kinyújtható, s összecuszkható szerkezetre szerelt ezüst-, aranypapírból kivágott forma, amelyet valóban feltartva hordtak magukkal a szokást gyakorlók.²⁰ A József Attila-versben a háromkirályoknak a „kis juhocska” mutatta az utat. Mivel mind a Bibliában, mind a betlehemes játékokban a csillag vagy az angyali ének az útbaigazító, úgy tűnik, a „kis juhocska” ilyen szerepeltetése nem ebből a rétegből származik. Középkori látomásos balladánk, a *Júlia szép leány* — amelynek szürrealisztikus szépségéről csodálattal nyilatkozott József Attila²¹ — viszont tartalmazza ezt a motívumot, ha nem is ilyen megnevezésben. A szereplők közül a szerencsény királyt folklorizálódott Boldizsár mondókája különösen érdekes, s eltér a másik két királyétól:

Adjonisten, Megváltó, Megváltó.
jöttünk meleg országból.

Főtt kolbászunk mind elfogyott
Fényes csizmánk is megrogyott,
hoztunk aranyat hat marékka,
tömjént, egész vassfazékkal.

Én vagyok a Boldizsár,
aki szerencsény király.

A bibliai ábrázolás szerint a napkeleti királyok ajándékkal hódoltak az újszülöttnak, ez tehát a háromkirályok énekében is megőrződött. Ám a tömjén mint egyházi, keleti szer itt a vaskosan reális vassfazék mennyiséggel együtt jelentkezik, s a hat marék arany is a népi mennyiség-, értékszemléletre utal. A távolság érzékeltetésére felhozott példák (kolbász, csizma) szintén népi látásmódot tükröznek. A kolbász felemlegetése különösen komikus színezetet kölcsönöz Boldizsár szövegének. Az ilyen ábrázolásmód, a fekete király tréfálkozása, alkalmanként bohóckodása, jól ismert az alföldi betlehemes játékokban.²²

A háromkirály járás motívumát láthatjuk a *Medáliák* egyik darabjában is:

Huszonhárom király sétál,
jáspiskorona fejükben,
sárga dinnyét edegélnek,
új hold süt a balkezükben.

Huszonhárom kölyök császkál,
csámpás sityak a fejükben,
görögdinnyét szürcsölöznek,
új nap lángol jobb kezükben.

A LEVENDEL—HORGAS szerzőpáros groteszk tükörképként értékeli a sajátos, mesebeli világot, amelyben a királyok-kölykök megjelennek.²³ A király-csámpás kölyök valóban groteszk megfeleltetését is magából a jelenségből, látványból eredeztethetjük. A szokásgyengülés következményeként a háromkirály-járást többnyire már csak a gyerekek őrizték meg, akik azonban az „eredeti” kellékekkel szerelték föl magukat (korona, csillag). Az új hold, nap asszociatív képzet végső forrása pedig a gyerekek

²⁰ A csillaggal való járásról: DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek — népi színjátszás.

²¹ JÓZSEF ATTILA: Magyar Mű és Labanc Szemle.

²² Magunk éppen Kiszomboron gyűjtöttünk ilyet. A játékban a feketére mázolt „török” értetlen szöveget mondott (latin), s feketére festett kezével mindent összefogdosott. Nyilvánvaló tehát, a szerepe a tréfacsinalás, a mulattatás volt.

²³ LEVENDEL JÚLIA—HORGAS BÉLA: Szellem és a szerelem. Bp., 1970. 114.

kezében tartott csillag. Csak jelezzük, hogy a mesei gondolatvilágban is megtalálható a hold-ezüst, nap-arany azonosítás.

A fentiekben bemutatott, a szokáselemek, motívumok szempontjából elemzett költemények közel azonos periódusban keletkeztek. (1929—1931) A népszokások felhasználási módja, a költői magatartás is sok hasonló vonást mutat mind a *Regös-énekben*, mind a *Betlehemben*, s a *Betlehemi királyokban*. A *Regösének* kapcsán már utaltunk a vallásos elemek, s a népi vallásos képzetek hiányára. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a másik két versben, amelyek végső soron folklorizálódott egyházi szokásokat ábrázolnak. Igaz ugyan, hogy felhangzik a *Betlehemben* a Mennyből az angyal, de nézzük meg, milyen szöveggörnyezetben:

Az asszony leszáll a kamrai létrán —
Mennyből az angyal! — zeng öt atyafi.
Az öreg kapás az ólban ganét hány,
Kántálnak sírva lompos tyúkjai.

A két sor egymásutánisága, a motívumok mellérendelése profán hatást kölcsönöz az éneknek, hisz a cselekmény azonossága, iránya (leszáll-mennyből le) mintegy azonosítja a szereplőket is, a nemtelen angyalokat, s az asszonyt. Az asszony szó pedig a magyar nyelvben a nő megjelöléstől éppen egyéb jelentésével különül el, hisz a ráértelmezésben nyilvánvaló bizonyos szexuális utalás. A groteszk összhangzást, együttértelmezést pedig még jobban elősegíti a karácsonyi ének további, ki nem mondott része: Mennyből az angyal lejött hozzátok, pásztorok... Tehát nemcsak a leszáll-lejött ige azonosít, mert a botos pásztorok mintegy az asszony megjelenésére kezdik énekük. Az előbbi groteszk játék csak kezdet. Az ének magasztosságát, az áhítatot szinte dezavualja a kegyetlenül valós kép: „Az öreg kapás az ólban ganét hány”. Különösen így van ez, ha összevetjük azzal az általános szokással, hogy karácsonykor dologtilalom volt. A sírva kántáló lompos tyúkok képe pedig ismét rávetül a betlehemes képre, annál is inkább, mert a karácsonyi köszöntőket nevezték kántálóknak. Az egész papír-betlehem látvány, s a pálinkát nyakaló háromkirályok képe is jelzi a költői intenciót: a mintha és a valóság lényegi különbségét.

Hasonló, a vallásos harmóniát szétfoszlato szándék a *Betlehemi királyokban* is megfigyelhető, hisz Gáspár afféle szegénylegényes, papellenes beköszöntővel kezdi:

Istenfia, jónapot, jónapot
Nem vagyunk mi vén papok.
Úgy hallottuk, megszületél,
szegények királya lettél...

Az őskeresztényi, s nyilvánvalóan bibliai eredetű megfogalmazás (ti. szegények királya lettél), a fogalomazonosítás sejteti a versek lényegét. A költői magatartás itt a szegénypárti vallásellenességben manifesztálódik. A Jézus-szegények királya azonosítás a népi forradalmi megmozdulások fő ideológiája volt a középkortól kezdve.²⁴ A laicizáló szándék megfigyelhető a vers záró részében is, amely pedig hangulatát, megformáltságát illetőleg lényegileg különbözik a korábbi szakaszoktól. A gépiratos, majd az első közölt, s a *Medvetáncban* megjelent változatok összevetésével kitetszik a tudatos, tendenciózus alakítás a következő sorokban:

Irul-pirul Mária, Mária
egész helyes kis mama.

²⁴ BENCZE LÓRÁNT i. m. 124.

Az első kidolgozás még a leírt szokásnak megfelelően alakítja ezt a családi képet, s használja az egyházi jelzőket: Boldogságos Szűz Anya (J. A. Ö. M. II. 375.) A Lantos Magazinban közölt költemény előbbi helyén már ez áll: boldogságos kis mama. Csak a költői koncepciónak tudható be, hogy végül is a boldogságos helyett a hangulatilag, ritmikailag kevésbé szerencsés „egész helyes” megfogalmazás áll. József Attila minden bizonnyal jól tudta, hogy a boldogságosnak, de még a boldognak is a köznapitól eltérő vallásos jelentése is van.

Ezekben a versekben József Attila szemléletének másik komponense is megfigyelhető. A *Regösének* regölői a kasznár szívét káposztába kívánják húsnak, s áldás helyett átkot mondanak. A *Betlehemben* az énekbe disszonáns hangok vegyülnek, a lompos tyúkok sírva kántálnak, s a szent ünnepen az öreg kapás ganét (!) hány. Még ebben a nyilvánvalóan ellentétes szerkesztésben is disszonáns a gané, mind a motívumokat, mind a hangzást tekintve. A *Tiszazug* komor világát, képtechnikáját idézik a *Betlehem* ezen sorai:

Fagyos szalmában sáros krumpli gubbaszt,
borostás állal komorul a zsupp.

Az időben is egymáshoz közel álló versekben ugyanaz az emberkörnyezet motívumvilág, s asszociációs technika figyelhető meg:

Hümmögőn áhítgat a nép
s házacskák gondolkodnak, ím
zsuppjának zsíros süvegét
lehúzza ablakára mind.

(*Tiszazug*)

Az idillt sugárzó papír-Jézus, a betlehem éles ellentétben áll a csupa negativitást mutató paraszti világgal. (A krumpli gubbaszt, a zsupp komorul — az első változat szerint nyöszörög — a tyúkok sírva kántálnak stb.) A verszáró kiszólás pedig egyértelműen tükrözi a József Attila-i leleplező, illúzióoszlató szándékot:

De ez nem igaz. Zsellér-szalmát hajszol
az úri szél és gőzlik a magyar,
s a két pásztor fonott kalácsot majszol
s a három király pálinkát nyakal.

Az idillikus, hamisan romantikus falu-kép ellen ágál József Attila. Ismeri a falut, annak szokásait, életét, s tudja, hogy a paraszti élet korántsem olyan ünnepnap, mint ahogy azt a naivan népi irodalom ábrázolta. Az önáltató, szegénység-népkultusz ellen, az „östehetségek” divatja ellen lázad. A képekben szinte Adyt idézve állítja szembe a zsellér-szalmát és az úri szelet, hogy aztán az igazi értékre, az értelemre apelláljon.

Az elemzett naptári ünnepekhez kapcsolódó népszokások mintegy vázként jelennek meg ezekben a versekben. A szokás-cselekmény, a kellékek, a millió rajza azt mutatja, József Attila jól ismerte a regölést, a betlehemezést, a háromkirály-járás szokását. Az ábrázolt valóság nem parasztian vaskos, de nem is átlátszóan naív.

A népszokások felosztásának másik rendező elve: az emberélet fordulóíhoz kapcsolódás. A *Farsangi lakodalom* groteszk jelenetsort elevenít meg. József Attila lakodalmi ismereteire következtethetünk Vizi Albert visszaemlékezése nyomán. Vásárhelyen egy öreg vőfélyvel szerveztek találkozót, aki vőfélyverseket mondott:

„Attila nem fogyott ki a buzditásból és kérdezésből, és mindent jegyzett, amit az öreg Csorba előadott.”²⁵

A cím két jelentést is takar. Egyrészt utal arra a szokásra, amely szerint a paraszti közösségekben farsang idején tartották a lakodalmakat, mert ebben az időben érték rá a legjobban. A cím másik jelentésrétege összefügg a vers groteszk alaphangjával. A vers nyilvánvaló agitációs politikai értelmét jelzi a nyelvi — formai lelemény, az esküvői meghívók hangját idéző, itt mottóként szereplő „marxista” megállapítás:

Tőke és Fasizmus jegyesek.
Minden külön értesítés helyett.

A farsangi hangulatot, s a lakodalom hangzavarát jelzik az első versszak nyelvi képességei:

Kuka kakukk mekegett,
kis göndör domb rőfögött,
mosoly szállt az érre
s a kiázott fák töve
sárga foggal röhögött.
a lakzi hírére. Lám, lám.

A felfordult világba jól illeszkednek a lakodalmi táncszókat idéző tréfásan morbid kiáltások. Ismét megfigyelhető az alkotási mód. A jelenséget, a szokáselemet funkciójában, néha lexikájában használja fel József Attila, s új, sajátos jelentésréteg rakódik erre, s most már ebből a konglomerátumból áll össze a különös házasság agitátivan politikus értelmezése:

— Görbe karónk meghízott!
Kolbász lesz belőle, ám
paraszti bendőbe!
Napszámos is inni fog —
sárga bor a láthatár,
pezsdül erjedőbe! Lám, lám.

Ha az egyes kiáltásokat önmagunkban szemléljük, az abszurditásnak csak hangulati eleme jelentkezik, ugyanaz, ami a lakodalmi táncszó tréfás, néha vaskos megnyilvánulásaiban is ott van. Láthatjuk azonban, hogy a kapcsolódás már politikai tartalmat, jelentést hoz (— paraszti bendőbe). A szegénység tényszerű abszurditása válik itt épp a logikátlanság, a groteszk kapcsolat révén politikai mondanivalóvá. Azaz tehát a *Farsangi lakodalom* azon folklór fogantatású versek közé tartozik, ahol a népköltészeti forma — a táncszó is az — aktuálpolitikai jelentést hordoz, s válik agitatív eszközzé.

József Attila egyik legmegrázóbb verse, a *Kései sirató* már címével is kapcsolódik a temetési szokások egyik archaikus eleméhez, a siratáshoz. A vers — amely a mama-versek értelmezésében kulcsfontosságú mű — a sajátos, olykor ellentmondásos anya-gyermek viszonyból ered.²⁶

A *Kései sirató*, mint címében is jelzi, a „tizenhat” éve halott anya megkésett siratóéneke. A motívumokat, struktúrát számbavéve kitetszik, hogy a vers nem egyszerűen egy folklórműfaj adaptációja, hanem valóban rendelkezik mindazon attributumokkal, amelyek lényegi elemei a siratóénekeknek.

²⁵ VIZI ALBERT: Vásárhelyen. József Attila Emlékkönyv. Bp., 1957. 235.

²⁶ A motívumra nézve ld. SZIGETI LAJOS munkáit.

A siratóének alkalomhoz kötött lírai műfaj, amely az egyházak sorvasztó törekvései ellenére is megőrződött egészen századunkig. A siratók fennmaradását azonban nemcsak a hagyomány magyarázza, hanem az a tény is, hogy *a sirás, a siratás az embert ért veszteség egyik sajátos kompenzációs módja*. A népszokás pszichológiai összetevőit így értelmezi DÖMÖTÖR TEKLA: „A szertartásos siratás az emberi sorssal szembeni általános emberi tehetetlenséget is kifejezi, amelyet minden kultúra gondosan kialakított szertartásos cselekménnyel és szövegekkel igyekszik elpalástolni, olyan rítusokat hajtva végre, amelyeket az elhunytak (vagy az élők) szempontjából fontosnak tartanak.”²⁷ A siratás tehát szertartás, standardizált szokáselemekkel, s ily módon a siratóének is meghatározott, kötelezően alkalmazott formulákból építkezik.

A népi siratók egyik fontos szerkezeti eleme az állandósult megszólító formula.²⁸ A József Attila-vers is megszólítással kezdődik, s a költő egyúttal önnön állapotát is jellemzi:

Harminchatfokos lázban égek mindig,
s te nem ápolsz, anyám.

A láz-nem ápolsz ellentét a gyermeki esettséget, kiszolgáltatottságot implikálja, mint ahogy a harminchatfokos láz is a lélek állandó válságát jelzi. A siratóének egyik sajátosságossága ez, a lírai versindítás azt a veszteséget, fájdalmat panaszolja fel, amit az anya hiánya jelent. Az állapot-megjelölés után a sirató személy a múltba fordul, a halott életéből vett mozzanatokat elevenít fel, ami az ének ezen részének sajátos epikus karaktert kölcsönöz. A *Kései sirató*ban az epikus vonulat kezdetét a háború végére vonatkozó idő- és helymeghatározás jelzi. Aprólékos részletességgel törnek fel gyermekkori emlékek. S ahogy a költő emlékezés egyre mélyebbre hatol — kései korszakának egyéb tényezőitől motiváltan — egyre inkább a csak vegetációra képes „apró gyermek” képe idéződik fel. A siratóének rituáléjához eredendően hozzátartozik a sirató és az elhunyt fiktív dialógusa. Ugyanezt a formát végigkísérhetjük a József Attila-versben is. Az anya tetteinek, szavainak megidézése után („Levesem hűtöttem, fűjtad, kavartad / mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra szentem...”) a „most”s a jelen felismerése kérdésszerű vádak sorozatát indítja. A vers ezen részét sajátos belső dinamika hatja át. A belső zaklatottság tükröződik az egyre gyorsuló ritmusban is. Az átkok felsorolása, az egymással okozati összefüggést nem mutató elemek egymásutánisága egyre nagyobb indulatokat szabadít fel, s így létrejön egy sajátos vershelyzet. Megteremtődik a képzelt kontaktus:

A gyerekeknek kél káromkodni kedve
nem hallod, mama? Szólj rám!

Az ima, az átkozódás felsoroló, fokozó elemei épp ezt célozzák: az egyén minél jobban elszakadjon kötöttségeitől, kilépjen létének partikularitásából, s — képzeletében — megteremthesse azt az egységet, ami hite szerint az optimumot jelenti.²⁹ Ez a pszichikus struktúraváltás a magyarázata, fedezete annak, hogy a korábbi szakasz ál-dialógusát felváltja a „valóságos”, amikor — lelki állapotának vetületeként — a költő hiszi, várja az anya megszólalását. A siratóének jellegzetessége és egyben funkciója is ez. A *Kései sirató*ban a szerkezeten túl (jelen — múlt — a felismert jelen) egy

²⁷ DÖMÖTÖR TEKLA: Népszokások költészete 223.

²⁸ KÁROLY S. LÁSZLÓ: Formulaszerűség, alkotásmód siratóénekeinkben. Népi kultúra — Népi társadalom. XI.—XII. Bp. 1980. 376.

²⁹ TAMÁS ATTILA: A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp., 1972. 55.

másik elem is a siratókra utal. KÁROLY S. László megállapítása szerint a siratóének — modellszerűen — variálódó kétsoros periódusokból építkezik.³⁰ József Attila verse is ilyen kétsoros periódusokból áll, természetesen versformába tördelve. Ettől a formától két helyütt tér el a költő: a szabadszállási emlékek felidézésénél, s a negyedik versszak indulatkitörésszerű vádjainál.

A *Kései sirató* egyes szám első személyű előadásmódja, s az a tény, hogy a költő anyja halálában — örök emberi módon — önnön tragédiáját siratja, a siratóének sajátosságai közé tartozik. A vers azonban — lényegi módon — elsősorban azt a törekvést örökítette meg, ami a siratóének elemeinek, struktúrájának a funkciója, hogy ti. az ember még egyszer megpróbál ily módon úrrá lenni a világrend abszurditásán. A *Kései sirató* tehát valóságos siratóének.

Vásári szokást, illetve a falvakban járó medvetáncoltatást örökít meg József Attila a *Medvetáncban*. A vers bartóki indíttatása ismert.³¹ A Bartók-mű és a *Medvetánc* különbségeit SZABOLCSI Bence elemezte: „...ritmikus képletében nem, vagy csak igen szabadon követte a zenét, csak a strófa másik felének és a brummogó refrénnek ritmusát merítette a Bartók-dallam 3. sorából. Bartók darabja hangban, indulatban, ritmusban és dinamikában ihlette meg, kompozíciójában sokkal kevésbé.”³² TAMÁS ATTILA írja a verskörnyezetről: „Tudjuk: József Attila ekkor már felfedezte magának a Kalevalát és valószínű, hogy már akkor ismerte a vogul medvénekeket. Irodalomtörténeti elhelyezését illetően az eddigiek nyomán leginkább azt lehet elmondani, hogy népi groteszkként jellemezhető, stílusa alapján *A kanász, Regősenek, A hetedik* (stb.) társaságába sorolható.”³³

A versben alapvetően két jelentésréteget különíthetünk el: a tréfás, groteszk vásári hívogatót, másrészt a másképpen groteszk költő-medve azonosítást. A vers ilyen értelmezését intencionálja a kötet (*Medvetánc*; 1934) elé helyezett, mottóul szolgáló népdaltöredék is:

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.

TAMÁS ATTILA groteszk magamutogatásként értelmezi a metamorfózisokat.³⁴ A hús körömmel varrt bunda, s a megtalált fogak a kikínódott eredményt jelzik, amelyre aztán majd ellentétesen csattan az „állatnak van ingyen kedve”. A magamutogató kiszolgáltatottság, az ingyéntánc az állástalan, magára maradt költő „medvetáncát” asszociálja. Ezt támasztja alá a halált idéző, s az egész vers hangulatától eltérő zárás:

Állatnak van ingyen kedve,
aki nem ad, az a medve.
Ha megfázik a lába,
takaróddzék deszkába.
Brumma, brumma, brummadza.

A vers másik rétege a tréfás, szórakoztató vásári kikiáltó szövegekből áll össze. Közvetlen hangú, közönség-hívogató kiszólások ezek:

³⁰ KÁROLY S. LÁSZLÓ i. m. 388.

³¹ BALOGH LÁSZLÓ: József Attila. Bp. 1970. 109—116.

³² SZABOLCSI BENECÉ: József Attila „dallamai” Bp., 1972. 190—192.

³³ TAMÁS ATTILA: Miért épp a Medvetánc lett kötetcmadvá? Tiszatáj, 1967. 1148.

³⁴ TAMÁS ATTILA i. m. 1150.

...Hova vánszorogsz vele?
Fordulj a szép lány fele!...

...A feje a néninek
éppen jó lesz pemzlinek...

Persze itt is megjelenik a József Attila-i szegény-pártosság, mintegy belopva a vidám hangú kiáltások közé:

...Kéne ott a derekam
ahol kilenc gyerek van!...

A *Regös ének* kasznárellessége fogalmazódik meg itt is, illeszkedve a kiáltások tréfás, irónikus egységéhez:

...Egy kaszárnak öt hete
zsebbe nőtt a két keze...

A medvetáncoltatás szokása szolgál alapul saját állapotának leírására. A költőnek is pokolra kell menni az igazi poézisért, s méginkább a József Attila-típusú költőnek. A versben az egységet a medvesors tragikussága, s az előadásmód komikumának groteszk kettőssége teremti meg.

A szokás, mint a parasztság kultúrájának része, fontos szerepet játszik József Attila költészetében. Képkomponensként szokáselemek sorozatát mutathatjuk fel (gyerekjáték, vásár, közösségi, jósló, bajelhárító stb. szokások). Ám az egész szokás cselekményében megörökítő versekből is mindig fölsejlik a sajátosan József Attila-i mondanivaló.

LENGYEL ANDRÁS

JUHÁSZ GYULA KIADATLAN LEVELEZÉSÉBŐL

Juhász Gyula Összes Műveinek ún. szövegkritikai kiadása (továbbiakban: JGy ÖM) befejezéséhez közeledik. A közelmúltban megjelent a költő 1922. dec. 31. előtti levelezését tartalmazó 9. kötet, s készül már a 10., sorozatzáró kötet is, mely — Ilia Mihály gondozásában — Juhász Gyula 1922 utáni levelezését s a pótlásokat adja majd. A tizenkettedik órában vagyunk tehát; ami most nem kerül nyilvánosságra, az — nagy a valószínűsége — végleg kiülreked a kritikai kiadáson. S ez nagy veszedelem; a sokat emlegetett információszóródás különösen a filológiát és a filológiai alapozást kívánó kutatást állítja nehéz helyzet elé. Ami ugyanis benne van a kritikai kiadásban, azt viszonylag könnyen elérik a Juhász Gyula iránt érdeklődők. Ám ami kimarad ebből az editióból, az, úgy tetszik, végleg el is vészett a szélesebb közönség, sőt a nem-filológus kutatók számára is.

Az alábbi leveleket is ezért, az ismeretlenségbe süllyedést elkerülendő tesszük most közzé. Valamennyi 1922 decembere előtt íródott, helyük tehát a 9. kötetben lett volna. Belia György és Péter László (a 9. kötet sajtó alá rendezője, ill. sorozatszerkesztője) azonban ezeket nem ismerte.

Valamennyi levél a szegedi Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteményében található, némelyike negyedszázada.

1. Juhász Illésnéhez

A most közlésre kerülő levelek legkorábbika 1907 januárjából való, címzettje a költő édesanyja, özv. Juhász Illésné. *Ez a legkorábbi — fennmaradt — levelezőlap, amelyet Juhász Gyula édesanyjához írt.* Jelzete: 54. 873.

Szövege ez:

*Édes jó Anyám,
hála Istennek, szerencsésen megérkeztem és dologhoz láttam. 23-án lesz „nagyérdű” előadásom a felső leányiskolában a közönség számára. Remélem, hogy otthon sincs — és ne is legyen! — semmi baj. Kedves Jó Nagyapát tisztelem.*

*Kezeit csókolom. Gyula.
Margitkát, Andorkát csókoltatom.*

A képeslap címzése:

*Önagysága
özv. Juhász Illésné Úrnő
Szeged
Ipar u. 13.*

A lap keltezetlen, datálását a postabélyegzők teszik lehetővé. Sajnos, ezek közül is a máramarosszigeti bélyegző, amely a föladás időpontját tisztázná, elmosódott; csak a szegedi — a lapot fogadó s kézbesítő — posta bélyegzője olvasható rendesen: 1907. január 12. Valószínű tehát, hogy a lapot a költő ezt megelőzően, január 10-én vagy 11-én írta, Máramarosszigeten. A Szeged és Máramarossziget közötti távolság miatt a korábbi, 10-i dátum a valószínűbb.

A lapban emlegetett előadást Juhász Gyula meg is tartotta; Grezsa Ferenc tanulmányából (*Juhász Gyula Máramarosszigeten*. Itk, 1957, 353.) tudjuk, hogy a költő a dráma történetéről adott elő. Húgához, Juhász Margithoz írott 1907. január 25-i lapja szerint szabadelőadása „remekül sikerült. Utána az igazgató úr bankettet rendezett a tanári karnak”. (JGyÖM 9: 138.)

Az utóiratban emlegetett *Margitka*: Juhász Margit, *Andorka*: valószínűleg Juhász Endre — a költő testvérei.

2. Domokos Lászlóhoz

A Móra Ferenc Múzeumban, mely — egyebek mellett — Domokos László (1882—1973) író, újságíró hagyatékának egy töredékét is őrzi, megtalálható Juhász Gyula egy, Domokoshoz írott, mindmáig kiadatlan levele is. E rövid, mindössze néhány soros üzenet keltezetlen. Datálása is szinte megoldhatatlannak látszik. A levélke néhány vonatkozása mégis arra vall, hogy ez az üzenet 1907 nyarán keletkezett. E datálás mellett szól 1. a kézírás, mely csak a korai Juhász-levelekre jellemző; 2. a levél *Juhászként* való aláírása (vö. JGyÖM 9:167. [142. tétel]); 3. az „ifjúkori kísérletre” való utalás; 4. az a tény, hogy Juhász Domokoséknak 1907-ben és 1908-ban küldte meg műveit. Mindezek ellenére is a levelet 1907 nyarán keletkezettnek csak azért hihetjük, mert a Juhász által emlegetett drámát — legnagyobb valószínűséggel — az *Arany János Szigeten* című, azóta elkallódott Juhász-drámával azonosíthatjuk. Ez a dráma pedig 1907 márciusának végén keletkezett. Juhász levele így, ha föltételezésünk helyes, csak ezután íródhatott. Mivel a levél minden kétséget kizáróan Szegeden született, ez az 1907 márciusa utáni időpont csakis 1907 nyara lehet, amikor a tanár Juhász nyári szünetét töltötte itt. (A nyári keletkezést erősíti az is, hogy — a levél szerint — Heller Jenő „tanyán van”).

A levél jelzete: 58. 23., szövege pedig ez:

Kedves Laci,
Heller Jenő kéret, hogy ma du. ne fáradjatok el hozzám, mert tanyán van. Holnap itt-hon lesz. Itt a drámám. „Ifjúkori kísérlet.” Szeretettel: Juhász

au revoir

Heller Jenőről, a kiterjedt szegedi Heller-család e tagjáról közelebbit nem tudunk.

3. Juhász Margithoz

A 9. kötet számos Juhász Margithoz írott testvéri levelet tartalmaz. Számuk tovább gyarapítható; a Móra Ferenc Múzeum Juhász Gyula több, húgához írott levelét őrzi.

Közülük időrendben az első 1909. február 27-én íródott, Nagyváradon, ahol a költő akkor tanárkodott. A levél jelzete: 55. 878. Szövege ez:

Kedves, édes Margitkám,
úgy látszik, hogy leveled — az előbbi — elveszett, mert csak a tegnapi kapottból értesülök — tőled — arról, aminek én örülnék a legjobban! Hogyan? Hát már ennyire vagyunk? Mindenképpen örülnék! Egy művésszel több a családban ez már csak a család tekintélyét is emelni fogja, ha vagyonát nem is! Ámbár — Wagner Richard elég szépen keresett, sőt!

Édes Margitkám, életed nagy és bizonyára csak <ör> szép és jó fordulóján minden szépet és jót kívánok neked, édes jó anyámnak, mindnyájotoknak! „Gyula hallgat s — szeret!” mint Shakspeare mondja, de lásd, néha mégis megszólal, ha gratulálni kell, ha örömet hirdethet. — Atalantám márciusban Debrecenben kerül színre, Nagyváradon pedig egy egyfőlvonásos darabom! Csak már több pénz is jönne velük! De minden színpadi kezdet nehéz és költséges! Megvagyok, csak nagyon sok a dolgom. Annyi, hogy két embernek elég! De az élet munka és addig jó, amíg dolgozni tudunk. Bandika hogy fejlődik? Ejnye, küldök már valamit neki, aminek örülni fog! Egy fényképem is útrakészen van számotokra. Irj, hogy mi lesz? Csókol benneteket rajongó szeretettel

Gyula

Néhány mozzanat, utalás magyarázatot kíván. Mindenekelőtt arra kell magyarázat, minek örült annyira a költő, mihez gratulált. A válasz egyszerű: húga házasodni készült. A férjelölt, ki később valóban férje is lett, Király (akkor még: König) Péter (1870—1940) volt, a városi zeneiskola igazgatója, kora számottevő zeneszerzője és zenepedagógusa. A Wagnerre való utalás alapja ez; ezért gyarapodott a család is „egy művésszel”.

Az *Atalanta* Juhász Gyula operettje, 1908-ban keletkezett. Debreceni bemutatójára 1909. április 1-én került sor (vö. JGYÖM 4:504.). Az „egyfőlvonásos” minden valószínűség szerint azonos a *Szép csöndesen* című „szögedi idill”-lel; ezt a nagyvárad Szigligeti Színház 1909. március 21-én mutatta be. (Vö. JGYÖM 4:472.)

Bandika: a költő öccse, Juhász Endre.

A Juhász Margithoz írott következő levél keltezetlen, de tartalmi jegyek alapján — a költő levelezésének ismeretében — valószínűsíteni lehet, hogy 1913 nyarán (július 21. után, de még augusztus 10. előtt) keletkezett. Helye, úgy tetszik, közvetlenül a 316. számú, Király-König Péterhez és Juhász Margithoz írott levél (JGYÖM 9:277.) után van. Jelzete: 55 872. Szövege a következő:

Kedves Margitkám, remélem, már megkaptátok rövid, de velős soraimat! Pótlásul még ezeket: a szobormásom bronzban szeptemberben a Műcsarnokban lesz kiállítva. Nagyon sokat írok mostanában. Ma este dr. Hollós vendége leszek — anti-alkoholista halpaprikás lesz — én, Balázs Béla és Pick Lajos dr. leszünk jelen.

Makón aug. 10-én kezdődik a színház — remélem, addig írok egy drámát neki[!].

Ölel, csókol Gyula.

N. B. Hely még van, de eszme és esemény már nincs! Ez Szeged — nyáron!

A levél hátoldalán Juhász Endre sorai olvashatók. Ezt, mivel a költőre vonatkozó adatai is vannak s egyébként is egységet képez az előbbi levéllel, szintén közöljük:

Kedves Margitkám!

Leveled, mely a jól sikerült színelőadásról szól, örömmel vettem [!]. Mi azonban „itthonlévők” nem birunk oly jó témával; de írjatok ti annál többet.

A zenedét nem fogják elbontani; a sekrestye a templom melletti parokhyán [!] lesz. Ma itt volt Szommer is, Gyulával traccsoltak; az előbbi hírt azonban nem az ő szájából hallottuk. Ma keresztapa is benn volt. Még a Barossból kösztolunk, kitűnő étvággyal, különösen én és Gyula. Ma déle. gyönyörű nap volt de d. u. már hatalmas mennydörgéssel kapcsolatos zápor volt.

Péter b. strand részvényei iránt add át részvétem. 10000000 csók Bandi

Ui. Regdon Erzsike már volt itthon rövid időre.

Mi alapján datáltuk e leveleket 1913 nyarára? Ha elolvassuk a 316. számú Juhász-levelet, azonnal szembe tűnik rokonsága a most közölttel. A levél hangvétele, a „szobormás” emlegetése, Pick Lajos és Balázs Béla ismételt „előfordulása” mellett szól, hogy a most közölt levél a 316. számú „pótlása”. Az a tény pedig, hogy Juhász Gyula a makói színház augusztus 10-i szezonkezdését, mint a levél megírása utáni eseményt említi, arra vall, sorait még e dátum előtt írta.

Mindkét levélhez kell néhány tartalmi magyarázat is. 1. A Juhász Gyula emlegette szobormás Petri-Pick Lajos 1909-ben készült portréja; Petri Pick volt a halvacсора egyik meghívottja is. 2. Dr. Hollós = Hollós József (1876—1947), Szeged város kórházi kórboncnok főorvosa, Ady és Jászi lelkes szegedi híve, az antialkoholizmus szegedi apostola. 3. A tervbevett drámát Juhász Gyula végül is nem írta meg. 4. Juhász Endre levelébe a „zenedéről” szóló hír azért került be, mert a városi zeneiskola igazgatója akkor sógora, Király-König Péter volt; a hírt neki szánta. 5. A Juhász Gyulával „traccsoló” Szommer Endre (1861—1943) zeneiskolai tanár volt, Juhász később cikket írt róla (JGYÖM 6:635.); keresztapa: Kálló Gyula. 6. „Péter b. strand részvényei” — a passzus Király-König Péterre, ill. a szegedi partfürdő Király-König tulajdonában volt részvényeire vonatkozik.

A Juhász Margithoz írott következő levél majd egy évvel későbbi. A költő e lapját Makóról küldte Szegedre. Jelzete: 55 876., szövege pedig ez:

Kedves Margitkám, tegnap, tévedésből — lekéstem az ötórai vonatot s így együtt utaztam T. Ilonkáékkal s egy Jankovics nevű iskolatársunkkal. Gondolva, hogy sétálni mentetek s a táskámat felcipelni nem akarva, az állomáson maradtam. Ma nem volt oly fejnyomásom, mint tegnap, különös és változatos ez az én állapotom s nem csoda, ha néha melanchólia fog el. T. Ilonkák és Jankovicsék bizonyosan észrevették depresszált hangulatomat, de ők meg viszont oly „rózsás színben” nézték a havas világot, hogy irigyelni kellett őket. Szervusz! Édes jó anyát s mindnyájatokat csókol, Gyula.

1914. II/3.
Makó

A levelezőlap címezése:

Őnagysága
König Péterné
úrnőnek
Szeged
Zrinyi utca

E levelezőlap megírása után egy hónappal, 1914. március 6-án Juhász Gyulai Budapesten öngyilkosságot kísérelt meg; egy szállodában mellbe lőtte magát. A fönt

levelezőlap — a „fejnyomás”, a „melanchólia” leírásával — e kísérlet háttéréhez’
genéziséhez szolgál, némi, magyarázatul.

A következő, Juhász Margithoz írott levelezőlap szintén a március 6-i öngyilkossági kísérlethez kapcsolódik, ill. annak utótörténetét adja; ezt a költő 1914. március 21-én a Rókus kórházból küldte húgának. (Jelzete 55 875.) E levelezőlap párdarabja az ugyanaznap Juhász Illésnéhez írott (s közölt) levélnek (JGyÖM9:283.),

Szövege ez:

Kedves Margitkám, most irtam édes Anyának egy ilyen levelet, közben megjött a nyugta s most írom ezt neked s egyelőre e két levelet küldöm el. Azután igyekszem a nyugtát is továbbítani. Mindez igen lassan és keservesen megy, miért? Azért mivel a Rókusból nem lehet a külvilággal érintkezni, csak látogatók útján. Erre alkalmas látogatóim pedig nem jönnek, mióta Pista is elutazott vidékre. Így a véletlenre bízom a levelek elküldését. Így nem tudom pontosan kitölteni a nyugtát (a lakbért nem tudom pontosan kiszámítani.) s a nyugta összegét se tudom. Ezért legyetek szivesek majd megtudni (ti jobban és hamarabb megtudjátok, én most sehogyse), hogymennyi a < lako > makói lakbér, s ezt, valamint negyedévi részletét beleírjátok a nyugtába s fönn is a teljes összeget, a bélyegre < betű > számokkal, azután szavakkal. Kénytelen vagyok ilyenekkel terhelni benneteket, de ezt a makóiakra nem bízhatom, és a nyugta 25-re így is elérhet rendeltetési helyére. Megvagyok, unalmasan múlnak napjaim, fogalmam sincs róla, mikor szabadulok innen, még egy vizsgálat előtt állok, amelynek célját és eredményét nem tudom. Remélem, hogy még csak napok vannak hátra az ispotályból, hiszen az ígért két hét már elmúlt. Nagyon köszönöm szíveségeidet kedves Margitkám és mindnyájatokat fájó szeretettel ölel és csókol

Gyula

Budapest, Rókus, Sebészeti o. 19.

1914. márc. 21.

A pénzt hálás köszönettel megkaptam s soraidat szintén. NB. Tehát: lakpénz kitöltése és okmánybélyeg hiányzik!

A levelezőlap címzése:

*Őnagysága
König Péterné
úrnőnek
Zrínyi utca. Szeged*

E sorokhoz különösebb magyarázat nem kell, a levél egyértelműen a „lakpénz” befizetésének megszervezése körül forog. Legfőlőbb annyit érdemes megjegyezni, hogy Makón Juhász Gyula a mai József Attila utca 13. szám alatt lakott, özv. Papp Balázsnénál. Évekkel később, amikor visszaemlékezett makói életére elsőként a „jó Papp nénit” emlegette föl, akinél „barátságos otthont és pompás kosztot” talált. (JGyÖM 6:458.)

A levélben emlegetett *Pista* minden valószínűség szerint Kálló István (1883—1928), Kálló Gyulának, Juhász Gyula nagybátyjának és keresztapjának a fia. (Vö. JGyÖM 9:456.)

Sajnos, a postabélyegző elmosódott a levelezőlapon, s így nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mikor is jutott ki a Rókusból Juhász Gyula levele. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy március harminc előtt — a bélyegzőn a tizes helyértékű kettős szám világosan látszik.

4. Lakatos Lászlóhoz

A Móra Ferenc Múzeum — jelzet nélkül — őrzi Juhász Gyula egy, Lakatos Lászlóhoz (1882—1944), a Pesti Napló munkatársához írott levelezőlapját is. Juhász és Lakatos között, mint Lakatos özvegye, Gelléri Jolán megírta az irodalomtörténeti gyűjtemény egykori vezetőjének, Madácsy Lászlónak, *nem volt közvetlen kapcsolat*. Juhász csak Lakatos László egyik, egyelőre azonosíthatatlannak bizonyult cikkére reagált; láthatólag jólesett neki a pesti íróárs megemlékezése.

A képeslap, mely Richard Wagnert ábrázolja, hiányosan keltezett, a makói postabélyegző azonban jól olvasható: *1915. szeptember 22.* Említésre érdemes, hogy a képeslap képes oldalát magyarázó nyomtatott szövegben Juhász Gyula aláhúzta Wagner nevét.

A lap szövege ez:

*Mélyen tisztelt Uram,
e balkánkorban még mindig szívemen melengetem (szívemet melengetvén vele) drága sorait, miket távoli Kievről szólván rólam írt. Jól esik ez nekem, szegénynek (holott legalább bajor királynak érzem magamat a Dunántúli szerint) és most íme, küldöm e bánatos üdvözlést.*

Mille sympathies:

Juhász Gyula

Makó, igen, Makó, 1915.

A lap címzése:

Nagyságos

Lakatos László

Íróművész Úrnak

Budapest

A Pesti Napló Szerkesztőségében.

E lap megint csak önmagáért beszél, le gföljebba „balkánkor” kifejezéshez kívánczik annyi kiegészítés, hogy az akkor már javában dúló világháborúban a kortársak egy része, így pl. Ignotus is, kezdetben a 3. ún. Balkán-háborút látták. A balkánkor kifejezésben e fölfogás kapcsolódhatott össze a „Balkán” eredendően pejoratív konnotációjával Egyébként a Juhász Gyula által főlemlegetett *Dunántúli*: Rákosi Jenő. *Millesympathies*: ezer szimpátia.

5. Sz. Szigethy Vilmoshoz

A kritikai kiadás — másolat alapján — közli Juhász Gyula 1919. január 28-i, Sz. Szigethy Vilmoshoz (1876—1956) írott levelét. A levél — Belia György által nem ismert — eredetije a Móra Ferenc Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében van, 54 454. jelzet alatt. Az eredeti dokumentumból kiderül, hogy a kritikai kiadás közlése csonka és pontatlan. Hogy Kunossy Ella színésznő nevének levélbeli rövidítésében az *e* betű nagy *E* (nem pedig kicsi, mint ahogy a kritikai kiadásban olvasható) önmagában nem igazán fontos. Annál inkább fontos, hogy a levél — a közléssel ellentétben — nem egy, hanem három részből áll. A nagy alakú lapon, fent, Juhász Gyulától egy *Ady* című jegyzet van, ez alatt olvasható a Belia által publikált levél, legalul pedig egy kiadatlanul maradt levélke, *Imre* aláírással. (Ez utóbbi nem Juhász Gyula kezétől származik.) Mivel e szövegek — bármennyire heterogének is egymáshoz viszonyítva — egy dokumentum részei, pótlólagos közlésük elkerülhetetlen. (A már publikált középso részt itt nem adjuk ismét közre.)

Az *Ady* című, Juhász Gyulától származó jegyzet szövege ez:

ADY:

<i>Versek</i>	<i>Sápadt emberek</i>		<i>Holnap I. és II.</i>
<i>Még egyszer</i>	<i>A tízmillió</i>	<i>német:</i>	<i>Horváth Henrik</i>
<i>Új versek</i>	<i>Igy is történhetik</i>		<i>Manojlovits Theo</i>
<i>Vér és Arany</i>	<i>Vallomások</i>		
<i>Illés szekeren</i>	<i>tanár úr</i>	<i>francia:</i>	
<i>Szeretném</i>	<i>gyűjtemény</i>		<i>Baranyai Zoltán.</i>
<i>Minden titkos</i>	<i>A forradalmár.</i>	<i>angol:</i>	
<i>Magunk szerelmé</i>	<i>Ady és a zsidóság</i>		<i>Békássy Ferenc.</i>
<i>A halottak élén</i>	<i>Ady Endre forradalmi írásai.</i>		

Horváth. A modern magyar líra és Ady.

Loosz István: Ady Endre.

Szenes Béla: Az ifjú Ady Endre.

Nyugat: Ady szám.

A harmadik rész, mely szintén kimaradt a kritikai kiadás közléséből, így hangzik:

50 drb. király kíséretében jöttem ma hozzád gratulálni.

19 I/28

Imre

Hogy Juhász Gyula miért küldte el Sz. Szigethy Vilmosnak ezt az Adyról szóló jegyzetsort (pontosabban: hiányos címleírású, rövid ajánló bibliográfiát!), nem tudjuk. Lehet, hogy Sz. Szigethy írni akart Adyról, s megkérte Juhászt, legyen segítségére. Annyi biztos: az első hasáb Ady verseinek, a második Ady prózájának kötetcímeit tartalmazza többnyire rövidített, hevenyésztetten lejegyzett alakban. A harmadik hasáb a fordításokra utal; az első hasáb alá került negyedik pedig az Adyról szóló önállóan megjelent írásokat sorolja föl. Érdekes, hogy Juhász valamennyi addig megjelent „önálló művet” ismerte, jöllehet pl. Loosz István füzetét évtizedekig még az Ady-kutatás is figyelmen kívül hagyta, ill. nem ismerte.

A harmadik rész íróját, sajnos, nem tudjuk azonosítani; kézírása e sorok írójának semmit nem mond. Az 50 darab király azonban nyilvánvalóan 50 darab cigarettát jelent.

E furcsa levél egyébként nem is az egyetlen, amelyet Juhász Gyula Sz. Szigethy Vilmoshoz írt. Ez érthető is, hisz mint Sz. Szigethy Juhászról írott kiadatlan emlékezéséből kiderül, nemcsak ismerték egymást, de a közös újságírómunka, a szegedi szerkesztőségek össze is hozták őket. A Bob néven ismertté lett Sz. Szigethy a Hüvelyk Matyi című vicclapot említi, mint amelyet egy ideig együtt csináltak, de a levelekből, amelyeket Juhász Gyula hozzá írt, az is kiderül, hogy a Színházi Újságot is együtt írták.

Igaz, az a rövidke, az előbbi levéllel kb. egykorú (tehát 1919 eleji) üdvözlő, mely egy keskeny papírfecnin maradt fenn, ezt közvetlenül nem igazolja. Az üzenet ugyanis csak ennyi:

Kedves Bob, szervusz!

Az ilyen típusú, személyesen vagy ismerős közvetítésével eljuttatott üzenetek azonban mindenképpen a közvetlen és folyamatos személyes (munka) kapcsolatra

vallanak. (Móra, aki sokáig egy szerkesztőségben dolgozott Sz. Szigethy Vilmossal, ugyanilyen üzenetek sorát intézte barátjához.) 1919 áprilisában pedig már bizonyíthatóan együtt csinálták a Színházi Újságot. Ezt félreérthetetlenül dokumentálja Juhász következő (54 453. szám alatt őrzött), kézzel írott levele:

Zöldcsütörtök.

Kedves Bob,
Ivánkovich aszondja, hogy Déry Rozáról irjak fejet vagy írást. Jó. Délre meglesz,
azaz möglösz, behozom.

Üdv, salut, hoch, vagy
ahogy tetszik!

Juhi

Nagyszeged, 1919. április.

Zöldcsütörtök.

A Színházi Újság szerkesztője, Ivánkovich Imre által kért cikket Juhász Gyula — ígéretéhez híven — meg is írta. A cikket a Színházi Újság — az *Arcok és maszkok* sorozat 15. darabjaként — már 1919. április 26-án hozta. Ezt az írást a kritikai kiadás 6. kötetének sajtó alá rendezője, Grezsa Ferenc a névtelenségből azonosította; az azonosítást, ill. Juhász Gyula szerzőségét a fönti levél megerősíti. (Egyébként a levél zárópasszusa, az „ahogy tetszik”, a Juhász Gyulánál gyakori Shakespeare-aluziók egyike.)

Valamikor ugyanekkor íródott — megint csak hasonló ügyben — a következő Sz. Szigethyhez írott Juhász-levél is. Ez is, mint az előbbi is, ceruzával íródott; a papír is, az íráskép is, a levél tárgya is az előbbivel rokonítja. Jelzete: 54 446.

Kedves Bob, majd később benézek maszkolni és ábrázolni.

Üdv. Juh.

A szöveg alatt rajz: két maszk látható; közöttük alul a költő monogramja: JGy. Ez alatt körökből összeálló ív (lánc?). A rajzot Juhász Gyula készítette; összefüggése a levélke tartalmával nyilvánvaló.

A „maszkolni és ábrázolni” egyébként maga is ironikus utalás az *Arcok és maszkok* című sorozatra, amelynek első darabja 1918. december 8-án, az utolsó pedig 1919. május 31-én jelent meg a Színházi Újságban. Ez a két dátum egyben kijelöli azt a kezdő s végző időpontot, amely között Juhász Gyula levele keletkezett. Sajnos, ezt az intervallumot biztonsággal nem szűkíthetjük tovább. Csak valószínű, hogy a levél megírására akkor került sor, amikor a sorozatból már jó néhány cikk elkészült.

6. Gulácsy Irén Juhász Gyulához

Juhász Gyula és Pálffy Gyulácsy Irén (1894—1945), számos sikerkönyv írója jó néhány levelet váltott egymással. Ezek, kettő kivételével a 10. kötetbe tartoznak; közülük a 9. kötetbe tartozó két levél azonban hiányzik a 9. kötetből, ezeket az előbbiakban adjuk.

Mindkét levél 1922-ből való s Juhász Gyula hamisnak bizonyult halálhírével, ill. a halálhír erdélyi fogadtatásával függ össze. Mindkettő a *Nagyváradi* c. lap fejléces levélpapírján olvasható; Gulácsy Irén kézzel írta őket. Jelzetük: 55 886/2. és 55 886/7.

Az időrendben első levél szövege ez:

Drága Juhász Gyulánk, mi büszkeségünk és barátunk!

Ugye, megbocsátja lelkendező megszólításomat és egyben elengedi a famózus eset kommentálását, egész a mai, helyzetisztázó értesülésig!? Kevés volna ahhoz ez a lopott pár perc, a tintám, a tollam — még akkor is, ha csonkjáig kopna — hogy leírjam végtelen megdöbbenésemet — mindnyájunkét — a fájdalmat s az arra következő frenetikus örömet. Rövid percek alatt nagyon barátom lett, kedves, csöndes, túlszerény Juhász! De higgye el, a magunkválasztotta, alig tegnapi rokonság olykor fölér sok anyátólvalóval. Szeretettel, forrón nyújtom a kezem és nagyon hosszasan. Hála az Istennek, hogy így volt...! Most már aztán igazolja be a babonát és maradjon a miénk, beszédesebben, közvetlenebbül mint eddig. Magam részéről kívánom, hogy egyszer — sorakerültével — Maga írja meg majd az én nekrológomat.

Íme, halottaiból föltámadtára itt küldöm lapunk néhány még idejekorán visszamarasztott cikkének keféjét. Vasárnapi irodalmi mellékletünket egész terjedelmében a Maga „emlékének” szántuk. A pia frauszokért — ha lennének — bocsásson meg. Csak magát akartuk glorifikálni. Tegye el a hasábokat elrettentésképpen. — És most levelem tulajdonképpeni céljára!!

Utolsó együttlétünk, azóta is levél[]ben, ott tartottunk, hogy idecsaljuk Magát. Izolált, csöndes kis szobája készen várja nálunk, senki nem zavarná, senkit nem zavarva. Néhány baráti pohár, pár szerető, csendes szó: jöjjön! Jöjjön mielőbb, mindannyiunknak van expiálni valónk magával szemben, módot kell nyújtania, hogy leszerethessük magán kiki a saját porcióját.

Vagy írjon legalább, de bizony Isten, és csak az útjára vonatkozólag. Perédy koma elmondta, elmondja azóta a szükségesekeket.

Nagyon, nagyon melegen üdvözlöm — igen ölelem is — mert ez alkalommal szabad talán

mindenkori nagy, szerető híve:

Pálffyné

NB. Több ízben közöltünk Magától verseket, amint a főszerk. bejön, megsürgetem a honor. kérdését!

Ms.

Sajnos, a Nagyvárad Juhász Gyula „emlékének” szánt, de kefelevonatban maradt vasárnapi mellékletét nem ismerjük. Érdekes volna tudni, mit írtak a költőről, mik voltak azok a „kegyes csalások”, amellyel a költőt „glorifikálni” akarták. (A Juhász halálhíre nyomán publikált erdélyi nekrológokat, valószínűleg hiányosan, Grezsa Ferenc bibliográfiája regisztrálja. *Juhász Gyula 1883—1937*. Szerk. Paku Imre. Bp. 1962. 625.)

A főszerkesztő, akinél Gulácsy Irén a honoráriumokat akarta sürgetni, Hegedűs Nándor volt, a későbbi neves Ady-kutató.

Gulácsy Irén levelére Juhász Gyula nem válaszolt; nem is írt, nem is üzent. A nagyváradi író erre újabb levelet (leveleket?) küldött Szegedre. Levelei egy része lehet hogy elveszett, az október 7-i keltezésű azonban megmaradt. Ennek szövege a következő:

1922 október 7.

Drága, maga ugyan az önfeláldozó baráti közöny mintaképe, és egy kukkot se vall ismételt leveleimre, mindazonáltal had küldjem el még a mellékelt kis cikket, mint

az itt lezajlott meghalasztó akció epilógusát. Váljon tőle egészségesebbé és szólaljon meg valahára, vagy legalább üzenjen Perédy kolléga által jó kiadósan!

Legmelegebben üdvözlöm,

Pálffyiné

A „legmelegebb üdvözet” dacára, e levél már kevésbé lelkesítő mint a korábbi, s jóval rövidebb is. Így, önmagában olvasva, azt hihetnénk, a kapcsolat meg is szakadt Juhász hallgatása miatt. Ez azonban csalóka látszat, a későbbiekből még több Gulácsy Irén-levél dokumentálja kapcsolatuk létét.

„Perédy kollégáról”, sajnos nem tudunk közelebbit; a szövegből kivehetően újságíró volt.

* * *

A 9. kötetbe kívánczók levelek száma valószínűleg szaporítható még. Minden valószínűség szerint előkerül még néhány levél, hisz végigolvasva a 9. kötetet, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy több kapcsolat levél-dokumentációja hiányzik belőle. Több levélváltásnak kellett történnie pl. Zalai Béla és Juhász, Kiss József és Juhász, Schöpflin Aladár és Juhász között. Schöpflin Aladár egy levelét (sajnos, csak részlegesen) Tolnai Gábor évtizedekkel ezelőtt már közölte is; az ő cikkéből (*A Vasárnapi Újság és a modern magyar irodalom. Könyvtári Szemle, 1935. 14. sz. 110—111. l.*) tudjuk, hogy — ellentétben a 9. kötet anyagával — Juhász és Schöpflin között valóban folyt levelezés.

De a további pótlások lehetősége már nem kis részben a kutatói szerencse, a vakvéletlen dolga.

TARTALOM

<i>CSUKÁS ISTVÁN: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách és Eötvös műveiben</i>	3
<i>NACSÁDY JÓZSEF: Móra Ferenc és a szegedi novellista hagyományok</i>	55
<i>KISS LAJOS: Németh László, a gondolkodó</i>	63
<i>SZIGETI LAJOS: Az „édes mostoha”. József Attila anyaverseihez</i>	73
<i>HORVÁTH BÉLA: Népszokások József Attila költészetében</i>	99
<i>LENGYEL ANDRÁS: Juhász Gyula kiadatlan levelezéséből</i>	111

B 99123

82-3276—Szegedi nyomda
Felelős vezető Dobó József igazgató